Küreselleşme

Zygmunt Bauman

TOPLUMSAL SONUÇLARI

İngilizce'den Çeviren: Abdullah Yılmaz

AYRINTI

4. BASIM

ZYGMUNT BAUMAN

1920'de Polonya'da doğan Bauman sırasıyla faşizmi, "reel sosyalizm"i ve kapitalizmi eleştirel bir mesafeyi koruyarak yaşamış ve hiçbir zaman bağımsız entelektüel kişiliğinden taviz vermemiştir. 1968'de Polonya'dan sınırdışı edilmesinin ardından İsrail'e, oradan da Leeds Üniversitesi Sosyoloji Kürsüsü'nün başına geçmek üzere Britanya'ya gitmiştir. Bu görevini 1971-1990 arası başarıyla sürdüren Bauman, ilk yıllardan itibaren hemen her konuda sosyolojik bakışın çerçevesini genişleten eserler vermiştir. Bauman genellemeleri seven bir yazardır, ama yöntembilim ve kavram tartışmaları yerine doğrudan toplumla ilgilenir. Eserleri bir sorun ve teşhis etrafında döner. Bu anlamda Britanya geleneğinden kopar. Göçmen olması, öncelleri K. Mannheim, A. Löwe, N. Elias gibi Bauman'a da ampirik ve pragmatik bir geleneğin şekillendirdiği ada kültürüne dışarıdan bakma imkânı vermiştir. Yine onlar gibi Bauman da hakikat ve ahlakı sosyolojiye taşır.

Bauman, kültür ve iktidarın çözümlemesine özel önem vermiş ve bu çerçevede toplum, ideolojiler, milli kimlikler, devlet, ahlaki seçim, modernizm ve postmodernizm konularını ele alarak sosyolojiye yeni bir soluk getirmiştir. Yayımlanan kitaplarından bazıları şunlardır: *Between Class and Elite: The Evolution of the British Labour Movement*; *Towards a Critical Sociology: An Essay on Commonsense and Emancipation*; *Socialism: The Active Utopia*; *Memories of Class: The Pre-History and After-Life of Class*; *Freedom* (Özgürlük, çev.: Vasıf Erenus, Sarmal Yay., 1997); *Legislators and Interpreters: On Modernity, Post-Modernity and Intellectuals* (Yasa Koyucular ile Yorumcular: Modernite, Postmodernite ve Entelektüeller Üzerine, çev.: Kemal Atakay, Metis Yay., 1996); *Modernity and the Holocaust* (Modernite ve Holocaust, çev.: Süha Sertabiboğlu, Sarmal Yay., 1997); *Modernity and Ambivalence* (Modernlik ve Müphemlik, çev.: İsmail Türkmen, Ayrıntı Yay., 2003); *Life in Fragments-Essays in Postmodern Morality* (Parçalanmış Hayat-Postmodern Ahlak Denemeleri, çev.: İsmail Türkmen, Ayrıntı Yay., 2001); *Mortality, Immortality and Other Life Strategies* (Ölümlülük, Ölümsüzlük ve Diğer Hayat Stratejileri, çev.: Nurgül Demirdöven, Ayrıntı Yay., 2000) ve *Postmodernity and its Discontents* (Postmodernlik ve Hoşnutsuzlukları, çev.: İsmail Türkmen, Ayrıntı Yay., 2000); *Thinking Sociologically* (Sosyolojik Düşünmek, çev.: Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yay., 1998); *Postmodern Ethics* (Postmodern Etik, çev.: Alev Türker, Ayrıntı Yay., 1998); *Work Consumerism and the New Poor* (Çalışma, Tüketicilik ve Yeni Yoksullar, çev.: Ümit Öktem, Sarmal Yay., 1999); *In Search of Politics* (Siyaset Arayışı, çev.: Tuncay Birkan, Metis Yay., 2000) ve *The Individualized Society* (Bireyselleşmiş Toplum, çev.: Yavuz Alagon, Ayrıntı Yay., 2005). Ayrıca çok sayıda makale ve kitap eleştirisi yazmış olan Z. Bauman *Modernite ve Holocaust* kitabıyla Amalfi Avrupa Sosyoloji ve Sosyal Bilimler Ödülü'nü almıştır.

Ayrıntı: 255
İnceleme dizisi: 141

Küreselleşme
Toplumsal Sonuçları
Zygmunt Bauman

Kitabın Özgün Adı
Globalization
The Human Consequences

İngilizce'den Çeviren
Abdullah Yılmaz

Yayıma Hazırlayan
Aylin Onacak

Düzelti
Asaf Taneri

Kapak illüstrasyonu
Asuman Ercan

Kapak Tasarımı
Arslan Kahraman

Kapak Düzeni
Gökçe Alper

Dizgi
Esin Tapan Yetiş

Baskı
Kayhan Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti.
Davutpaşa Cad. Güven San. Sit. C Blok No.:244 Topkapı/İstanbul
Sertifika No.: 12156

Birinci Basım *1999*
İkinci Basım *2006*
Üçüncü Basım *2010*
Dördüncü Basım *2012*

Baskı adedi *2000*

ISBN 978-975-539-254-7
Sertifika No.: 10704

AYRINTI YAYINLARI
Hobyar Mah. Cemal Nadir Sok. No.: 3 Eminönü – İstanbul
Tel.: (0212) 512 15 00 – 01 – 05 Faks: (0212) 512 15 11
www.ayrintiyayinlari.com.tr & info@ayrintiyayinlari.com.tr

Zygmunt Bauman

Küreselleşme

Toplumsal Sonuçları

AYRINTI

İNCELEME DİZİSİ

YEŞİL POLİTİKA/*J. Porritt* • MARKS, FREUD VE GÜNLÜK HAYATIN ELEŞTİRİSİ/*B. Brown* • KADINLIK TAHAKKÜM VE DİRENİŞ SANATLARI/*J.C. Scott* • SAĞLIĞIN GASPI/*I. Illich* • SEVGİNİN BİLGELİĞİ/*A. Finkielkraut* • KİMLİK VE FARKLILIK/*W. Connolly* • ANTİPOLİTİK ÇAĞDA POLİTİKA/*G. Mulgan* • YENİ BİR SOL ÜZERİNE TARTIŞMALAR/*H. Wainwright* • DEMOKRASİ VE KAPİTALİZM/*S. Bowles-H. Gintis* • OLUMSALLIK, İRONİ VE DAYANIŞMA/*R. Rorty* • OTOMOBİLİN EKOLOJİSİ/*P. Freund-G. Martin* • ÖPÜŞME, GIDIKLANMA VE SIKILMA ÜZERİNE/*A. Phillips* • İMKÂNSIZIN POLİTİKASI/*J.M. Besnier* • GENÇLER İÇİN HAYAT BİLGİSİ EL KİTABI/*R. Vaneigem* • EKOLOJİK BİR TOPLUMA DOĞRU/*M. Bookchin* • İDEOLOJİ/*T. Eagleton* • DÜZEN VE KALKINMA KISKACINDA TÜRKİYE/*A. Insel* • AMERİKA/*J. Baudrillard* • POSTMODERNİZM VE TÜKETİM KÜLTÜRÜ/*M. Featherstone* • ERKEK AKIL/*G. Lloyd* • BARBARLIK/*M. Henry* • KAMUSAL İNSANIN ÇÖKÜŞÜ/*R. Sennett* • POPÜLER KÜLTÜRLER/*D. Rowe* • BELLEĞİNİ YİTİREN TOPLUM/*R. Jacoby* • GÜLME/*H. Bergson* • ÖLÜME KARŞI HAYAT/*N. O. Brown* • SİVİL İTAATSİZLİK/*Der.:Y. Coflar* • Ahlak ÜZERİNE TARTIŞMALAR/*J. Nuttall* • TÜKETİM TOPLUMU/*J. Baudrillard* • EDEBİYAT VE KÖTÜLÜK/*G. Bataille* • ÖLÜMCÜL HASTALIK UMUTSUZLUK/*S. Kierkegaard* • ORTAK BİR ŞEYLERİ OLMAYANLARIN ORTAKLIĞI/*A. Lingis* • VAKİT ÖLDÜRMEK/*P. Feyerabend* • VATAN AŞKI/*M. Viroli* • KİMLİK MEKÂNLARI/*D. Morley-K. Robins* • DOSTLUK ÜZERİNE/*S. Lynch* • KİŞİSEL İLİŞKİLER/*H. LaFollette* • KADINLAR NEDEN YAZDIKLARI HER MEKTUBU GÖNDERMEZLER?/*D. Leader* • DOKUNMA/*G. Josipovici* • İTİRAF EDİLEMEYEN CEMAAT/*M. Blanchot* • FLÖRT ÜZERİNE/*A. Phillips* • FELSEFEYİ YAŞAMAK/*R. Billington* • POLİTİK KAMERA/*M. Ryan-D. Kellner* • CUMHURİYETÇİLİK/*P. Pettit* • POSTMODERN TEORİ/*S. Best-D. Kellner* • MARKSİZM VE Ahlak/*S. Lukes* • VAHŞETİ KAVRAMAK/*J.P. Reemtsma* • SOSYOLOJİK DÜŞÜNMEK/*Z. Bauman* • POSTMODERN ETİK/*Z. Bauman* • TOPLUMSAL CİNSİYET VE İKTİDAR/*R. W. Connell* • ÇOKKÜLTÜRLÜ YURTTAŞLIK/*W. Kymlicka* • KARŞIDEVRİM VE İSYAN/*H. Marcuse* • KUSURSUZ CİNAYET/*J. Baudrillard* • TOPLUMUN McDONALDLAŞTIRILMASI/*G. Ritzer* • KUSURSUZ NİHİLİST/*K.A. Pearson* • HOŞGÖRÜ ÜZERİNE/*M. Walzer* • 21.YÜZYIL ANARŞİZMİ/*Der.: J. Purkis & J. Bowen* • MARX'IN ÖZGÜRLÜK ETİĞİ/*G. G. Brenkert* • MEDYA VE GAZETECİLİKTE ETİK SORUNLAR/*Der.: A. Belsey & R. Chadwick* • HAYATIN DEĞERİ/*J. Harris* • POSTMODERNİZMİN YANILSAMALARI/*T. Eagleton* • DÜNYAYI DEĞİŞTİRMEK ÜZERİNE/*M. Löwy* • ÖKÜZÜN A'SI/*B. Sanders* • TAHAYYÜL GÜCÜNÜ YENİDEN DÜŞÜNMEK/*Der: G. Robinson & J. Rundell* • TUTKULU SOSYOLOJİ/*A. Game & A. Metcalfe* • EDEPSİZLİK, ANARŞİ VE GERÇEKLİK/*G. Sartwell* • KENTSİZ KENTLEŞME/*M. Bookchin* • YÖNTEME KARŞI/*P. Feyerabend* • HAKİKAT OYUNLARI/*J. Forrester* • TOPLUMLAR NASIL ANIMSAR?/*P. Connerton* • ÖLME HAKKI/*S. İnceoğlu* • ANARŞİZMİN BUGÜNÜ/*Der.: Hans-Jürgen Degen* • MELANKOLİ KADINDIR/*D. Binkert* • SİYAH 'AN'LAR I-II/*J. Baudrillard* • MODERNİZM, EVRENSELLİK VE BİREY/*Ş. Benhabib* • KÜLTÜREL EMPERYALİZM/*J. Tomlinson* • GÖZÜN VİCDANI/*R. Sennett* • KÜRESELLEŞME/*Z. Bauman* • ETİĞE GİRİŞ/*A. Pieper* • DUYGUÖTESİ TOPLUM/*S. Mestroviç* • EDEBİYAT OLARAK HAYAT/*A. Nehamas* • İMAJ/*K. Robins* • MEKÂNLARI TÜKETMEK/*J. Urry* • YAŞAMA SANATI/*G. Sartwell* • ARZU ÇAĞI/*J. Kovel* • KOLONYALİZM POSTKOLONYALİZM/*A. Loomba* • KREŞTEKİ YABANİ/*A. Phillips* • ZAMAN ÜZERİNE/*N. Elias* • TARİHİN YAPISÖKÜMÜ/*A. Munslow* • FREUD SAVAŞLARI/*J. Forrester* • ÖTEYE ADIM/*M. Blanchot* • POSTYAPISALCI ANARŞİZMİN SİYASET FELSEFESİ/*T. May* • ATEİZM/*R. Le Poidevin* • AŞK İLİŞKİLERİ/*O.F. Kernberg* • POSTMODERNLİK VE HOŞNUTSUZLUKLARI/*Z. Bauman* • ÖLÜMLÜLÜK, ÖLÜMSÜZLÜK VE DİĞER HAYAT STRATEJİLERİ/*Z. Bauman* • TOPLUM VE BİLİNÇDIŞI/*K. Leledakis* • BÜYÜSÜ BOZULMUŞ DÜNYAYI BÜYÜLEMEK/*G. Ritzer* • KAHKAHANIN ZAFERİ/*B. Sanders* • EDEBİYATIN YARATILIŞI/*F. Dupont* • PARÇALANMIŞ HAYAT/*Z. Bauman* • KÜLTÜREL BELLEK/*J. Assmann* • MARKSİZM VE DİL FELSEFESİ/*V. N Voloflinov* • MARX'IN HAYALETLERİ/*J. Derrida* • ERDEM PEŞİNDE/*A. MacIntyre* • DEVLETİN YENİDEN ÜRETİMİ/*J. Stevens* • ÇAĞDAŞ SOSYAL BİLİMLER FELSEFESİ/*B. Fay* • KARNAVALDAN ROMANA/*M. Bakhtin* • PİYASA/*J. O'Neill* • ANNE: MELEK Mİ, YOSMA MI?/*E. V. Welldon* • KUTSAL İNSAN/*G. Agamben* • BİLİNÇALTINDA DEVLET/*R. Lourau* • YAŞADIĞIMIZ SEFALET/*A. Gorz* • YAŞAMA SANATI FELSEFESİ/*A. Nehamas* • KORKU KÜLTÜRÜ/*F. Furedi* • EĞİTİMDE ETİK/*F. Haynes* • DUYGUSAL YAŞANTI/*D. Lupton* • ELEŞTİREL TEORİ/*R. Geuss* • AKTİVİSTİN EL KİTABI/*R. Shaw* • KARAKTER AŞINMASI/*R. Sennett* • MODERNLİK VE MÜPHEMLİK/*Z. Bauman* • NIETZSCHE: BİR Ahlak KARŞITININ ETİĞİ/*P. Berkowitz* • KÜLTÜR, KİMLİK VE SİYASET/*Nafiz Tok* • AYDINLANMIŞ ANARŞİ/*M. Kaufmann* • MODA VE GÜNDEMLERİ/*D. Crane* • BİLİM ETİĞİ/*D. Resnik* • CEHENNEMİN TARİHİ/*A.K. Turner* • ÖZGÜRLÜKLE KALKINMA/*A. Sen* • KÜRESELLEŞME VE KÜLTÜR/*J. Tomlinson* • SİYASAL İKTİSADIN ABC'si/*R. Hahnel* • ERKEN ÇÖKEN KARANLIK/*K.R. Jamison* • MARX VE MAHDUMLARI/*J. Derrida* • ADALET TUTKUSU/*R.C. Solomon* • HACKER ETİĞİ/*P. Himanen* • KÜLTÜR YORUMLARI/*Terry Eagleton* • HAYVAN ÖZGÜRLEŞMESİ/*P. Singer* • MODERNLİĞİN SOSYOLOJİSİ/*P. Wagner* • DOĞRUYU SÖYLEMEK/*M. Foucault* • SAYGI/*R. Sennett* • KURBANSAL SUNU/*M. Baflaran* • FOUCAULT'NUN ÖZGÜRLÜK SERÜVENİ/*J. W Bernauer* • DELEUZE & GUATTARI/*P. Goodchild* • İKTİDARIN PSİŞİK YAŞAMI/*J. Butler* • ÇİKOLATANIN GERÇEK TARİHİ/*S.D. Coe & M.D. Coe* • DEVRİMİN ZAMANI/*A. Negri* • GEZEGENGESEL ÜTOPYA TARİHİ/*A. Mattelart* • GÖÇ, KÜLTÜR, KİMLİK/*I. Chambers* • ATEŞ VE SÖZ/*G.M. Ramírez* • MİLLETLER VE MİLLİYETÇİLİK/*E.J. Hobsbawm* • HOMO LUDENS/*J. Huizinga* • MODERN DÜŞÜNCEDE KÖTÜLÜK/*S. Neiman* • ÖLÜM VE ZAMAN/*E. Lévinas* • GÖRÜNÜR DÜNYANIN EŞİĞİ/*K. Silverman* • BAKUNIN'DEN LACAN'A/*S. Newman* • ORTAÇAĞDA ENTELEKTÜELLER/*J. Le Goff* • HAYAL KIRIKLIĞI/*Ian Craib* • HAKİKAT VE HAKİKATLİLİK/*B. Williams* • RUHUN YENİ HASTALIKLARI/*J. Kristeva* • ŞİRKET/*J. Bakan* • ALTKÜLTÜR/*C. Jenks* • BİR AİLE CİNAYETİ/*M. Foucault* • YENİ KAPİTALİZMİN KÜLTÜRÜ/*Richard Sennett* • DİNİN GELECEĞİ/*Santiago Zabala* • ZANAATKÂR/*Richard Sennett* • MELEZLİĞE ÖVGÜ/*Michel Bourse* • SERMAYE VE DİL/*Christian Marazzi* • SAVAŞ OYUNLARI/*Roger Stahl*

İçindekiler

Giriş

Herkesin dilinde bir "küreselleşme"dir gidiyor; bu moda deyim hızla bir parolaya, sihirli bir sözcüğe, geçmiş ve gelecek tüm gizlerin kapılarını açacak bir anahtara dönüşüyor. Bazılarına göre "küreselleşme" onsuz mutlu olamayacağımız şey; bazılarına göre ise mutsuzluğumuzun nedeni. Gelgelelim, herkesin birleştiği nokta, "küreselleşme"nin hem geri dönüşü olmayan hem de hepimizi aynı ölçüde ve aynı şekilde etkileyen bir süreç; dünyanın, kaçamayacağı kaderi olduğu. Hepimiz "küreselleşiyoruz" ve "küreselleşiyor" olmak tüm "küreselleşmişler" için üç aşağı beş yukarı aynı anlama geliyor.

Bütün moda sözcükler benzer bir kaderi paylaşır: Şeffaflaştırdıklarını iddia ettikleri deneyimler ne kadar çok olursa, sözcüklerin

kendisi o kadar bulanıklaşır. Dirsekleriyle itip yerine geçtikleri ne kadar çok ortodoks hakikat varsa, o ölçüde tartışılmaz kurallar halini alırlar. Kavramın başlangıçta yakalamaya çalıştığı türden insani pratikler gözden kaybolur; terimin "doğru anlamış" göründüğü şey artık "doğru"dur, "önümüzde duran dünya"nın niteliğidir; ve terim, sorgulama muafiyeti ister. "Küreselleşme" de bu kuralı bozmamıştır.

Bu kitap, küreselleşme fenomeni hakkında, görünenin ötesinde bir şeyler olduğunu gösterme çabasıdır; küreselleşme sürecinin toplumsal köklerini ve toplumsal sonuçlarını açımlayarak, insanlığın günümüzdeki durumuna açıklık getirdiğini iddia eden bu terimin etrafındaki sis perdesini dağıtmayı deneyecektir.

"Zaman/mekân sıkışması"* terimi, insanlık durumunun parametrelerinde süregiden çok yönlü dönüşümü özetler. Bu sıkışmanın toplumsal nedenlerine ve sonuçlarına bakıldığında, küreselleşme sürecinin genellikle varsayılan ortak etkilere sahip olmadığı gün gibi ortaya çıkacaktır. Zaman ve mekânın kullanımları hem keskin bir şekilde farklılaşmış hem de farklılaştırmıştır. Küreselleşme ne kadar birleştirirse o kadar böler; birleştirirken böler; yerkürenin tek tipliğini teşvik etme nedenleriyle bölme nedenleri özdeştir. İş, finans, ticaret ve enformasyon akışının yerküresel boyutlara ulaşıyor olmasının yanı sıra, bir "yerelleşme" mekân sabitleme süreci de işlemektedir. Bunların arasında, birbiriyle yakından bağlantılı iki süreç, tüm insan nüfusunun varoluş koşulları ile her bir yerli nüfusun çeşitli kesimlerinin varoluş koşullarını birbirinden kesin çizgilerle ayırmaktadır. Bazıları için küreselleşme olarak görülen şey, başkaları için yerelleşme anlamına gelmekte; bazıları için yeni bir özgürlüğün işaretini veren şey, başkalarının üzerine davetsiz ve kötü bir kader gibi çullanmaktadır. Hareketlilik, gıpta edilen değerler arasında en üst sıralara yükselmekte; ve her zaman eşitsiz dağıtılan kıt bir meta olan hareket özgürlüğü hızla, geçmodern ya da postmodern zamanların temel katmanlaştırıcı unsuru haline gelmektedir.

---

* Zaman/mekân sıkışması (time/space compression): Bu terimi ilk kullanan David Harvey olmuştur. *Postmodernliğin Durumu* adlı kitabında Harvey şöyle der: "... mekân ve zamanın nesnel niteliklerinde öylesine devrimci değişimler olur ki, dünyayı görüş tarzımızı, bazen çok köklü biçimlerde, değiştirmek zorunda kalırız." Zaman/mekân sıkışması kavramı işte bu değişim sürecine işaret eder. Bu konuda daha fazla bilgi edinmek için bkz. David Harvey, *Postmodernliğin Durumu*, çev.: Sungur Savran, Metis Yay., 2003, s. 270, 291-342. (y.h.n.)

Hepimiz ister istemez, kendi seçimimizle ya da başka seçenek olmadığı için hareket halindeyiz. Fiziksel olarak yerimizde çakılı duruyor olsak bile hareket halindeyiz: Hareketsizlik sürekli değişen bir dünyada pek de gerçekçi bir seçenek değil. Bununla birlikte, bu yeni koşulun yarattığı sonuçlar son derece eşitsiz. Bazılarımız eksiksiz ve gerçek anlamda "küresel" hale geliyor. Bazılarımızsa hayat oyununun kurallarını koyanın da, gidişatını belirleyenin de "küreseller" olduğu bir dünyada hiç de memnuniyet verici ya da tahammül edilir bir durum olmayan "yerellik"lerine saplanıp kaldı.

Küreselleşmiş bir dünyada yerel kalmak, toplumsal sefaletin ve alçalmanın bir göstergesidir. Yerel varoluşun getirdiği sıkıntılar yetmezmiş gibi, kamusal mekânlar yerelleşmiş hayatın menzili dışına çıkmıştır; ve yerel birimler anlam yaratma ya da anlam müzakere etme kapasitelerini kaybetmekte, kendi denetimleri dışındaki anlam verme ve yorumlama eylemlerine giderek daha fazla bağımlı hale gelmektedir; küreselleşmiş entelektüellerin cemaatçi hayalleri/avuntuları da bundan ibaretti zaten.

Artan mekânsal ayrım, ayırma ve dışlama, küreselleşme süreçlerinin ayrılmaz bir parçasıdır. Yeni-kabileci ve köktenci eğilimler –ki bu eğilimler küreselleşmeye maruz kalan insanların deneyimlerini yansıtır ve ifade eder– küreselleşmenin olduğu kadar, tepedeki kültürün (küreselleşmiş tepedeki kültürün) genellikle alkışlanan "melezleşmesi"nin de meşru bir çocuğudur. Giderek daha fazla küreselleşen ve yurtsuzlaşan seçkin kesim ile daha da "yerelleşmiş" olan arta kalan kesim arasındaki tedrici iletişim kopukluğu dikkate değer bir endişe nedenidir. Anlam ve değer üretim merkezleri günümüzde yurtsuzdur ve yerel kısıtlamalardan kurtulmuştur; ne var ki bu, söz konusu değer ve anlamların bildireceği ve yorumlayacağı insanlık durumu için geçerli değildir.

Merkezinde hareket özgürlüğü yatan günümüz kutuplaşması çok boyutludur; yeni merkez, zenginle fakir, göçebeyle yerleşik, "normal"le anormal veya yasayı ihlal edenler arasındaki çağlar süren ayrımların üzerini yeni bir cilayla örtmüştür. Kutuplaşmanın bu çeşitli boyutlarının nasıl iç içe geçtiği ve nasıl birbirini etkilediği bu kitabın açığa çıkarmaya çalışacağı karmaşık sorunlardan bir başkasıdır.

Birinci bölüm, zaman ve mekânın tarih boyunca değişkenlik gösteren doğası ile toplumsal örgütlenmenin kalıp ve ölçüsü arasındaki bağı (ve özellikle de, günümüz zaman/mekân sıkışmasının, yerküresel ve yurt temelli toplumların ve cemaatlerin yapılaşması üzerindeki etkilerini) ele alıyor. Üzerinde durulan etkilerden biri, "toprak ağası olup da mülkünden uzakta yaşama"nın [absentee landlordship] yeni versiyonudur. Bu yeni versiyonda küresel seçkinler, siyasi ve kültürel gücün yurt temelli birimlerinden bağımsız hale gelmiş ve bunun sonucunda söz konusu birimler "güçsüzleşmiş"tir. Yeni hiyerarşinin "en üst"ünün bulunduğu yerle "en alt"ının bulunduğu yer arasındaki bölünmenin etkisinin izleri, değişen mekân örgütlenmesine ve çağdaş metropollerde "mahalle" kavramının değişen anlamına kadar sürülmüştür.

Ortak mekânın anlamını tanımlama ve uygulama hakkı için verilen modern savaşların hangi aşamaları izlediği bu kitabın ikinci bölümünün konusudur. Geçmişte girişilen geniş kapsamlı kent planlaması maceraları da, parçalara ayırma amaçlı tasarımlar ve dışlama amaçlı inşaatlar yapma yönündeki çağdaş eğilimler de bu ışık altında inceleniyor. Son olarak, bir zamanların gözde modern toplumsal denetim biçimi olan Panoptikon'un* tarihsel kaderi ve özellikle bu modelin günümüzde anlamsızlaşarak adım adım terki diyar edişi bu bölümde irdeleniyor.

Üçüncü bölümün konusunu ise siyasal egemenliğin geleceği; ve özel olarak ulusal, daha genel olarak ise yurt temelli toplulukların, küreselleşmiş ekonomi, finans ve enformasyon koşullarında özkuruluş ve özyönetiminin geleceği oluşturmaktadır. Burada dikkatimizi, kurumsallaştırılmış karar alma diyarı ile kararların alınması ve hayata geçirilmesi için gereken kaynakların üretildiği, dağıtıldığı, edinildiği ve yayıldığı evren arasındaki giderek genişleyen uçuruma yöneltiyoruz; özellikle de küreselleşmenin, –etkili toplumsal idarenin, modern tarihin büyük bir bölümü boyunca ana odakları olan ve hâlâ yerine başka bir şey koyulamayan– ulusal hükümetlerin karar alma yetenekleri üzerindeki zayıflatıcı etkisi üzerinde duruyoruz.

Dördüncü bölüm, yukarıda değindiğimiz dönüşümlerin kültürel sonuçlarının bir listesini çıkarıyor. Bu dönüşümlerin genel etkisi, ileri

* Hapishane reformu öncülerinden Jeremy Bentham'ın önerdiği; çalışkan, üretken, ahlaklı insanların yetiştirildiği hapishane sistemi. (ç.n.)

sürüleceği gibi, ortak kültürün birbirinden tamamen farklı iki yoruma hizmet eden ayırt edici özelliklerinin insan deneyimini çatallaştırması ve kutuplaştırmasıdır. "Hareket halinde olmak" yeni hiyerarşinin tepesindekiler için başka, dibindekiler için bambaşka, diğerinin zıttı bir anlama gelmektedir; nüfusun çoğunluğu, yani bu iki uç arasında gidip gelen "yeni orta sınıf" bu zıtlığın asıl yükünü taşımakta ve sonuç olarak yoğun bir varoluşsal belirsizlik, kaygı ve korku içinde yaşamaktadır. Bu bölümde, bu gibi korkuları hafifletme ve barındırdıkları hoşnutsuzluk potansiyelini etkisiz hale getirme ihtiyacının, sırası geldiğinde, hareketliliğin iki anlamı arasındaki kutuplaşmanın keskinleşmesinde güçlü bir etken olduğu savunuluyor.

Son bölüm, bu kutuplaşmanın en uç ifadelerini; yani, günümüzdeki idealleştirilen normu tutturamayanlara suçlu muamelesi yapma yönündeki eğilimi ve bu muamelenin, hareketsiz hayatın imgesini ve gerçekliğini daha da dayanılmaz ve iğrenç kılarak onun alternatifi olan "hareket halindeki hayat"ın sıkıntılarını telafi etmedeki rolünü araştırıyor. Küreselleşme sürecinin ortaya çıkardığı karmaşık bir mesele olan varoluşsal emniyetsizlik, görünüşte açık ve net bir "yasa ve düzen" meselesine indirgenmek istenmektedir. Bu arada, fazlalıklar atılarak beden ve kişisel mal mülk güvenliğine endekslenmiş tek bir endişeye dönüştürülen "güvenlik" kaygıları, günümüz varoluşunun diğer, önemli boyutlarının –emniyetsizlik ve belirsizliğin– yarattığı kaygılarla yüklenmiş olduğundan, "aşırı yüklü" hale gelmiştir.

Bu kitabın tezi bir politik ilkeler bildirisi boyutuna varmıyor. Yazarın niyeti bir tartışma metni ortaya çıkarmaktır. Burada ortaya atılan soruların sayısı yanıtlanan sorulardan çok daha fazladır ve günümüzdeki eğilimlerin gelecekteki sonuçlarına ilişkin tutarlı bir tahminde bulunma noktasına varılmamıştır. Ne var ki, Cornelius Castoriadis'in belirttiği gibi, çağımızdaki haliyle modern uygarlığımızın sorunu, kendini sorgulamayı bir yana bırakmış olmasıdır. Belli soruları sormamak, gündemi işgal eden sorulara yanıt bulamamaktan daha tehlikeli sonuçlara gebedir; yanlış sorular sormak ise çoğu kez gözlerin gerçekten önemli meselelerden başka yönlere çevrilmesine hizmet eder. Sessizliğin bedeli insan ıstıraplarıyla ödenir. Kader ile hedefe ulaşma, sürüklenme ile yön belirleme arasındaki farkı yaratan, nihayetinde, doğru soruları sormaktır. Hayat tarzımızın güya sorgu-

lanamaz öncüllerini sorgulamak, denebilir ki, kendimize ve insanlara borçlu olduğumuz en acil hizmettir. Bu kitap her şeyden önce, doğru soruları, tüm doğru soruları ve hepsinden önemlisi sorulan bütün soruları sorduğu iddiasında bulunmaksızın, bir soru sorma ve soru sormaya teşvik etme denemesidir.

1
Zaman ve Sınıf

Bir şirket, ne çalışanlarına, ne tedarikçilerine ne de kurulduğu yöreye aittir; ona yatırım yapan insanlara aittir.[1] Modern teşebbüsün el üstünde tutulan "akıl hocası" (CNRS sosyoloğu Denis Duclos'un ilginç, fakat isabetli tanımıyla bir *dépeceur* –"paralayan, kesip biçen"– olan)[2] Albert J. Dunlap, kendi faaliyetlerinden dolayı kendini kutlayan raporunda amentüsünü böyle özetliyor. Bu rapor, ekonomik ilerleme peşindekiler aydınlansın ve gelişsin diye Time Books tarafından basılmıştır.

1. Bkz. Albert J. Dunlap (Bob Andelman ile birlikte), *How I saved Bad Companies and Made Good Companies Great*, Time Books, New York, 1996, s. 199-200.
2. Denis Duclos, "La cosmocratie, nouvelle classe planétaire", *Le monde diplomatique*, Ağustos 1997, s. 14.

Dunlap'ın aklındaki, kuşkusuz, neredeyse hiç tartışma konusu yapılmayan, hatta bırakın böylesine vurgulu bir yeniden beyanı, yeniden beyan edilmesine bile o kadar gerek olmayan ve salt yasal bir mesele olan mülkiyetin yalnızca diğer bir adı olarak basit bir "ait olma" sorunu değildi. Dunlap'ın aklında, her şeyden önce, tümcenin geri kalan kısmında ima edilen şey vardı: Çalışanların, tedarikçilerin ve topluluk sözcülerinin, "yatırım yapan insanlar"ın alabilecekleri kararlarda söz hakları yoktur; asıl karar sahiplerinin, yani yatırımcıların, şirketlerini nasıl işletecekleri konusunda bu insanlar tarafından ortaya atabilecek her türlü öneriyi göz ardı etmeye, geçersiz ve yersiz ilan etmeye hakları vardır.

Belirtmekte yarar var: Dunlap'ın mesajı bir niyet ifadesi değil, bir olgunun tespitidir. Dunlap, bu mesajın ilettiği ilkenin, ekonomik, politik, toplumsal ve çağımızın tüm öteki gerçekliklerince konmuş ya da geçerliliğini araştırmak için uygun görülmüş tüm sınavları başarıyla verdiğini hiç tartışmasız bir veri olarak alır. O günden bugüne bu ilke, dünyanın açıklanmasına hizmet eden, ama açıklanmaya ihtiyacı olmayan; bırakın ihtilaflı ve tartışmaya açık iddialar olarak görülmeyi, artık iddia olarak bile görülmeyen, ama dünya hakkında iddialar ortaya atılmasına yardımcı olan aşikâr hakikatler ailesine katılmıştır.

Dunlap'ın bildirisinin hiçbir surette herkese aşikâr gelmeyeceği; daha çok bir savaş çığlığı ya da savaş raporu gibi görüneceği zamanlar (kolektif ilginin süresi hızla kısalıp bir haftayı bile siyasette uzun bir süre ve insan belleğinde fazlasıyla uzun bir ömür haline getirmeseydi "çok uzun zaman önce değil" denebilirdi) vardı. Margaret Thatcher'ın yerel özyönetimleri yok etmek için açtığı savaşının ilk yıllarında, Tory Yıllık Konferansı'nda işadamlarının kafalara kazınması gerektiğini düşündükleri bir mesaj henüz alışmamış kulaklarda anlaşılmaz ve tuhaf yankılar uyandırdığından bu mesajı beyinlere iyice işleyebilmek için birçok işadamı defalarca kürsüye çıkma ihtiyacı duymuştu. Verilen mesaj şuydu: Şirketler, ihtiyaç duydukları yol yapımı ya da kanalizasyon tamiratı için yerel yönetimin koyduğu vergileri memnuniyetle vereceklerdi, ancak kaderlerinden sorumlu olmadıkları ya da bir yükümlülük hissetmedikleri yöredeki işsizler, sakatlar ve öteki insan artıklarını desteklemek üzere para vermek için

bir neden görmüyorlardı. Bunlar savaşın ilk yıllarıydı ve Dunlap'ın her dinleyenin paylaşacağına haklı olarak inandığı amentüsünü zorla kabul ettirmesine ve savaşın tamamen kazanılmasına sadece yirmi dört yıl vardı.

Savaşın şirketlerin tertemiz yönetim kurulu salonlarında gizlilik içinde ve sinsice kotarılıp kotarılmadığını; endüstrinin masum, barışsever liderlerini savaş ilan etmek zorunda bırakan şeyin, yeni teknolojinin ve yeni küresel rekabet ortamının gizemli güçlerinin bir karışımı sonucunda ortaya çıkan değişimler olup olmadığını; ya da bunun önceden planlanmış, tam zamanında ilan edilmiş ve amaçları açıkça belirlenmiş bir savaş mı, yoksa her biri kendine özgü nedenlerle zorunlu hale gelmiş bir dizi dağınık ve genellikle önceden tahmin edilemeyen savaş benzeri eylemler mi olduğunu tartışmanın pek anlamı yok. Hangisi doğru olursa olsun (her biri için geçerli argümanlar geliştirilebilir, ancak bu açıklamalar arasındaki rekabetin sadece görünüşte olduğu pekâlâ söylenebilir) kuvvetle muhtemel ki, içinde yaşadığımız yüzyılın son çeyreği, Mekân'a karşı verilen Büyük Bağımsızlık Savaşı olarak tarihe geçecek. Karar alma merkezleri ve beraberinde bu merkezlerin aldığı kararlara zemin oluşturan hesaplar, bölgesel kısıtlamalardan –yerelliğin kısıtlamalarından– bu savaş sırasında kararlı bir biçimde ve duraksamadan kurtarılmıştır.

Şimdi Dunlap'ın ilkesine daha yakından bakalım. Yerel nüfus içinden devşirilen çalışanlar –aile görevleri, ev mülkiyeti ve benzeri yükümlülükler altına girmiş olduklarından– şirket başka yere taşındığında kolay kolay onun peşinden gidemezler. Şirkete o yöreden hammadde ve malzeme verenler, şirket yerini değiştirecek olursa ucuz nakliye avantajını kaybederler. "Yerellik"in kendisi, hiç kuşkusuz, olduğu yerde kalır ve şirketin yeni adresi ne olursa olsun, yerini kolay kolay değiştiremez. Şirkette işlerin yürütülmesinde söz hakkına sahip olanlar arasında yalnızca "yatırım yapan insanlar" yani hisse sahipleri mekâna hiçbir biçimde bağlı değildir; onlar herhangi bir aracı kurum kanalıyla herhangi bir borsadan her tür hisseyi alabilirler ve şirketin coğrafi uzaklığı ya da yakınlığı alım satım kararında muhtemelen en az gözettikleri özellik olacaktır.

İlke olarak, hissedarların dağılımında mekânın hiçbir belirleyiciliği yoktur. Onlar mekânsal belirlenimden sahiden kurtulan biricik

faktördürler. Ve şirket onlara, yalnızca onlara "aittir." Dolayısıyla, yerellerin başına kalacak olan yara sarma, hasar tamiratı ve atık boşaltma gibi bütün kaygıları bir kenara bırakarak şirketi gözlerine kestirdikleri ya da daha yüksek bir kazanç şansı gördükleri herhangi bir yere taşımak onların vereceği bir karardır. Şirket taşınmakta özgürdür; ancak taşınmanın sonuçları kalıcıdır. Kim ki yerellikten kurtulur, sonuçlarından da kurtulur. Mekân savaşının galibinin ele geçirdiği en önemli ganimetler işte bunlardır.

A. ORTADA GÖRÜNMEYEN TOPRAK AĞALARI, TİP 2

Mekân savaşı sonrası dünyada hareketlilik, toplumsal katmanlaşmada en güçlü ve en gözde unsur haline gelmiştir; dünya çapında olma yolunda ilerleyen yeni, toplumsal, politik, ekonomik ve kültürel hiyerarşileri her gün ve yeniden bina etmekte kullanılan malzemedir hareketlilik. Ve hareket özgürlüğü, yeni hiyerarşinin tepesinde oturanlara Dunlap'ın formülünde kısaca listelenmiş olan avantajların çok ötesinde avantajlar sağlar. Bu formül yalnızca, seslerini duyurabilen –üzüntülerini dile getirebilen, şikâyetlerini iddialar halinde sunabilen ve bunları yapmaları muhtemel– rakipleri dikkate alır, onları yükseltir ya da alçaltır. Ama başkaları da vardır; muhtemelen seslerini duyuramayacak olduklarından Dunlap'ın formülünde adları geçmez. Bunlar, yerelliğe mahkûm, kesilip geride bırakılmış bağlantılardır.

"Yatırım yapanların" yani yatırımın gerektirdiği sermayeye, paraya sahip olanların elde etmiş olduğu hareket kabiliyeti, güç ile yükümlülük arasındaki bağlantının kesilmesi anlamına gelir. Bu, tam koşulsuzluğu açısından benzersiz, yeni bir durumdur: "Yatırım yapanlar" çalışanlarına, ama aynı zamanda gençlere, muhtaçlara, henüz doğmamış nesillere ve hepsinin kendi yaşam koşullarını yeniden üretmesine karşı görevlerinden, kısacası günlük hayata ve topluluğun varlığını sürdürmesine katkıda bulunma görevlerinden kurtulmuşlardır. Gücün mekândışı doğası ile "bütün hayat"ın mekâna bağlılığının devam edişi arasında ortaya çıkan yeni bir asimetri vardır; artık demir

almış olan ve kısa vadede ya da ikazda bile bulunmadan taşınabilen güç, sömürmekte ve bu sömürünün sonuçlarından sıyrılmakta özgürdür. Sonuçlardan sorumluluk duymamak, yeni hareket kabiliyetinin, yerel bağlarını koparmış, her an kullanılabilir sermayeye verdiği en gözde ve sevinçle karşılanan armağandır. Sonuçlarla başa çıkmanın maliyetlerini yatırım "verimliliği" hesaplarına katma gereği artık ortadan kalkmıştır.

Sermayenin bu yeni özgürlüğü, eski zamanların ortada görünmeyen ve üzerinden beslendikleri nüfusun ihtiyaçlarıyla zerre kadar ilgilenmemekle ün salmış ve öfke uyandırmış derebeylerinin, toprak ağalarının özgürlüğünü hatırlatıyor. "Artı ürün"ün kaymağını götürmek, bu toprak sahiplerinin tek ilgilendiği şeydi. Sahip oldukları topraklardaki hayatla hiç ilgilenmezlerdi. Burada kesinlikle bir benzerlik var, ama yirminci yüzyıl sonlarının hareketli sermayesinin elde ettiği türden bir özgürlüğü, yani endişeden ve sorumluluktan kurtulmuşluğu, toprak sahipleri hiçbir zaman elde edememişti. O yüzden bu aslında tamamen adilane bir kıyaslama değildir.

Ortada görünmeyen derebeyleri topraklarını başka topraklarla değiştiremiyor, dolayısıyla hayat pınarlarının kaynağı olan yerelliğe –zayıf bir şekilde de olsa– bağlı kalıyorlardı; bu durum, gelecekteki kaynak akışı azalmasın ya da tümüyle kurumasın diye, yasal ve teorik olarak sınırsız olan sömürü ihtimaline pratik sınırlamalar, limitler getiriyordu. Gerçek sınırlamaların, genel olarak, algılananlardan daha katı olabildiği doğruydu ve algılanan sınırlamalar ise yeri geldiğinde pratikte gözlenen sınırlamalardan çoğu kez çok daha katıydılar. Bu durum, hem bu uygulamayı genel olarak toprak verimliliğine ve tarımsal kârlılığa onulmaz zararlar verebilir hale getirmiş hem de ortada görünmeyen derebeylerinin nesilden nesile azalma eğiliminde olan servetlerini gayet iyi bilindiği gibi risk altına sokmuştu. Ne var ki, algılanmadıklarında ve riayet edilmediklerinde mevcudiyetlerini çok daha acımasız bir şekilde hatırlatan sahici sınırlamalar da vardı. Alberto Melucci'nin belirttiği gibi, bir sınır, "kapatma, sınır koyma, ayırma anlamına gelir; ve bu yüzden ötekinin, farklının, indirgenemeyenin tanındığını da gösterir. Ötekilikle *karşılaşmak bizi bir sınava tabi tutan bir deneyimdir:* Bu deneyim, farklılığı güç kullanarak azaltma eğilimini doğurur; ama aynı şekil-

de, sürekli yenilenen bir çaba isteyen iletişim kurma gereğini de doğurabilir."[3]

Modern çağın başlarında yaşamış ortada görünmeyen derebeylerinin, toprak ağalarının tersine, geçmodern dönemin kapitalistleri ve arsa spekülatörleri, artık akışkan olan kaynaklarının kazandırdığı yeni hareket kabiliyeti sayesinde, onları riayete zorlayacak kadar sahici – katı, sert, dirençli– sınırlamalarla karşılaşmazlar. Hissedebilecekleri ve saygı gösterebilecekleri yegâne sınırlama, idari makamlar tarafından sermayenin ve paranın özgür hareketine dayatılan sınırlamalardır. Ne ki, böylesi sınırlamalar çok nadirdir ve kalan birkaç sınırlama da ya muazzam baskılar altındadır ya da doğrudan silinip süpürülmüştür. Bu sınırlamaların bulunmaması durumunda Melucci'nin sözünü ettiği "ötekilikle karşılaşmak" için birkaç fırsat doğabilir. Ama eğer karşılaşma öteki tarafın zorlamasıyla olmuşsa bu yine dirençsiz, biçimlendirilebilir, yumuşak bir sınırlama olarak kalır; "ötekilik" pazularını şişirip kuvvetini hissettirdiği an, sermaye pılı pırtısını toplayıp daha misafirperver bir çevre bulmakta pek güçlük çekmeyecektir. Bunun sonucunda, "farklılıkları güç kullanarak azaltma" girişimlerine fırsat verebilecek ya da "iletişim çağrısına" karşılık verme isteğini harekete geçirebilecek durumlar daha da azalacaktır.

İki tutum da ötekiliğin indirgenemezliğini kabul etmeye işaret edebilirdi; ama indirgenemez olarak görülebilmek için "ötekilik" önce kendini dirençli, katı, kelimenin tam anlamıyla "ele gelen" bir kendilik olarak kurmalıdır. Gelgelelim, ötekiliğin bunu başarma şansı hızla azalmaktadır. Direnişin sahici bir kendilik-kurma yeteneği kazanabilmesi için karşısında ısrarlı ve etkin bir saldırgan bulunması gerekir; ancak yeni hareket kabiliyetinin toplam etkisi öyledir ki, sermaye ve finans çevreleri için esnek olmayanı bükme, engelleri kaldırma ya da direnişi kırma veya azaltma ihtiyacı doğmaz, doğsa da bu ihtiyaç pekâlâ bir kenara itilip daha yumuşak seçenekler tercih edilebilir. Eğer "ötekilik"le baş etmek pahalıya patlayan bir güç kullanımı ya da yorucu müzakereler gerektiriyorsa, sermaye her zaman daha sakin yerlere taşınabilir. Eğer kaçınmak yeterliyse uğraşmaya ne gerek var ki!

3. Alberto Melucci, *The Playing Self: Person and Meaning in the Planetary Society*, Cambridge UP, 1966, s. 129.

B. HAREKET ÖZGÜRLÜĞÜ VE TOPLUMLARIN KENDİLERİNİ KURMALARI

Dönüp tarihe baktığımızda, coğrafi faktörlerin, yurt temelli birimlerin doğal ve yapay sınırlarının, nüfusların ve *Kulturkreise*'nin [kültürel çevre] ayrı kimliklerinin, bunun yanında "içeri" ve "dışarı" ayrımının –coğrafya biliminin tüm geleneksel konularının– özünde ne oranda kavramsal türetmeler olduklarını ve ne oranda "hız sınırlamaları"nın (ya da daha genel anlamda, hareket özgürlüğüne dayatılan zaman ve maliyet kısıtlamalarının) maddi kalıntıları/ürünleri olduklarını sorabiliriz.

Kısa süre önce Paul Virilio, Francis Fukuyama'nın "tarihin sonu"nu ilan edişinin çok kaba ve çiğ göründüğünü, ama artık "coğrafyanın sonu"ndan büyük bir güvenle bahsedilebileceğini ileri sürmüştü.[4] Bir coğrafi sınır fikrini "gerçek dünya"da savunmak giderek güçleşirken, mesafeler artık sorun olmaktan çıkmış bulunuyor. Kıtalar ve bir bütün olarak yerküre üzerindeki bölünmelerin, ulaşımın ilkelliği ve seyahat etmenin zorluğu yüzünden bir zamanlar kellifelli bir gerçek olan mesafelerin ürünü olduğu şimdi birdenbire açık görünüyor.

Aslında "uzaklık" nesnel, kişisellikten arınmış, fiziksel bir "veri" olmaktan çok uzak toplumsal bir üründür; mesafe, kat ediliş hızına (ve para ekonomisinde, o hıza erişmenin maliyetine) bağlı olarak değişir. Kolektif kimliklerin oluşturulması, ayrılması ve sürdürülmesinin diğer tüm toplumsal nedenleri –örneğin, ülke sınırları ya da kültürel bariyerler– geriye dönüp bakacak olursak, bu hızın sadece tali etkileri olarak görünür.

Kaydetmek gerekir ki yukarıdaki bu saptama, "sınırların gerçekliği"nin neden bir kural gibi çoğu zaman sınıflara göre belirlenen bir fenomen olduğunu da gösterir: Bugün olduğu gibi geçmişte de zengin ve güçlü seçkinler tabakası oturdukları topraklardaki nüfusun geri kalanına nazaran kozmopolitliğe her zaman daha fazla eğilimli olmuşlardır; daima, aşağı halkın yerinden kıpırdamasına izin

4. Bkz. Paul Virilio, "Un monde surexposé: fin de l'histoire, ou fin de la géographie?", *Le monde diplomatique*, Ağustos 1997, s. 17. Bildiğim kadarıyla, "coğrafyanın sonu" fikri ilk defa Richard O'Brien tarafından ileri sürüldü (bkz. Richard O'Brien, *Global Financial Integration: The End of Geography*, Chatham House/Pinter, Londra, 1992).

vermeyen sınırla çok az ilişkisi olan, kendilerine has bir kültür yaratmaktan yanadırlar; sınır ötesindeki seçkinlerle, kendileriyle aynı sınır içinde yaşayan, ama seçkin olmayanlara kıyasla daha çok şey paylaşırlar. Yine, görünen o ki, günümüz dünyasının en güçlü seçkinlerinin sözcüsü olan Bill Clinton'ın tarihte ilk defa iç ve dış politika arasında bir farkın kalmadığını ilan edebilme nedeni de budur. Aslında, seçkinlerin hayatında "burası" ve "orası"; "iç" ve "dış"; "yakın" ve "uzak" ayrımlarının artık pek bir anlamı kalmamıştır. İletişimde zaman sorununun ortadan kalkması ve anında boyutuna inmesiyle birlikte mekân ve mekânsal işaretler, en azından elektronik mesaj hızıyla hareket edebilenler için, sorun olmaktan çıkmıştır.

"İç" ve "dış"; "burası" ve "orası"; "yakın" ve "uzak" karşıtlıkları, bizi çevreleyen dünyanın (insan yapımı olan ve de olmayan) çeşitli kısımlarının uysallaştırılma, evcilleştirilme ve bildik olma ölçüsünü gösteriyordu.

Yakın; el altında, alışılageldik, aşina olduğumuz, açık ve net şekilde bildik olan şeydir. Her gün görülen, rastlanan, uğraşılan ya da etkileşime girilen, alışkanlık haline gelmiş ve her gün yürüttüğümüz faaliyetlerle iç içe geçmiş kimse ya da şeydir. "Yakın" insanın içinde kendini *chez soi*, yani evde hissedilebildiği yerdir; olmaz ya, olsa bile, kişinin içinde kendini nadiren yitirdiği, nasıl konuşup nasıl davranacağını nadiren bilemediği bir mekândır. "Uzak" ise kişinin ancak zaman zaman girebildiği ya da hiç giremediği, içinde kişinin öngöremediği ya da kavrayamadığı şeylerin meydana geldiği ve o zaman da nasıl tepki vereceğini bilemediği bir mekândır: Kişinin hakkında çok az şey bildiği, fazla bir şey bekleyemeyeceği ve özen gösterme yükümlülüğü hissetmeyeceği şeyleri barındıran bir mekândır. İnsanın kendini "uzak" bir mekânda bulması cesaret kırıcı bir deneyimdir; "uzaklara" açılmak demek, idrak sınırlarını aşmak, yersiz ve dayanaksız kalmak, sıkıntıya ve korkulan kötülüklere davetiye çıkarmak demektir.

Tüm bu özelliklerinden dolayı "uzak-yakın" zıtlığının hayati bir boyutu daha vardır: Belirlilik ve belirsizlik, kendine güven ve tereddüt arasında bir boyuttur bu. "Uzakta" olmak sıkıntı içinde olmak demektir; ve bu yüzden akıl, hile, beceri ya da cesaret ister; başka yerde ihtiyaç duyulmayan yabancı kuralları bilmeyi ve riskli deneme-

ler ve çoğu pahalıya patlayan hatalar yoluyla bunları öğrenmeyi gerektirir. Oysa, "yakın"lık fikri bir sorunsuzluk timsalidir; acı çekmeden edinilmiş alışkanlıklar iş başındadır, ve alışkanlık olduklarından, ağırlıklarını hissettirmez, çaba istemez ve endişe yüklü tereddütlere mahal vermezler. "Yerel cemaat" olarak bilinegelen şeyi var eden, "burası" ve "orası"; "yakın" ve "uzak" arasındaki bu zıtlıktır.

Ulaşım araçlarının sürekli gelişimi modern tarihe damgasını vurmuştur. Ulaştırma ve seyahat, değişimin kökten ve hızlı olduğu alandı; buradaki ilerleme, çok uzun zaman önce Schumpeter'in işaret ettiği gibi, yolcu taşıyan at arabalarının sayısındaki artışın bir sonucu değil, baştan sona yeni seyahat araçlarının (trenler, motorlu araçlar ve uçakların) icadı ve seri üretimi sonucu ortaya çıkmıştır. Bir yere sabitlenmiş tüm toplumsal ve kültürel "bütünlükler"in aşınması ve zayıflaması tipik olarak modern bir süreçtir ve bunu tetikleyen en başta, hızlı ulaşım araçlarının kullanıma sunulması olmuştur; bu süreci ilk kavrayan, meşhur modernlik formülüyle Tönnies olmuştu. Tönnies, *Gemeinschaft*'tan [topluluk, cemaat] *Gesellschaft*'a [toplum, cemiyet] *geçişin modernliğin formülü* olduğunu ileri sürmüştü.

Hareket kabiliyetinin tüm teknik faktörleri arasında enformasyon nakli özellikle büyük bir rol oynamıştır; bu öyle bir ulaşım türüdür ki, fiziksel bedenlerin hareketini gerektirmez, gerektirse de bu hareket yalnızca tali ve küçük bir önem taşır. Teknik araçlar mütemadiyen ve kararlı bir biçimde geliştirilmiş, bu da enformasyonun kendi bedensel taşıyıcılarından (ve aynı zamanda iletildiği nesnelerden) bağımsız olarak yol almasını sağlamıştır: Bunlar "gösteren"i "gösterilen"in etkisinden kurtaran araçlardı. Enformasyonun taşıyıcılarının ve nesnelerinin hareketinin enformasyonun hareketinden ayrı hale gelmesi, hareketin hızındaki farklılaşmalara da imkân verdi; enformasyonun hareketi, bedenlerin bir yerden bir yere taşınmasında ya da enformasyonun bildirildiği durumların değişiminde erişilebilen hızdan çok daha fazla bir hız kazandı. Sonunda, bilgisayarlar vasıtasıyla kurulan Dünya Çapındaki Ağ'ın [World Wide Web] ortaya çıkışı, enformasyon söz konusu olduğunda "seyahat" (ve katedilecek "mesafe") kavramının kendisini geçersiz kıldı ve enformasyonu hem teoride hem pratikte, bütün yerkürede aynı anda kullanılabilir hale getirdi.

Yakın tarihli bu gelişmenin genel sonuçları muazzam olmuştur. Bunun toplumsal birleşme/ayrılma [association/disassociation] etkileşimi üzerindeki etkisi yaygın olarak ele alınmış ve en ince ayrıntılarına kadar tarif edilmiştir. Nasıl "çekicin özü" ancak çekiç kırıldığında dikkatimizi çekiyorsa, şimdi biz de zamanın, mekânın ve bunları bir biçime sokma, kalıcılık/esneklik kazandırma araçlarının yaşamımızda oynadığı rolü her zamankinden daha açık bir biçimde görüyor, toplumsal/kültürel ve politik bütünlüklerin ölümüne tanık oluyoruz. Küçük ölçekli (ki bu ölçek, "söylenti ağı" diye çevirebileceğimiz "wetware"in doğal özellikleri tarafından belirlenir ve bu yüzden de insanın görme, işitme ve hatırlama yeteneklerinin doğal sınırları içinde kalır) cemaat *içinde*ki iletişim neredeyse yüz yüze iletişim nitelikleri taşıyordu. Enformasyonun yerel birimler *arasında* gidip gelmesi için gereken zaman ve harcama ise muazzam büyüklükteydi. Artık anlayabiliyoruz ki eskinin sözde "sıkıca kenetlenmiş cemaatleri"ni var eden ve canlı tutan, bu uçurumdu. Öte yandan, günümüzde cemaatlerin kırılgan ve kısa ömürlü oluşları ise, görünen o ki, en başta bu uçurumun daralması ya da tümden kapanması sonucunda ortaya çıkmıştır: *Her ikisi de* bir anda oluverdiğinde, cemaat içi iletişimin cemaatler arası alışveriş karşısında hiçbir üstünlüğü kalmaz.

Michael Benedikt bizim geriye dönük olarak keşfettiğimiz şeyi ve seyahat hızıyla toplumsal bağlılık arasındaki yakın ilişkiye dair yeni anlayışı şöyle özetliyor:

> Neredeyse eşzamanlı ve neredeyse sıfır maliyetli doğal sesli iletişim, poster ve bildirilerin küçük cemaatlerde mümkün kıldığı birlik türleri, daha geniş ölçekteki cemaatlerde dağılırlar. Her ölçekte toplumsal bağlılık, konsensüsün, ortak bilginin bir sonucudur ve eğer sürekli bir güncelleme ve etkileşim yoksa bu uyum çok büyük ölçüde, erken başlayan sıkı bir kültürel eğitime –kültürün hafızalarda bıraktığı ize– bağlıdır. Toplumsal esneklik ise, bunun aksine, ucuz iletişime ve unutmaya bağlıdır.[5]

Ekleyelim, son cümledeki "ve" fazladır; unutmanın kolaylığı ve iletişimin ucuzluğu (aynı şekilde yüksek hızı da) aynı koşulun iki

5. Michael Benedikt, "On Cyberspace and Virtual Reality", *Man and Information Technology*, (İsviçre Kraliyet Akademisi, Mühendislik Bilimleri (IVA) Komitesi'nin 1994 yılında düzenlediği "İnsan, Teknoloji ve Toplum Üzerine" başlıklı uluslararası sempozyumda verilen konferanslar), Stockholm, 1995, s. 41.

veçhesinden başka bir şey değildir ve birbirinden ayrı düşünülemezler. Ucuz iletişim, yeni enformasyonun hızla yerine ulaşması anlamına geldiği kadar, edinilmiş enformasyonun üzerini örtmesi onu bastırması ya da dirsekleyerek kendine yer açması anlamına da gelir. "Wetware" kapasiteleri en azından paleolitik çağdan beri pek değişmeden kalmıştır; ucuz iletişim ise hafızayı besleyip sağlamlaştırmaktan çok, hafızanın üzerine akın ederek onu boğmaktadır. Denebilir ki, yakın dönem gelişmeler içinde en çığır açıcı olan, enformasyonu yerel ölçekte yaymanın maliyeti ile küresel ölçekte yaymanın maliyeti arasındaki farkın azalmasıdır (internet aracılığıyla bir mesaj yolladığınızda "şehir içi" tarifesine göre ücret ödersiniz; bu, kültürel olduğu kadar ekonomik olarak da önemli bir durumdur); bu, nihayet gelen ve dikkat çekmek, hafızaya girmek ve (kısa bir süre için de olsa) hafızada kalmak için her türlü yaygarayı koparan enformasyonun, çok farklı ve karşılıklı olarak özerk konumlardan gelebileceği ve dolayısıyla, birbiriyle bağdaşmaz ya da birbirini iptal eden mesajlar verebileceği anlamına gelir. Bu mesajlar, hardware ve software'den yoksun ve yalnızca "wetware"e güvenen topluluklar içinde serbestçe dolaşan mesajlarla, yani birbirini tekrarlayarak pekiştirebilen ve (seçici) belleme sürecine yardım edebilen mesajlarla taban tabana zıttır.

Timothy W. Luke'un belirttiği gibi, "geleneksel toplumların mekânsallığı, sıradan insan bedenlerinin büyük ölçüde dolayımsız olabilmeleri etrafında örgütlenmiştir":

> Geleneksel eylem anlayışında eylemleri tasvir etmek için genelde organik metaforlara başvurulur: Çatışma burun buruna, kavga göğüs göğüse yapılır. Adalet göze göz, dişe diştir. Görüşmelerde kalp kalbe karşıdır. Dayanışma omuz omuzadır. İnsanlar yüz yüzedir. Dostluk kol kola yürür. Ve değişim adım adım, yavaş yavaştır.

Bu durum, çatışmaların, dayanışmaların, kavgaların, görüşmelerin ya da adaletin insan gözü ve kolunun hiçbir şekilde erişemeyeceği noktalara taşınmasına izin veren araçların devreye girmesiyle, aklın almayacağı bir biçimde değişti. Mekân, "işlenmiş/merkezleştirilmiş/örgütlenmiş/normalleştirilmiş" hale geldi ve hepsinden de öte, insan bedeninin doğal kısıtlamalarından kurtarıldı. Dolayısıyla, bu noktadan sonra "mekânı örgütleyen" şeyler teknik kapasite, tekniğin eylem

hızı ve kullanım maliyeti oldu: "Bu tür tekniklerin yansıttığı mekân kökten farklıdır: Tanrı kerameti değil, inşa edilmiştir; doğal değil, yapaydır; wetware'le dolayımsız ilişkide değil, hardware dolayımlıdır; kamulaştırılmamış, rasyonelleştirilmiştir; yerel değil, ulusaldır."[6]

İnşa edilmiş modern mekân, sert, katı, kalıcı ve müzakere edilemez olacaktı. Eti çelik ve çimentodan, damarları demiryolu ve otoyol ağlarından oluşacaktı. Modern ütopya yazarları, toplumsal düzen ile mimari düzen, toplumsal birimler ve bölümler ile yurt temelli birimler ve bölümler arasında fark gözetmiyordu; bu yazarlara –ve toplumsal düzenden sorumlu çağdaşlarına– göre düzenli bir toplumun anahtarı, mekânın örgütlenmesinde yatıyordu. Toplumsal bütün, her zamankinden daha geniş ve kapsayıcı yerelliklerin bir hiyerarşisi olacak; tepeye tüneyip bütünü denetleyen yerellik üstü devlet otoritesi de işlerine kimseyi karıştırmayacaktı.

Küresel enformasyon ağının gelişiyle birlikte, bu yurt temelli/şehir planlamacıları tarafından planlanmış/mimarlar tarafından tasarlanmış, inşa edilmiş mekân üzerine bir üçüncü mekân, insan dünyasının *sibernetik** mekânı bindirilmiştir. Paul Virilio'ya göre, bu mekânın öğeleri "mekânsal boyutlardan yoksundur, anlık bir yayılmanın bireysel zamansallığı içine kazınmıştır. Bu noktadan sonra, insanları artık fiziksel engeller ya da zamansal uzaklıklar ayıramaz. Bilgisayar terminalleri ile video monitörlerinin birbirine bağlanmasıyla birlikte, burası ile orası arasındaki ayrım artık anlamsız hale gelmiştir."[7]

"İnsanlık" durumundan –bütün insanlar için tek ve aynıymış gibi– dem vuran çoğu önerme gibi bu önerme de tam olarak doğru değildir. "Bilgisayar terminallerinin birbirine bağlanması" farklı türden insanların durumlarını farklı farklı etkilemiştir. Ve eskiden de olduğu gibi bazı insanlar –aslında sayıları pek çoktur– hâlâ "fiziksel engeller ve zamansal uzaklıklarla birbirinden ayrılabilmektedir"; ancak bu ayrım eskiye kıyasla şimdi çok daha acımasız ve psikolojik etkileri bakımından çok daha derindir.

---

6. Timothy W. Luke, "Identity, Meaning and Globalization: Detraditionalization in Postmodern Space-Time Compression", *Detraditionalization*, der. Paul Heelas, Scott Lash ve Paul Morris, Blackwell, Oxford, 1996, s. 123, 125.

* Bilgisayar kontrollü. (ç.n.)

7. Paul Virilio, *The Lost Dimension*, Semiotext(e), New York, 1991, s. 13.

C.YENİ HIZ,YENİ KUTUPLAŞMA

Özetlersek: *Zamansal/mekânsal mesafelerin teknoloji vasıtasıyla sıfırlanması, insanlık durumunu homojenleştirmekten çok, kutuplaştırma eğilimindedir.* Bu, belirli insanları bölgesel tahditlerden azad eder ve belirli cemaat-üretici anlamları yurtsuzlaştırır; öteki insanların hâlâ sınırları içinde olduğu toprakları ise anlamından ve kimlik bahşetme yeteneğinden yoksun bırakır. Bazı insanlar için bu, fiziksel engellerden eşi görülmedik bir kurtuluşun, duyulmadık bir hareket yeteneğinin ve uzaktan uzağa eyleme kabiliyetinin habercisidir. Bağlarını koparıp başka yere taşınma şansı çok az olan diğerleri için ise, yerelliği kendine mal etme ve evcilleştirme imkânı bulunmadığının işaretidir. "Artık bir şey ifade etmeyen mesafeler"le birbirinden ayrılmış yerelliklikler de anlamlarını yitirirler. Gelgelelim, bu durum bazıları için anlam yaratma özgürlüğünün habercisiyken, ötekiler için, kendilerine atfedilecek anlamsızlığa işaret eder. Bazıları yerellikten (herhangi bir yerellikten) canları isterse şimdi kopup gidebilir. Diğerleri de üzerinde oturdukları yegâne toprağın ayaklarının altından kayıp gittiğini umarsızca seyreder.

Enformasyon artık taşıyıcılarından bağımsız olarak yüzüyor; anlamları ve ilişkileri yeniden düzenlemek için bedenlerin fiziksel mekân içinde yer değiştirmesi ve yeniden düzenlenmesi hiç olmadığı kadar gereksiz. Bazı insanlar (hareket halindeki seçkinler, hareketliliğin seçkinleri) için bunun anlamı, kelimenin gerçek anlamında, gücün "fiziksel olmaktan çıkarılması" gücün yeni ağırlıksızlığıdır. Seçkinler mekânda seyahat eder, hem de eskisinden daha hızlı, ancak ördükleri güç ağının uzunluğu ve sıklığı bu seyahate bağımlı değildir. Gücün özellikle mali formunun yeni "bedensizliği" sayesinde güç sahipleri, bedensel olarak bir "yerde" duruyor olsalar bile, tamamen yurtsuzlaşmışlardır. Onlar güçlerini hiçbir biçimde ve sahiden "bu dünyanın dışından" almazlar; istenmeyen komşuların fuzuli işgalinin söz konusu olmadığı, *yerel* cemaat denebilecek şeyden ayrı, kendilerinden farklı olarak yerellikle sınırlı olan herkese kapalı ve sıkı güvenlik önlemleriyle korunan ve kendisi de yurtsuz olan ev ve işyerlerini üzerine inşa ettikleri fiziksel dünyadan da almazlar.

Elektronikle desteklenen "sibermekân"da vücut bulan "yeni özgürlük"e düzülen ortak methiyede kaydedilen şey, bu yeni seçkinler için gücün –kadiri mutlaklık, fiziksellikten arınmışlık ve gerçeklik oluşturma gücü ile dünya ötesi oluşun garip, bir o kadar da korkunç karışımının– dünyevi olmayışı deneyimidir; Margaret Wertheim, "Hıristiyanlık'taki cennet anlayışı ile sibermekân arasında bir benzerlik" kurmuştur. Bu dikkate değer benzetimde Wertheim şöyle der:

> Nasıl ilk Hıristiyanlar cenneti maddi dünyanın kaosu ve kokuşmuşluğunun ötesinde, idealleştirilmiş bir âlem olarak hayal ettilerse –ki bu, çevrelerindeki imparatorluk un ufak olurken fazlasıyla aşikâr bir çözülmeydi– bu toplumsal ve çevresel dağılma çağında, günümüz sibermekân misyonerleri de kendi âlemlerini maddi dünyanın sorunları "üzerinde" ve "ötesinde" bir yer olarak sunuyorlar. İlk Hıristiyanlar cenneti insan ruhunun bedenin zaaflarından ve yanılgılarından kurtulacağı bir âlem olarak tanıtırken, sibermekânın günümüz savunucuları ise sibermekânı benliğin fiziksel bedenin sınırlarından kurtulacağı bir yer olarak ayakta alkışlıyorlar.[8]

Sibermekânda bedenlerin önemi yoktur, ama bedenlerin hayatında sibermekânın kesin ve vazgeçilmez bir önemi vardır. Sibermekân cennetinde verilen hükümlerin temyizi yoktur ve dünyadaki hiçbir şey bu hükümlerin doğruluğunu sorgulayamaz. Sibermekânın hikmetinden sual olunmaz kararlarının gücünü arkalarına alan güçlülerin bedenleri ne güçlü bedenler olmak zorundadır ne de gerçek ağır silahlar kuşanmak ihtiyacındadır; dahası, Antheus'un aksine, güçlerini öne sürmek, temellendirmek ve açıkça göstermek için dünyadaki çevreleriyle bağa sahip olmaları da gerekmez. İhtiyaçları olan şey, şimdi sibermekâna nakledilmiş olduğu için toplumsal anlamından mahrum kalmış ve dolayısıyla sadece "fiziksel" bir alana indirgenmiş olan yerellikten yalıtılmaktır. *Bu yalıtımın emniyetini* sağlamak ise diğer bir ihtiyaçtır: "bir yöreye bağlı olmama" durumu; yerel müdahalelerden muafiyet; tam bir yalıtım; geçit vermez bir tecrit; kişilerin, evlerinin ve oyun alanlarının "güvenliği" olarak tercüme edilmektedir. Bu yüzden, gücün yersiz yurtsuzlaşması ile yurdun her zamankinden de katı bir şekilde yapılaştırılması el ele yürümektedir.

8. Margaret Wertheim, "The Pearly Gates of Cyberspace", *Architecture of Fear,* der. Nan Elin, Princeton Architectural Press, New York, 1997, s. 296.

"Building Paranoia" [Paranoya İnşası/İnşaat Paranoyası] gibi her şeyi anlatan bir başlıkla yayımladığı bir çalışmada Steven Flusty, metropol bölgelerin yeni bir alanında çılgın bir inşaat ve nefes kesici bir yaratıcılık patlaması olduğundan söz eder: Bunlar, "yasak mekânlar"dır; "durdurmak ve püskürtmek ya da muhtemel kullanıcılarını süzgeçten geçirmek üzere tasarlanmış"lardır. Flusty, birbirine eklenerek büyüyen ve bir zamanlar ortaçağ şatolarını koruyan su dolu hendekler ve kulelerin yeni kentsel muadilini oluşturan böylesi mekânların birkaç çeşidini birbirinden ayırmak için parlak zekâsını kullanır; tam hedefini bulan, iğneleyici yaratıcı terimler ortaya atar. Bu çeşitlerden biri "kaygan mekân" yani "kıvrımlı, sonu gelmez ya da bulunması imkânsız yollarıyla, erişilemeyen mekân"dır; bir diğeri "dikenli mekân" yani "işi olmayanları temizlemek için duvarlara monte edilmiş su serpme başlıkları ya da oturmayı imkânsız hale getiren bir eğimle yapılmış çıkıntılarına kadar ince ayrıntılarla savunulan, rahat yerleşilemeyen mekân"dır; ya da "asabi mekân" yani "mekik dokuyan devriyeleri ve/veya güvenlik merkezine bilgi gönderen uzaktan kontrol teknolojileriyle etkin gözetim altında tutulmak suretiyle kuş uçurtulmayan mekânlar"dır. Bunlar ve diğer "yasak mekânlar" yeni yerellik üstü seçkin kesimin toplumsal yurtsuzluğunu, yerellikten maddi ya da bedensel yalıtılmışlığa dönüştürmekten başka bir amaca hizmet etmez. Yerel olarak temellenmiş birliktelik biçimlerinin ve ortak, komünal yaşamın dağılmasına son darbeyi vuran da böyle mekânlardır. Seçkinlerin yurtsuzluğu en somut biçimde sağlama bağlanmıştır; giriş kartı olmayan hiç kimse onlara erişemez.

Bunu tamamlayan bir gelişme de farklı yerleşim alanlarından gelen insanların yüz yüze görüşebildiği, tesadüfen karşılaşabildiği, birbirine dayılanıp kafa tutabildiği, konuşup, kavga edip tartıştığı ya da görüş birliğine vardığı, özel sorunlarını kamusal düzleme taşıdığı ve kamusal meseleleri de özel kaygıları haline getirdiği, (Cornelius Castoriadis'in "özel/kamusal" agoralar dediği) kentsel mekânların sayı ve hacim olarak hızla küçülüyor olmasıdır. Kalan birkaç agora da giderek daha fazla seçici hale gelmekte; parçalayıcı güçlerin uyguladığı tazyikin verdiği zararı onarmaktan ziyade, onu kuvvetlendirmektedir. Steven Flusty'nin tespit ettiği gibi,

> [G]eleneksel kamusal mekânların yerini, (genelde kamu desteğiyle olmakla birlikte) özel olarak inşa edilen, özel olarak sahiplenilen ve yönetilen kamusal yığılma mekânları, yani tüketim mekânları almıştır... [B]u mekânlara giriş ödeme kabiliyetine bağlıdır... Buralarda dışlayıcılık hüküm sürer, ticaretin düzenli akışına müdahale edebilecek düzensizliği, kestirilemezliği ve verimsizliği önlemek için zorunlu olan yüksek düzeyli bir denetim sağlanmıştır.[9]

Seçkinler yalıtımı *seçmiştir* ve bu uğurda *canı gönülden* bol bol para öderler. Nüfusun geri kalanı ise tecrit edilmiş ve bu yeni yalıtılmışlığın ağır kültürel, psikolojik ve politik bedelini ödemek *zorunda* bırakılmış halde *bulur* kendini. Ayrı yaşama konusunda tercih hakkında sahip olamayan ve bu yaşamın emniyet altına alınmasının maliyetini karşılayamayanlar, modern çağın ilk dönemlerindeki gettoların çağdaş benzerlerinde yaşamaya mahkûmdur; rızaları alınmadan etrafları "çitlerle çevrilir" daha dün herkesin olan otlaklara adım atmaları yasaklanır, "özel mülk" ikaz işaretine dikkat etmeyerek ya da dile dökülmemiş olan, ama gene de hiç de daha az kararlı olmayan "geçmek yasaktır" imalarını ve ipuçlarını okumayarak yasak bölgeye girme gafletine düştüklerinde tutuklanır, kapı dışarı edilir ve ani, keskin bir şokla tanışırlar.

Kent toprağı durup dinlenmeyen mekân savaşının muharebe alanı haline gelmiştir; baş kaldıran yoksulların kalabalık gösterileriyle, polisle ritüel hale gelmiş çatışmalarla, futbol fanatiklerinin ani saldırılarıyla zaman zaman görünür hale gelen bu savaş aslında, kamusal (aleni) olanın yüzeyi altında, rutin kent düzeninin resmi uyarlamasında gün be gün sürüp gitmektedir. "Çitlerin ardına kapatılmış" zorla arkaya itilmiş, insafsızca ve sinsice gasp edilmiş alanların yetkisizleştirilmiş ve gözardı edilmiş sakinleri de kendilerine özgü saldırgan eylemlerle karşılık verirler; gettolaşan mahallelerinin kapılarına kendi yaptıkları "geçmek yasaktır" işaretlerini asarlar. *Bricoleur*'ların* ölümsüz geleneğine uyar, ellerinin uzanabildiği herhangi bir materyali bu amaçla kullanırlar: "ritüeller, acayip kıyafetler, çarpıcı garip davranışlar, kuralları çiğnemeler; şişe, pencere camı, kafa kırmalar; yasalara karşı sözlü meydan okumalar."[10] Etkili olsun ya da olmasın bu girişimler,

9. Bkz. Steven Flusty, "Building Paranoia", *Architecture of Fear*, der. Nan Elin, s. 48-9, 51-2.
* Her işini kendisi görenlerin. (ç.n.)
10. Bkz. Dick Hebdige, *Hiding in the Light*, Routledge, Londra, 1988, s. 18.

otorite tanımazlık gibi bir açmaz yaratır ve resmi raporlarda, rahatlıkla, yasa ve düzen meseleleri olarak sınıflandırılırlar. Halbuki bunlar aslında, oturdukları bölgenin taleplerini duyurma ve açık hâle getirme, böylelikle başka herkesin zevkle oynadığı yurtsallık oyununun yeni kurallarına uyma gayretlerinden başka bir şey değildir.

Seçkinler tarafından inşa edilen müstahkem mevkiler ve duvarların dışında kalanlar tarafından hayata geçirilen saldırı-yoluyla-kendini-savunma, Gregory Bateson'ın "schismogenetic zincirler" teorisinde açıkça öngürülmüş olduğu gibi, karşılıklı güçlendirici bir etkiye sahiptir. Söz konusu teorik modele göre, kuvvetle muhtemeldir ki, aşağıda belirtilen durum oluştuğunda bölünme ortaya çıkacak ve bir daha onarılamayacak kadar derinleşecektir. Bu durum,

> X,Y, Z davranışına verilen standart yanıtın yine X,Y, Z olmasıdır... Örneğin, X,Y, Z kalıplarından biri övünme olsun; övünmeye övünmeyle karşılık verilmesi durumunda, büyük bir ihtimalle, her bir grubun diğerini kalıba aşırı vurgu yapmaya sevk ettiğini görürüz; bu öyle bir süreçtir ki, kısıtlanmadığı takdirde varacağı yer sadece, giderek daha aşırı bir hal alan rekabet ve nihayetinde düşmanlık ve bütün sistemin çökmesi olabilir.

Bu yukarıda anlatılan, "simetrik farklılaşma" kalıbıdır. Peki, bunun alternatifi nedir? Eğer B grubu A grubunun X, Y, Z türü meydan okuyuşuna X, Y, Z türü bir davranışla karşılık veremezse ne olur? O zaman schismogenetic zincir kopmaz; zincir yalnızca simetrik farklılaştırma yerine "tamamlayıcı" farklılaştırma işlevi görür. Örneğin, eğer dikbaşlı tutum dikbaşlılık yerine uysallıkla karşılanırsa, "büyük bir ihtimalle bu uysallık daha fazla dikbaşlılık doğuracak, daha fazla dikbaşlılık da karşılığında daha fazla uysallığa yol açacaktır." Bunu da her zaman, "sistemin çökmesi" izleyecektir.[11]

İki kalıp arasında yapılan seçimin genel sonucu asgaridir; ama schismogenetic zincirle bağlı taraflar için kalıplar arasındaki farklılık, haysiyet ile aşağılama, insaniyet ile bunun kaybı arasındaki farklılıktır. Simetrik farklılaşma stratejisinin, tamamlayıcı farklılaşma stratejisine her zaman tercih edilmesini güvenle umabilirsiniz. İkincisi, yenilmişlerin ya da yenilginin kaçınılmazlığını kabul edenlerin stratejisidir. Oysa, hangi strateji tercih edilirse edilsin, bu tercihten zaferle çıkan

11. Gregory Bateson, *Steps to an Ecology of Mind*, Paladin, Frogmore, 1973, s. 41-2.

başka şeyler olacaktır: Bunlar, şehir mekânındaki yeni parçalanma, kamusal mekânın daralması ve ortadan kalkması, kentsel cemaatin parçalanması, ayrılma ve ayırma; ve hepsinden önemlisi, yeni seçkinlerin yurtsuzluğu ve kalanların yurda zoraki bağlılığıdır.

Seçkinlerin bu yeni yurtsuzluğu baş döndürücü bir özgürlük hissi verirken, diğerlerinin yurt temelli oluşu evde değil, hapiste olma hissi vermektedir; ötekilerin hareket özgürlüğü bu kadar göze batarken yurt temeli olmak çok daha aşağılayıcıdır. "Çakılı kalma" canının istediği gibi hareket edememe ve yeşil çayırlara girmekten men edilme durumu yalnızca yenilginin nahoş kokusunu salmakla, insan olarak eksikli oluşun işaretlerini vermekle ve hayatın sunduğu güzelliklerin bölüşülmesinde aldatılmışlığı ima etmekle kalmaz. Yoksunluk daha derinlere iner. Yeni yüksek hız dünyasında "yerellik" bir zamanlar enformasyonun bir yerden bir yere sadece taşıyıcısı olan bedenlerle birlikte taşındığı zamanlardaki yerellik değildir; ne yerelliğin ne de yerel nüfusun "yerel cemaat"le ortak bir yanı kalmıştır artık. Seçkin kesimin peşinden kamusal mekânlar da (çeşitli tezahürleriyle meydanlar ve forumlar, gündemlerin belirlendiği, özel meselelerin kamusal hale getirildiği, kanaatlerin oluştuğu, sınandığı ve teyit edildiği, yargıların ve hükümlerin verildiği yerler [de]) yerel zincirlerinden boşanmıştır; bunlar, yurtsuzlaşan ve herhangi bir yerelliğin ve onun sakinlerinin salt "wetware" iletişim kapasitesi vasıtasıyla erişebileceği sınırların çok ötesine taşınan ilk mekânlar olmuştur. Yerel nüfuslar, cemaatlerin sıcak yuvası olmaktan çıkmış, uçları bir yere bağlı olmayan gevşek yumaklar haline gelmiştir.

Paul Lazarsfeld bir çalışmasında "yerel kanaat önderleri"nden bahseder. Bunlar, medya aracılığıyla "dışarı"dan gelen mesajları ayıklar, değerlendirir ve öteki yerel birimler için işlerler; ancak bunları yapabilmek için önce o yerellikte seslerini duyurabilmeleri gerekir, yani bu önderlerin yöre sakinleriyle konuşup onları dinlemek üzere bir araya gelebilecekleri bir agoraya ihtiyaçları vardır. Yerel kanaat önderlerinin sesinin, uzaktan gelen seslerle rekabet edebilmesini sağlayan ve ona, çok daha etkili olan, ama mesafe arttıkça gücü azalan otoriteye etki itibariyle ağır basabilen inandırıcılığını kazandıran, işte bu yerel agoradır. Lazarsfeld eğer çalışmalarını bugün, sadece elli yıl sonra tekrarlamış olsaydı aynı sonuçlara varır mıydı acaba?

Nils Christie yakın bir tarihte sürecin mantığını ve sonuçlarını bir benzetmeyle özetlemeye çalıştı.[12] Bu metin henüz geniş okur kitlesine sunulmadığı için, sözünü ettiğim hikâyeyi etraflıca aktaracağım:

> Musa dağlardan çıkıp geldi. Koltuğunun altında, dağların tepelerinden bile yukarıda olanın yazdırdığı, kendisinin de granite kazıdığı kuralları taşıyordu. Musa sadece bir ulaktı, halk –populus– ise alıcı... Çok sonra, İsa ve Muhammed de aynı ilkelere göre davrandılar. Bunlar, "*piramitsel adalet*"in klasik örnekleridir.
> Ve sonra başka bir tablo: Çeşme başında, kuyu ağzında ya da nehir boyundaki doğal buluşma yerlerinde toplanan kadınlar... Su alınır, çamaşır yıkanır ve enformasyon ve fikir alışverişi yapılır. Konuşmaların başlangıç noktası genellikle somut eylemler, somut durumlar olacaktır. Bunlar *tarif edilir*, geçmişte ve başka yerde vuku bulan benzerleriyle *kıyaslanır* ve yanlış doğru, güzel çirkin, güçlü zayıf diye *değerlendirilir*. Vuku bulan olaylara ilişkin ortak bir anlayış her zaman olmasa da yavaş yavaş ortaya çıkabilir. Bu, normların yaratılması sürecidir. Bu, "*eşitlikçi adalet*"in klasik örneğidir...
> [Ç]eşme başı artık yok. Bir süre öncesine kadar, modernleştirilmiş ülkelerde, kirli çamaşırlarımızla gelip temizleriyle çıktığımız; jetonla işleyen otomatik çamaşır makinelerinin olduğu küçük dükkânlarımız vardı. Çamaşırlar yıkanırken bazı kısa konuşmalar oluyordu. Artık bu makineler de kalmadı... Büyük alışveriş merkezleri insanlara karşılaşma fırsatı verebilirdi; ama genellikle onlar da dikey adalet yaratamayacak kadar genişler. Tanıdık yüzlere rastlayamayacağımız kadar büyük ve davranış standartları oluşturmak için gerekli muhabbetleri sürdüremeyeceğimiz kadar telaşlı ve kalabalıklar...

Ayrıca ekleyelim: Alışveriş merkezleri öyle düzenlenmiştir ki, insanlar sürekli etrafa bakarak, gözlerini sonsuz sayıda cazip maldan ayırmadan, ama hiçbirinin başında da fazla dikilmeden bir oraya bir buraya gidip gelirler; durup birbirleriyle iki çift laf etmelerine, birbirlerinin yüzüne bakmalarına, tezgâhta sergilenen nesneler dışında bir şey düşünmelerine, ölçüp biçmelerine ve tartışmalarına (vakitlerini ticari değeri olmayan şeylere harcamalarına) imkân yoktur.

Christie'nin benzetmesi, kamusal mekânların mevki kaybetmesinin etik sonuçlarını su yüzüne çıkarmak gibi ek bir meziyete sahiptir. Buluşma yerleri aynı zamanda *normların yaratıldığı yerler*dir; adalet

12. Nils Christie, "Civility and State" (basılmamış notlar).

böylelikle sağlanabilir ve *yatay olarak* dağıtılabilir, böylelikle konuşmacılar bir *cemaat* olarak yeniden biçimlenir, ortak değerlendirme ölçütlerine göre ayrılır ve bütünleşirler. Kamusal mekânı kalmamış bir yöre, normların tartışılmasına, değerlere karşı çıkılmasına, karşılaştırılıp müzakere edilmesine pek şans tanımaz. Doğru ve yanlış, güzel ve çirkin, uygun ve uygunsuz, faydalı ve faydasız gibi hükümler ancak yükseklerden, en delici gözler dışında hiç birşeyin nüfuz edemeyeceği âlemlerden inebilir; hükümler sorgulanamaz, çünkü yargıçlara hiçbir soru anlamlı bir şekilde sorulamaz ve çünkü yargıçlar adres – elektronik posta adresi bile– bırakmamıştır ve hiç kimse nerede oturduklarından emin olamaz. "Yerel kanaat önderleri"ne yer kalmadığı gibi, "yerel kanaat" diye bir şeye de yer kalmamıştır.

Hükümlerin, hayatın yerel işleyişiyle teması tamamen kopmuş olabilir; ama zaten, davranışları üzerine söz söyledikleri insanların deneyimleri vasıtasıyla sınanmazlar. Mesajı en iyi durumda söylenti yoluyla alan yerel alıcıların sahip olduğu türden bir deneyimden doğmuş hükümler de, neşe getirmeyi amaçlamış olsalar bile, daha fazla acıya neden olabilirler. Yöre dışından gelen orijinal mesajlar, yerelliğe mahkûm hayata ancak karikatürlerle, belki de hilkat garibeleri ve canavarlar olarak girerler. Bu arada, zararları sınırlama araçlarından yerel birimleri yoksun bırakarak, etik güçlerini de ellerinden alırlar.

2
Mekân Savaşları:
Bir Mesleki Başarı Raporu

[T]oplumsal mekân" fikrinin, fiziksel, "nesnel" mekân deneyimi içinde oluşmuş kavramların metaforik bir yer değiştirmesi sonucunda (tabii ki sosyologların kafasında, zaten başka nerede olabilirdi ki?) doğduğu söylenir sıklıkla ve hatta bu elde var bir kabul edilir. Ne var ki, doğru olan bunun tersidir. Artık, mesafeyi "nesnel" diye adlandırmaya ve insan bedeninin bazı kısımlarının uzunluğu, bedensel maarifetler ya da insanların birbirine duyduğu sempati/antipatiyle değil de ekvatorun uzunluğuyla kıyaslayarak ölçmeye meyilliyiz. Oysa ki kişilik ve bedensellikten kurtuluşun somut ifadesi olan o metre denen metal çubuk, herkes saygı duysun ve itaat etsin diye

Sèvres'e* emanet edilmeden çok önceleri, mesafe insan bedenleri ve insan ilişkileri ile ölçülüyordu.

Büyük sosyal tarihçi Vitold Kula bütün diğer düşünürlerden daha etraflı bir biçimde, yalnızca Protagoras'ın felsefi düşüncelerinden türetilen anlamda değil, felsefi tarzla hiçbir alakası olmayan gayet sıradan, yalın bir anlamda da, insan bedeninin fi tarihinden beri "her şeyin ölçüsü" olduğunu göstermişti. Tarihleri boyunca ve daha yakın tarihlere, modernitenin gelip çatmasına kadar insanlar dünyayı bedenleriyle (ayak, karış, avuç, kol), ürünlerini kendi yaptıkları eşyalarla (sepet, kova), tarlalarını etkinlikleriyle (örneğin, tarlalarını "Morgen"lara, yani bir insanın şafaktan alacakaranlığa kadar belleyebileceği büyüklükte parçalara bölerek) ölçüyorlardı.

Ne ki, bir avuç diğerine benzemediği gibi, her sepetin büyüklüğü de farklı oluyordu; "antropomorfik" ve "prakseomorfik" ölçüler, gönderme yaptıkları insan bedenleri ve insan pratikleri kadar çeşitli ve olumsal olmak mecburiyetindeydi. Gelgelelim, gücü elinde bulunduranlar, ne zaman uyruklarına tek tip muamele yapmak isteseler, onlardan "aynı" vergi ya da harcı talep etseler, sorun çıkıyordu. Çeşitliliğin ve olumsallığın etkisinden kaçınmak ve onu yok etmek için bir yol bulunmalıydı ve bulundu da. Standart ve bağlayıcı uzaklık, yüzey ya da hacim ölçüleri dayatıldı ve tabii bu arada bütün öteki yerel, grup ya da birey temelli ölçüler yasaklandı.

Ne var ki tek sorun mekânın "nesnel bir şekilde" ölçülmesi meselesi değildi. Ölçme meselesinden önce, ölçülecek şey hakkında kesin bir anlayış sahibi olmak gerekiyordu. Eğer ölçülecek olan mekânsa (ya da mekân ölçülebilir bir şey olarak anlaşılacaksa), önce bir "mesafe" fikrine ihtiyaç vardı; ve bu fikir, başlangıç noktası olarak, "uzak" ve "yakın" şeyler ya da insanlar arasındaki ayrımdan ya da bazı şeylerin veya insanların birine, diğerlerine geldiğinden "daha yakın" gelmesi deneyiminden besleniyordu. Sınıflandırmanın toplumsal kökenlerine ilişkin Durkheim/Mauss tezinden esinlenen Edmund Leach, halkın mekân sınıflandırmaları, kanbağı sınıflandırması ve çiftlik hayvanları, evcil ve vahşi hayvanlara muamele tarzı arasındaki şaşırtıcı paralelliği belgelemişti.[1] Görünen o ki, dünya genelinde ev, çiftlik, tarla kate-

* Uluslararası Ölçü Birimleri Sistemi'nin ölçü standartları (SI), yani standart kilogram, atom enerjisiyle çalışan şaşmaz saatler ve diğer ölçüm araçları, Bureau International des Poids at Mesures (Uluslararası Ağırlık ve Ölçü Birimleri Bürosu), Pavillan de Breteull,

gorileri ile "uzak" kategorisini birbirinden ayıran ilkeler çok benzer, neredeyse aynıydı; bir yanda ev hayvanları ve çiftlik sığırları, diğer yanda "vahşi" hayvanlar ve av hayvanları kategorisi; bir yanda kardeşler, kuzenler, komşular, diğer yanda yabancı ya da "el" kategorisi. Claude Levi-Strauss'un ileri sürdüğü gibi, ensestin yasaklanması, fiziksel, bedensel, "doğal" özellikleri bakımından farklılaşmamış bireylere yapay, kavramsal ayrımların dayatılması demekti ve kültürün ilk –kurucu– edimiydi. İnsan pratiği ile pratiğe bağlı kavramların farklılaşmasını yansıtan ve bağımsız olarak "doğa"nın değil, insan eylem ve düşüncesinin nitelikleri olan sınıflandırma, bölüm ve ayrımların "doğal" dünyasına eklenen ensest yasağı sonsuza dek var olacaktı. Artık kendi doğrudan yönetimine tabi mekânın birleştirilmesi gerekliliğiyle karşılaşan modern devleti bekleyen görev bir istisna değildi; görev, mekân kategorileri ve ayrımlarını devlet güçlerinin denetimi dışındaki insan pratiklerinden koparmaktan ibaretti. Görevin özünde, tıpkı tüm mekân ölçüleri ve ayrımları yerine tek ve evrensel olarak bağlayıcı bir referans noktası geçirmek gibi, diğer tüm yerel ve dağınık pratikler yerine devletin idari pratiklerinin geçirilmesi vardı.

A. HARİTALAR SAVAŞI

Bazıları için kolay okunur ya da şeffaf olan şey başkaları için karanlık ve geçirimsiz olabilir. Birileri en ufak bir zorluk çekmeden yollarını bulurken, başkaları yolunu şaşırmış ve kaybolmuş hissedebilir. Antropomorfik olarak kaldıkları, değişiklik gösterdikleri ve kendileri kadar düzensiz olan yerel pratikleri referans noktaları olrak aldıkları müddetçe ölçüler, insan topluluklarının, arkasına saklanarak meraklı gözlerden ve istilacıların düşmanca niyetlerinden, bilhassa üstün güçleri olan mütecavizlerin dayatmalarından kurtulabilecekleri bir kalkan vazifesi görüyordu.

Uyrukları açısından bariz olan gerçekleri anlamaktan aciz modern öncesi güçler, vergi ve asker toplamak için yabancı, düşman güçler

Sérves'de bulunmaktadır. Bu büro, Fransız egemenliği altında olmayan uluslararası topraklar üzerindedir. (y.h.n.)

1. Bkz. Edmund Leach, "Anthropological aspects of language: animal categories and verbal abuse", *New Directions in the Study of Language,* der. Eric H. Lenneberg, Chicago UP, 1964.

gibi davranmak; yani, silahlı saldırılara ve misillime seferlerine başvurmak zorunda kalıyorlardı. Aslında, vergi toplama işinin gasp ve talandan, askere adam almanın da kaçak yakalamaktan çok az farkı vardı; büyük toprak sahipleri ve prenslerin kiralık askerleri, "yerlileri" ürünlerinden ya da oğullarından ayrılmaya kılıç ve kamçıyla ikna ediyor, sergiledikleri kaba kuvvetle onları eziyor, alabilecekleri her şeyi alıyorlardı. Ernest Gellner, modern öncesi yönetim sistemine "dişçi devlet" sıfatını layık görüyordu; yani, işkence çektirerek çekip alan uzman yöneticilerin devleti.

Vergi koyan güçler ve bu vergileri toplayan memurlar, inanılmaz çeşitlilikte yerel ölçüler ve hesap sistemleri karşısında ne yapacaklarını bilemez durumda olduklarından, işlerini tek tek bireyler yerine loncalarla, tek tek çiftçiler ya da kiracılar yerine köy ya da yöre büyükleriyle görmeyi tercih ediyorlardı; hatta baca ya da pencere vergisi gibi son derece "bireysel" ve "kişisel" vergi toplarken bile devlet yetkilileri, köye bütünsel bir kota tahsis etmeyi ve miktarın hanelere dağıtılmasını yerel birimlere bırakmayı yeğliyordu. Vergilerin ödenmesinde tarımsal ürün yerine nakit ödemenin tercih edilmesinin kesin nedenlerinden birinin, devletin denetiminde olan darphanenin belirlediği nakit değerlerinin yerel âdetlerden bağımsız olması olduğu da söylenebilir. Tapu kadastro kayıtları ve çiftlik hayvanı sayıları hakkında "nesnel" ölçüler mevcut değilken, Charles Lindblom'un haklı olarak söylediği gibi, yetkisi tam, becerisi kıt olan modern öncesi devletin gözde gelir toplama aracı, dolaylı vergilerdi. Zaman zaman uğrayanların vakıf olamadığı ve yanıldığı, ama yöre insanları için bariz olan ilişkiler ağı içinde örtbas edilmesi güç ya da imkânsız etkinliklere koyulan vergilerdi bunlar: Örneğin, tuz ya da tütün satışına koyulan vergiler, yol ve köprü geçiş ücretleri, makamlar ve unvanlar için ödenen paralar.

Mekânın okunabilirliği, şeffaflığı, hiç şüphe yok ki, modern devletin güçlerine egemenlik sağlama kavgasında başlıca çekişme alanlarından biri haline gelmişti. Toplumsal ilişki kalıpları ve bağlılıklar üzerinde yasal, idari hâkimiyet sağlamak için devlet, bu ilişkilere giren çeşitli aktörlerin içinde hareket etmek zorunda olduğu ortamın şeffaflığını kontrol altına almak zorundaydı. Modern güçlerin pratikleri, toplumsal düzenlemelerin modernleştirilmesini hızlandırıyordu

ve bu modernleştirmenin amacı, böyle bir hâkimiyetin kurulması ve sürdürülmesiydi. Dolayısıyla, mekânın yeniden örgütlenmesi adına sürdürülen bu savaş, modernleşme sürecinin belirleyici özelliğiydi. Bu savaşta asıl kavga harita bürosuna hâkim olma hakkı için veriliyordu.

Modern mekân savaşının ele geçmez hedefi, toplumsal mekânın resmi olarak onaylanmış, devlet destekli tek bir haritaya tabi kılınmasıydı; bu hedefe devletin kurmadığı, vakfetmediği ya da devletten izinli olmayan tüm haritacılık kurum ve girişimlerinin dağıtılması ya da etkisizleştirilmesi ve tüm diğer rakip haritaların ya da mekân yorumlarının geçersiz kılınması da eklenmişti ve bunlarla destekleniyordu. Bu mekân savaşı sonunda ortaya çıkacak mekânın yapısı, hükümet ve devlet memurları tarafından mükemmel bir biçimde okunabilirken, kullanıcıları ya da kurbanlarının yorumlarına tamamen kapalıydı; mekânın parçalarını iktidar sahipleri için bilinmez ve anlaşılmaz anlamlarla doldurabilen ve böylelikle söz konusu parçaları yukarıdan kontrol edilemez hale getiren "tabanın" tüm yorumlama girişimlerine direnen yapılardı bunlar.

XV. yüzyılda, Alberti ve Brunelleschi'nin ortak çabalarıyla ressama özgü perspektifin keşfi, modern mekân kavramına ve onu hayata geçirmede uygulanan modern yöntemlere giden uzun yolda belirleyici bir adım ve gerçek bir dönüm noktasıydı. Perspektif fikri, kolektif ve bireysel gerçeklikler içine iyice yerleşmiş mekân görüşü ile mekânın takip eden modern çağdaki yerinden çıkmışlığı arasında duruyor ve mekânın örgütlenmesinde insan algısının belirleyici rolünü tartışmasız kabul ediyordu: Bakanın gözü bütün perspektiflerin başlangıç noktasıydı; göz, görüş alanına düşen tüm nesnelerin ölçüsünü ve karşılıklı uzaklıklarını tayin ediyor ve nesnelerle mekânların yerlerini belirleyen biricik referans noktasını oluşturuyordu. Buradaki yenilik, bakanın gözünün artık "insan gözünün kendisi"; "kişisel olmayan" yepyeni bir göz olmasıydı. Bakanın kim olduğu artık önemini yitirmişti; tek önemli koşul, bakan gözlerin verili gözlem noktasına yerleşmiş olmalarıydı. O noktadan bakan *her gözlemci*nin, nesneler arasındaki mekânsal ilişkileri tamı tamına aynı biçimde göreceği savunulmakta, hatta hiç tartışmasız kabul edilmekteydi artık.

Şeylerin mekânsal düzenlenişine bundan böyle karar verecek olan, bakan gözün nitelikleri değil, gözlem noktasının tamamıyla nicel olan konumu; yani, soyut ve boş, insansız, toplumsal/kültürel bakımdan tarafsız ve kişisel olmayan bir mekân içinde tespit edilebilir olan konumdu. Perspektif kavramı ikili bir iş başararak, uzaklığın prakseomorfik doğasını, modern devlet tarafından yükseltilen yeni homojenliğin gereklerinin yerine getirilmesi işine koştu. Bir yandan mekân haritalarının öznel göreliliğini kabul ederken, aynı zamanda da göreliliğin etkisini kırdı: Algılamaların öznel kökenlerinin ortaya koyduğu sonuçları kişisel olmaktan, neredeyse Husserl'in "aşkın" öznellikten doğan anlam imgesi kadar köklü bir biçimde çıkardı.

Mekânsal örgütlenmede ağırlık noktası böylelikle, "Kim bakıyor?" sorusundan "Mekân içinde hangi noktadan bakılıyor?" sorusuna kaydı. Ancak, bu sorunun sorulmasıyla birlikte bütün görüşlerin eşit değerde olmayacağı hemen ortaya çıktı, çünkü her insan aynı mekânı işgal etmiyor, dolayısıyla dünyayı aynı perspektiften seyretmiyordu. Demek ki, en iyi algıya erişmeyi sağlayabilecek belli bir ayrıcalıklı noktanın olması gerekirdi ya da şarttı. Artık, "en iyi"nin "nesnel" anlamına geldiğini, nesnelin de kişisel olmayan ya da kişisellik üstü anlamına geldiğini görmek kolaydı. "En iyi" öylesine benzersiz bir referans noktasıydı ki, mucize yaratmaya, kendi maruz kaldığı göreliliğin üzerine çıkmaya ve onu alt etmeye muktedirdi.

Dolayısıyla, düzensiz ve sersemletici çeşitlilikteki pre-modern haritaların yerine, dünyanın herkes tarafından paylaşılan tek bir imgesi değil, katı bir imgeler hiyerarşisi geçirilecekti. Teoride, "nesnel" en başta "üstün" anlamına geliyordu, ama pratikte üstünlük modern güçlerin henüz erişemediği ideal bir durum olarak varlığını koruyordu; bir kere o noktaya erişildiğinde, nesnellik bu güçlerin başvuracağı başlıca kaynaklarından biri olacaktı.

Bütünüyle evcilleştirilmiş ve köylülerin ya da yöre halkının gündelik etkinliklerinin amaçları açısından baştan sona anlaşılır ve alışıldık olan topraklar, başkentteki yetkililere göre şaşırtıcı ve tehditkâr bir biçimde yabancı, erişilemez ve yabaniydi; bu ilişkinin tersine çevrilmesi, "modernleşme süreci"nin başlıca boyutlarından ve göstergelerinden biriydi.

Modern zamanlarda rasyonel düzenin ayırıcı işareti olduğu ilan edilen mekânın okunabilirliği ve şeffaflığı, bu haliyle, modern icatlar değildi; nihayetinde, her yerde ve her zaman insanların bir arada, barış içinde yaşamasının vazgeçilmez koşullarıydı; birazcık kesinlik ve kendine güven sağlıyorlardı ki, bunlarsız gündelik hayat düşünülemezdi. Tek modern yenilik, şeffaflığı ve okunabilirliği sistematik olarak peşinden koşulacak bir amaç, bir *görev* varsaymaktı; bu, önce uzmanların hünerleri yardımıyla titizlikle planlanması, sonra inatçı gerçekliğe dayatılması gereken bir şeydi. Modernleşme, başka şeylerin yanı sıra, insanların dünyasını cemaatler üstü devlet yönetimi için elverişli hale getirmek demekti; ve bu görev, dünyayı yönetim güçleri için şeffaf ve okunabilir kılmayı gerektiriyor, bunu zorunlu bir koşul olarak getiriyordu.

"Bürokratik olgular" üzerine çığır açan çalışmasında Michel Crozier, belirlilik/belirsizlik ölçüsü ile güç hiyerarşisi arasındaki yakın ilişkiyi göstermiştir. Crozier'den öğrendiğimize göre, herhangi bir yapılandırılmış (örgütlü) kolektivitede yönetici konum, dışarıdakiler karşısında kendi durumlarını geçirimsiz ve eylemlerini anlaşılması imkânsız kılarken dışarıdakileri saydam tutan; belirsizlikten uzak, sürprizlere karşı emniyetli birimlere aittir. Modern bürokrasiler dünyasının tamamında, varlığını hâlâ sürdüren ya da kabul görmek isteyen her sektörün stratejisi –şaşmaz bir biçimde her zaman– kendi elini kolunu bağlayan şeylerden kurtulup örgüt içindeki diğer herkesin tutum ve davranışlarına katı ve kesin kurallar dayatma baskısından ibarettir. Böyle bir sektör, kendi davranışını, öteki sektörlerin kendi seçimlerini yaparken kullanmak için kurdukları denklemlerin bilinmeyen değişken hanesine yazdırmayı ve öteki sektörün tutumunu da sabit, düzenli ve kestirilebilir kılmayı başardığında en büyük gücü elde eder. Başka bir ifadeyle, böylesi birimler en çok gücü, öteki birimlerin kaynaklarının belirsiz kalması için uygularlar. Belirsizliğin manipülasyonu, her yapılaşmış totalite içinde –en başta, en radikal biçimiyle, modern bürokratik örgütün ve özellikle modern devlet bürokrasisinin yapılaşmış totalitesi içinde– güce ve nüfuza sahip olmak için verilen mücadelede birincil ve esas meseledir.

Michel Foucault'nun panoptik modern güç modeli çok benzer bir varsayıma dayanır. Panoptikon'un merkezindeki kulede sakla-

nan denetçilerin yıldıza benzeyen binanın kanatlarında barınan diğer insanlar üzerinde başarıyla uyguladığı bu gücün belirleyici unsuru, ikincilerin tam ve daimi görünürlüğü ile birincilerin daimi görünmezliğinin bir bileşiminin söz konusu olmasıdır. Denetçilerin onlara bakıp bakmadığından, dikkatlerinin öteki kanatlara kayıp kaymadığından, uyuyup uyumadıklarından, dinleniyor ya da başka bir şey yapıyor olup olmadıklarından hiçbir zaman emin olamayan bu insanlar her an gözetim altındaymış *gibi* davranmak durumundadır. Denetçiler ve sakinler (ister mahkûm, işçi, asker, öğrenci, hasta, ister başka bir şey olsun) içeride "aynı" mekânda otururlar, ama taban tabana zıt konumlardadırlar. Birinci grubun görüşünü engelleyen hiçbir şey yokken, ikinciler puslu ve geçirimsiz bir zeminde hareket etmek zorundadır.

Belirtmemiz gerekir ki, Panoptikon *yapay bir mekân*dır; zihindeki görme yetisinin bakışımsızlığı düşünülerek, belli bir amaçla inşa edilmiştir. Amaç, toplumsal ilişki olarak, son tahlilde, bir güç ilişkisi olarak mekânın şeffaflığını, bilinçli bir biçimde manipüle etmek ve iradi olarak yeniden düzenlemekti. Ismarlama mekânın yapaylığı, mekânı devlet çapında manipüle etmeyi aklına koymuş güçlerin sahip olmadığı bir lükstü. Modern devlet güçleri, yeni, işlevsel açıdan kusursuz bir mekânı sıfırdan yaratmak yerine, "panoptik" hedeflerini elden bırakmaksızın, ikinci en iyi çözüme razı olmak zorunda kaldı. Mekânın devlet yönetimi için kolay okunur bir haritasını yapmak; bununla beraber, yerel pratiklerin zıddına gitmek; "yerlileri" çok iyi bildikleri yön belirleme araçlarından yoksun bırakmak ve dolayısıyla şaşkınlığa sürüklemek, demek ki, modern mekân savaşının ilk stratejik hamlesiydi. Panoptik ideal yine de terk edilmiş değildi; yalnızca, daha yetkin teknolojiye ulaşılana dek şimdilik askıya alınmıştı. İlk aşama amacına ulaştıktan sonra, modernleşme sürecinin bir sonraki daha büyük aşamasının yolu açılabilirdi. Bu aşamada amaç, devlet topraklarının zarif, tek biçim olan ve tek biçimli hale getiren haritalarının *yapılması* değildi sadece, aynı zamanda, daha önceleri sadece tapu-kadastro bürosunda tasarlanan ve muhafaza edilen çizimlerde elde edilmiş zarafet kalıbına göre *mekânın* fiziksel olarak *yeniden şekillendirilmesiydi*; yani, ülke topraklarının mevcut kusurların kusursuz bir biçimde kayda geçirilmesine razı olmayıp, toprağın üzerini, daha

önce sadece çizim masalarında görülen kusursuzlukta kaplamaktı. Önceleri, toprağın şeklini yansıtan ve kaydeden haritaydı. Şimdi, haritanın bir yansıması haline gelme ve haritada erişilmek istenen düzenli şeffaflık düzeyine yükselme sırası toprağa gelmişti. Haritacıların kararlarına göre ve haritaya benzer biçimde yeniden ya da sıfırdan şekillendirilecek olan, artık mekânın kendisiydi.

B. MEKÂNIN HARİTALANDIRILMASINDAN HARİTALARIN MEKÂNSALLAŞTIRILMASINA

Sezgilerimizle biliyoruz ki yukarıdaki talebi karşılamaya en yakın görünen yapı, aynı büyüklükte tek tip parsellerin bir araya gelmesinden oluşan, geometrik açıdan basit mekândır. "[M]ükemmel şehir" ile ilgili modern ütopyacı görüşlerin hepsinin de yazarlarının bıkıp usanmadan dikkat kesildiği kentsel ve mimari kuralların aynı basit ilkeler etrafında dönüp duruyor olmasının şaşırtıcı hiçbir yanı yoktur: Önce, kent mekânı kesin, ayrıntılı ve kapsamlı bir şekilde önceden *planlanır* ve kent, kuruluş çalışması başlamadan tamamlanmış bir tasarıya göre, boş ya da boşaltılmış bir yere "sıfırdan" kurulur; daha sonra, kentin merkezine ya da daha iyisi tüm kent mekânının görülebileceği bir tepenin üzerine yerleştirilen yönetim binalarını çevreleyen mekân unsurlarının düzenliliği, tek tipliliği, homojenliği ve yeniden üretilebilirliği sağlanır. Morelly'nin 1755 yılında yayımlanan *Code de la Nature, ou le véritable esprit de ses lois de tout temps négligé ou méconnu* adlı eserinde belirtilen "temel ve kutsal yasalar" mükemmel yapılandırılmış şehir mekânıyla ilgili modern anlayışı temsil eden bir örnek verir bize.

> *Düzenli parçalar*dan (bu alıntıdaki tüm italikler bana aittir–Z.B.) oluşan geniş bir meydanın etrafına, tüm zorunlu hizmetleri karşılayan ve halkın toplanması için gerekli salonları olan (hepsi de tek tip ve hoş görünümlü) kamu binaları dikilecektir.
> Şehir merkezinin etrafında yine *düzenli olarak* yerleştirilmiş, her biri *aynı* büyüklükte, *benzer* biçimde ve *eşit* olarak bölünmüş cad-

deler olacaktır...

Bütün binalar *özdeş* olacaktır...

Bütün bölgeler, gerektiğinde, ***düzenlilik bozulmadan*** genişletilebilecek şekilde planlanacaktır.

Hem Morelly hem de diğer hayalperestlerin ve modern şehir planlamacılığı ve yönetimi uygulayıcılarının kafalarında kent öğelerinin tek biçimliliği ve düzenliliği (ve böylelikle, değiştirilebilirliği) ilkeleri, tüm mimari ve demografik çözümlerin "bir bütün olarak şehrin ihtiyaçları"nı karşılamaya yönelik olması koşuluyla (bizzat Morelly'nin ifade ettiği gibi, "bütün binaların 'sayısı ve büyüklüğü' söz konusu yerleşim alanının ihtiyaçları tarafından belirlenecektir") ve şehrin, sakinlerinin niteliği açısından farklılık gösteren ya da farklı işlevlere adanmış kısımlarını mekânsal olarak ayırma talebiyle tamamlanmıştı. Böylelikle, "her kabile ayrı bir bölgede, her aile ayrı bir apartmanda oturacaktır" (Gelgelelim, Morelly'nin hiç gecikmeden işaret edeceği gibi, binalar bütün aileler için aynı olacaktır; tahmin edilebileceği gibi bu gereklilik, kabilelerin kendilerine özgü geleneklerinin şehir mekânının toplam şeffaflığı üzerindeki potansiyel zararlı etkilerini giderme arzusuyla belirlenmiştir.) Hangi nedenle olursa olsun normallik standartlarını taşımaktan aciz insanlar ("hasta yurttaşlar"; "sakat ve deli yurttaşlar" ve "nüfusun geri kalanından geçici olarak yalıtılmayı hak eden" türden insanlar) "tüm halkaların dışında, belli uzaklıktaki" alanlarda muhafaza altına alınacaktır. Nihayet, "*kent yaşamları*nın sonlanmasını, yani toplumdan ömür boyu dışlanmayı" hak eden insanlar, "duvarlarla çevrili mezarlıklar"ın, yani *biyolojik olarak* ölmüşlerin yanı başında yer alan ve "kalın duvarları ve güçlü parmaklıkları olan" mağara benzeri hücrelerde kilitli tutulacaktır.

Ütopyacıların kalemleriyle çizilen mükemmel şehir taslakları, kent sakinlerinin içinde yaşadığı ve hayal kurduğu gerçek şehirlere hiç mi hiç benzemiyordu. Ama, kısa bir süre sonra Karl Marx'ın (onaylar bir ifadeyle) işaret edeceği gibi, ütopyacılar dünyayı nasıl betimleyecekleri ya da açıklayacaklarıyla değil, nasıl değiştirebilecekleriyle ilgileniyordu. Daha doğrusu, mevcut gerçekliğin, ideal tasarıların hayata geçirilmesinin önüne diktiği kısıtlamalara öfke duyuyor ve o gerçekliğin yerine yeni bir gerçeklik, sıfırdan ve ısmarlama

yapılmış, tarihsel kazaların uğursuz izlerini taşımayan bir gerçeklik koymayı hayal ediyorlardı. *Ab nihilo* [yoktan] yaratılacak her şehrin projesi, halihazırda mevcut olan bir şehrin yıkılması anlamına geliyordu. Karmakarışık, pis kokulu, her yere bulaşmış, kaotik ve bu yüzden ölüm cezasını hak etmiş şimdiki zamanın ortasında, ütopik düşünce, geleceğin düzenli mükemmelliğine ve mükemmel düzene götüren köprünün başıydı.

Ne var ki, fantezi nadir olarak sahiden "mesnetsiz" ve ondan da nadir olarak tamamen masumdur. Geleceğin ayak basılacak yerlerinin planları yalnızca teknik ressamların kızışmış hayal gücünün ürünleri değildi. Kaos güçlerine karşı bir ölüm kalım saldırısına girişmek ve gelecek zamanın şimdiki zamanı istila ve zaptetmesine yardım etmek için ütopyacı köprü başlarından faydalanmaya can atan ordu ve generallerin sayısı hiç de az değildi. Modern ütopyalar hakkındaki aydınlatıcı çalışmasında Bronislaw Baczko, "birincisi ütopyacıların kentsel mekânın fethedilmesi hayaliyle ilgili, diğeri ise şehir planlaması ve mimarisiyle uğraşanların, içinde düşlerinin gerçekleşebileceği bir toplumsal çerçeve arayışıyla ilgili olmak üzere ikili bir hareket"ten[2] bahseder. Hem düşünce insanları hem de eylem insanları, etrafında geleceğin şehir mekânının mantıki olarak düzenlenebileceği, böylelikle kişisel olmayan aklın koyduğu şeffaflık koşullarını karşılayacak "merkez" fikriyle kafayı bozmuşlardı. Fransa devrim takvimine göre Fransa Cumhuriyeti'nin beşinci yılının sekizinci ayının on ikinci gününde baş geometrici F.-L. Aubry tarafindan yayımlanan ve devrimci Fransa'nın gelecekteki başkentinin ayrıntılı bir taslağı olması amaçlanan "Özgürlük adlı Şehir" [City named Liberty] projesini analiz eden Baczko, bu takıntının birbiriyle bağlantılı tüm yönlerini ustalıkla incelemiştir.

Teorisyenler gibi pratisyenler için de geleceğin şehri, Aklın, tarihin ele avuca sığmaz irrasyonel olumsallığına karşı verdiği amansız ölüm kalım savaşında kazanılan özgürlüğün mekânsal bir vücut bulması, sembolü ve abidesiydi; nasıl ki devrimin vaat ettiği özgürlük tarihsel zamanı arılaştıracaktı, kentsel ütopyacıların rüyalarını süsleyen mekân da "tarih tarafindan asla kirletilmeyen" bir yer olacaktı. Bu katı koşul, mevcut tüm şehirleri yok olmaya mahkûm ederek,

2. Bronislaw Baczko, *Utopian Lights: The Evolution of the Idea of Social Progress*, çev.: Judith L. Greenberg, Paragon House, New York, 1989, s. 219-35.

hepsini rekabetin dışına itti.

Baczko'nun, düş insanlarıyla eylem insanlarının sayısız buluşma yerleri arasından yalnızca biri, Fransız Devrimi üzerinde yoğunlaştığı doğrudur; ancak bu yer, dünyanın dört bir tarafından gelen ve esin kaynağı arayan yolcuların uğrak yeriydi, çünkü oradaki karşılaşmalar hiçbir yerde görülemeyecek kadar samimiydi ve her iki tarafça da neşeyle kutlanıyordu. Tamamen şeffaf şehir mekânı hayali, devrimin politik liderleri için zengin bir esin ve cesaret kaynağı iken, hayal insanları için devrim, her şeyden önce, mükemmel şehirlerin inşaat alanlarına ütopyacı planlama evresinde uykusuz geçen sayısız geceler boyunca zihinlerde belirmiş biçimler kazımaya hazır, cesur, kararlı ve zengin bir tasarla ve inşa et kampanyası olacaktı.

İşte size Baczko'nun üzerinde durduğu birçok örnekten biri: İdeal ülke Sévarambes ve onun daha da mükemmel başkenti Sévariade'ın hikâyesi:[3]

> Sévariade "dünyadaki en güzel şehirdir"; "dirlik ve düzenin çok iyi sağlandığı" bir şehir olarak bilinir. "Başkent, harfiyen uygulanan ve onu dünyadaki en düzenli şehir yapan, rasyonel, açık ve basit bir plana göre düşünülmüştür." Şehir mekânının şeffaflığı, öncelikle şehri titizlikle 260 özdeş birime bölme kararıyla sağlanmıştır; bu birimlerin *–osmasies–* her birinde bir meydan ve bu meydanda da cephesi 15 metre uzunluğunda, içeride geniş bir avlusu, dört kapısı ve bin insanın "rahatça oturabileceği" odaları olan bir bina vardır. Şehir, ziyaretçilerini "mükemmel düzeni"yle çarpar. "Geniş caddeleri öyle düzdür ki cetvelle çizilmiş sanırsınız" ve hepsi de, yine tek tip ve ayrı büyüklükte olan ve "ortasında kamu binaları ve çeşmelerin bulunduğu geniş meydanlar"a açılır. "Evlerin mimarisi hemen hemen tek tiptir" ama önemli kişilerin oturdukları evlerde fazladan bir süs bulunur. "Bu şehirlerde kaotik hiçbir şey yoktur: Her yerde mükemmel ve çarpıcı bir düzen hüküm sürer" (hasta, zihinsel özürlü ve sabıkalılar şehir sınırları dışına çıkarılmıştır). Her şeyin bir işlevi vardır ve bu yüzden her şey güzeldir; zira güzellik amaçta kesinlik ve biçimde basitlik demektir. Neredeyse şehrin her unsuru kendi içinde yer değiştirebilir, dolayısıyla şehirlerin kendileri de değiştirilebilir; kim ki Sévariade'ı ziyaret etmiştir, Sévarambes'ın tüm şehirlerini bilir.

Baczko, bu mükemmel şehirleri tasarlayanların birbirlerinin pro-

---

3. D.Veirasse'in yazdığı *Histoire des Sévarambes*, Baczko'ya göre, Aydınlanma çağında o kadar popüler bir kitaptı ki, örneğin Rousseau ve Leibnitz okurlarının bildiğini varsayarak kaynak göstermeden bu kitaptan alıntı yapıyorlardı.

jelerini inceleyip incelemediklerinin bilinmediğini söyler; ama bu yazarların okurlarının, "Bütün yüzyıl boyunca hepsinin yaptığı aynı şehri sürekli yeniden icat etmek olmuş" diye düşünmekten kendini alamadıklarını söyleyebiliriz. Bu izlenime kapılma nedeni ise tüm ütopya yazarlarının paylaştığı değerler ve "belli bir mutlu rasyonellik –ya da isterseniz rasyonel mutluluk diyelim– ideali"ne duydukları ortak ilgiydi; bu, tüm gelişigüzelliklerden temizlenmiş ve mükemmel bir şekilde düzenlenmiş; rastgele, tesadüfi ve müphem olan her şeyden uzak bir mekânda geçirilen bir hayat anlamına geliyordu.

Ütopyacı edebiyatta tasvir edilen tüm şehirler, Baczko'nun yerinde bir ifadesiyle, "*edebi* şehirler"di; yalnızca edebi tahayyülün ürünü olmaları şeklindeki bariz anlamda değil, daha derin bir anlamda da: Anlatılamaz, anlaşılamaz, açık temsile karşı koyan hiçbir şey barındırmayan bu şehirler en ince ayrıntısına kadar *nakledilebilirdi* yazıya. Jürgen Habermas'ın –sadece evrensel olabilen ve bu yüzden "mekânın ve zamanın silinmesi"ni talep eden– önermelerin ve normların nesnel meşruluğu kavramına[4] çok benzer bir şekilde, mükemmel şehir vizyonu da, tarihin tümden reddini ve tarihin tüm somut izlerinin yerle bir edilmesini ima etmekteydi. Mekânın niteliksel farklılaşması her zaman, eşit oranda farklılaşmış ve dolasıyla tarihsel olan zamanın bir tortusudur. Bu görüş, mekânın niteliksel farklılaşmasını ortadan kaldırmak suretiyle aslında hem zamanın hem de mekânın otoritesine kafa tutuyordu.

"Rasyonel mutluluk" fikriyle harmanlanan mekân ve zamanın "maddilikten arındırılması" savı, insan gerçekliği idareci gözüyle görülmeye başladığında, kararlı, kayıtsız şartsız bir emir haline dönüşür. Bir tek bu gözle bakıldığında mekânın parçalarının çeşitliliği ve özellikle de açık uçluluğu ve akıbetlerinin belirlenimsizliği, çok sayıda yoruma açık oluşları, rasyonel eyleme şans tanımıyormuş gibi görünür. Bu idari perspektiften bakan birinin, kendininki dışında bir rasyonellik modeli ve bu rasyonelliğin izlerini taşıyan bir dünyada yaşamak dışında bir mutluluk modeli tahayyül etmesi zordur. Birbirinden farklı pek çok tanıma uygun olan durumlar, alternatif anahtarlarla açılabilir kapılar, kişinin kendi eylem alanının şeffaflığı önünde bir

4. Bkz. Jürgen Habermas, *The Philosophical Discourse of Modernity*, MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1987, s. 323.

engel olarak görülmekle kalmaz, "aslında geçirimsizlik"e işaret eden bir kusur olarak da görülür; yan yana var olan düzenlerin çokluğunun bir işareti değil, bir kaos belirtisidir; yalnızca kişinin kendi rasyonel eylem modelini hayata geçirmesi önünde bir engel değil, "aslında akılla" bağdaşmaz bir durumdur.

Mekân yönetimi açısından bakıldığında modernleşme, haritacılık haklarının tekele bağlanmasıdır. Ne var ki, tarihin birbiri ardına sökün eden tesadüfleriyle kurulmuş olan ve bir palimpsestus* gibi duran bir şehirde; hem ayrı geleneklerin ayıklanıp asimile edilmesiyle hem de kültürel yeniliklerin ayıklanıp özümsenmesiyle ortaya çıkmış (her iki ayıklama da nadiren açık olan, yalnızca eylem zamanı düşüncede beliren değişik kurallara tabidir ve ancak her şey olup bittikten sonra yarı-mantıklı kodlamalara göre şekil alır) bir şehirde tekel kurmak imkânsızdır. Tekel kurmak, eğer haritalanmış mekân haritadan yeniyse daha kolaydır: Yani, eğer şehir, doğuşundan itibaren tüm tarihi boyunca sadece haritanın mekân üzerindeki bir izdüşümü olmuşsa; eğer harita, kentsel gerçekliğin düzensiz çeşitliliğini bir haritanın koordinat sisteminin kişisellikten arındırılmış zarafeti içine umutsuzca hapsetmeye çalışmak yerine, henüz ortaya çıkmamış; anlam ve işlevini sadece, koordinat sistemi içinde kendilerine ayrılmış olan yerden alan kent gerçekliklerinin, üzerinde işaretleneceği bir çerçeve haline gelirse, tekel kurmak kolaylaşır. Ancak o zaman anlamlar ve işlevler gerçek anlamda kesin ve net olabilir; anlamların ve işlevlerin *Eindeutigkeit*'i,** alternatif yorum otoritelerinin güçten düşürülmesiyle ya da devre dışı bırakılmasıyla önceden garanti edilecektir.

Haritacılık üzerinde tekel kurmak için ideal olan böyle bir koşul, çağımızın en radikal modernist mimarları ve kent planlamacılarının açıktan açığa düşlediği bir şeydi; bunların arasında en ünlü olan ise Le Corbusier idi. Sanki mekânsal modernleşmenin taraflar üstü doğasını ve mekânsal modernleşmenin ilkeleri ile politik ideolojiler arasında herhangi bir bağ olmadığını göstermek istermişçesine, Corbusier, hizmetlerini Rusya'nın komünist yöneticilerine de Vichy Fransası'nın *faşizan* yöneticilerine de eşit bir şevkle ve rahatsızlık duymadan sundu. Sanki modern emellerin bulanıklığını belgelermiş

* Üzerindeki ilk metin silinerek, yerine yeni bir metin yazılmış parşömen elyazması. (y.h.n.)
** Başka hiçbir anlama meyil göstermeyen, hiçbir tarafa çekilemeyen, hiçbir boşluk barındırmayan tekanlamlılık. (y.h.n.)

gibi, Corbusier'nin yolu ikisiyle de ayrıldı: Yöneticilerin gayri iradi fakat önlenemez pragmatizmleri radikal tahayyülün kanatlarını kesmeye mecburdu.

1933'te yayımlanan ve kaderinde kentsel modernizmin kutsal kitabı olmak yazan *La ville radieuse*'de[5] Corbusier, mevcut şehirler için bir ölüm fermanı çıkarıyordu; ele avuca sığmaz, düşüncesiz, kentsel bakımdan cahil ve talihsiz tarihi aşağılayarak reddediyordu. Corbusier, mevcut şehirleri işlevsiz olmakla (mantıken vazgeçilmez bazı işlevler tatmin edici faillerden yoksunken, bazı işlevler şehir sakinlerinin kafalarını karıştıracak şekilde birbiriyle çakışıyor ve çelişiyordu), sağlıksızlıkla ve (sokakların ve estetik tarzların kaotik keşmekeşi nedeniyle) estetik duyusunu incitmekle suçluyordu. Mevcut şehirlerin eksikleri, her birini ayrı ayrı ele alıp ıslah etmek için harcanacak çabaya ve kaynağa değmeyecek kadar çoktu. Hepsini toptan halletmek ve bir kerede bütün kusurları gidermek çok daha makuldü; bunun için yapılacak şey, miras aldığımız şehirleri yerle bir etmek ve yerleşim alanlarını önceden en ince ayrıntısına kadar planlanmış yeni şehirlerin binalarına yer açmak için temizlemek ya da günümüzün Parislerini ölüme terk ederek, kent sakinlerini baştan doğru bir şekilde tasarlanmış yeni yerlere taşımaktı. Yalnızca estetik ahenk kurallarına ve kişisellikten arınmış işlevsel işbölümü mantığına dikkat ederek sıfır noktasından başlayan üç projeye, (Baron Haussmann'ın kuru sıkı tehditlerine rağmen tövbe etmeyen) Paris, Buenos Aires ve Rio de Janeiro örneklerine, odaklanan *La ville radieuse*, geleceğin şehirlerinin kuruluşuna rehberlik etmesi amaçlanan ilkeleri ortaya koyuyordu.

Bu üç hayali başkentte de mekânlardan çok işlevlere öncelik verilmiştir; estetik gibi mantık da şehrin herhangi bir kısmının işlevsel bakımdan muğlak olmamasını talep eder. İnsanın, tıpkı kendi hayatında olduğu gibi şehir mekânında da çalışma, ev hayatı, alışveriş, eğlence, yönetim ve ibadeti birbirinden ayırt edip, ayrı tutması gerekir; her işlevin kendine özgü bir yeri vardır, her bir yer tek bir işleve hizmet etmelidir.

Corbusier'ye göre mimari, –tıpkı mantık ve güzellik gibi– bütün

5. *La ville radieuse*'ün içeriği Yale Üniversitesi'nden bir siyaset sosyoloğu olan Jim Scott tarafından titiz ve derin bir analize tabi tutulmuştur; aşağıdaki yorumlar bu çığır açıcı yaklaşıma çok şey borçludur.

karmaşaların, kendiliğindenliğin, kaosun, karışıklığın doğuştan düşmanıdır; mimari, geometriye yakın bir bilim, platonik yücelik sanatı, matematiksel düzen ve ahenk demektir; mimarinin idealleri, sürekli çizgiler, paraleller ve dik açılardır; stratejik ilkeleri ise standartlaştırmak ve standart parçaları önceden yapıp hazırlamaktır. Yaptığı işin bilincinde olan bir mimarlık yönetiminde, geleceğin Parlak Şehir'i, bildiğimiz *sokağın ölümü* olacaktır; zira bu sokaklar, ahenk ve eşgüdümden yoksun inşaat tarihinin tutarsız ve olumsal yan ürünü, bağdaşmaz kullanımların savaş alanı, tesadüf ve muğlaklık yeridir. Parlak Şehir'in binaları gibi yolları da belirli görevlere tahsis edilecektir; yolların tek görevi trafiği sağlamak, yani insanları ve malları, işlevsel olarak birbirinden ayırt edilmiş yerlerin birinden diğerine taşımak olacaktır ve bu tek işlev, amaçsız, aylak, boş gezenlerin ya da sadece tesadüfen gelip geçenlerin neden olduğu mevcut sıkıntıların hepsini tümden giderecektir.

Corbusier, "diktatör Plan"ın ("plan" sözcüğünü her zaman büyük "P" ile yazmıştır) şehir sakinleri üzerindeki hâkimiyetinin tam ve sorgulanmaz olacağı bir şehir düşü kuruyordu. Plan'ın mantık ve estetiğin nesnel hakikatlerinden doğan ve orada temellenen otoritesi ne fikir ayrılığına tahammül eder ne de anlaşmazlığa; mantıksal ya da estetik katı doğrular dışında bir şeyde destek arayan ya da bunlardan başka bir şeye gönderme yapan hiçbir argümanı kabul etmez. Bu yüzden, şehir planlamacısının eylemleri, doğaları gereği, seçim dönemlerinin heyecanlı gürültü patırtısından muaf, kulakları da sahici ya da hayali kurbanların şikâyetlerine kapalıdır. (Muhayyilesi ne kadar parlak ve derin de olsa bireyin bir kurgusu değil, bireysellikten arınmış aklın ürünü olan) "Plan" insan mutluluğunun biricik –hem zorunlu hem de yeterli– koşuludur; bilimsel olarak tanımlanabilir insan ihtiyaçları ile yaşam alanının açık ve net, şeffaf ve okunabilir düzenlenişi arasındaki mükemmel uyum dışında hiçbir şeye dayanamaz.

Bir şehirci ve mimar olan Oscar Niemeyer eline fırsat geçip de Corbusier'nin dünyasına hayat vermeye kalkışana kadar *La ville radieuse* kâğıt üzerinde bir deneme olarak kaldı. Söz konusu fırsat, tarihin yükünü sırtında taşımayan, çöl gibi boş bir arazide, Brezilya'nın uçsuz bucaksızlığı, haşmeti, büyüklüğü, bakir kaynakları ve sınırsız

tutkularının dengi yeni bir başkenti sıfırdan yaratma işiydi. Başkent Brasilia modernist mimarların cennetiydi: Nihayet, hem maddi hem duygusal tüm kısıtlamalar ve sınırlamaları bir kenara atma ve mimari fanteziyi alabildiğine serbest bırakma şansı doğmuştu.

Daha önceleri üzerinde insan yaşamamış bir orta Brezilya platosunda, geleceğin şehrinin sakinleri yalnızca mantık ve estetiği dikkate alarak ve iradi olarak şekillendirilebilirdi; hem de bu, ilkelerin saflığını önemsiz, ama süreğen yer ve zaman koşullarına feda etmek bir yana, uymaya bile gerek duymadan yapılabilirdi. Henüz dile getirilmemiş ve olgunlaşmamış "birim ihtiyaçlar" önceden en ince ayrıntılarına kadar hesaplanabilirdi; henüz var olmadıkları için siyasal gücü olmayan, sesleri çıkmayan geleceğin kent sakinleri, bilimsel olarak tanımlanmış ve dikkatle ölçülmüş oksijen, ısı ve aydınlatma ihtiyacının yekûnleri olarak, hiçbir engelle karşılaşmadan oluşturulabilirdi.

Eylemlerinin insanlar üzerindeki etkilerinin ne olacağından çok, iyi yapılmış bir işle ilgilenen deneyciler için Brasilia, içinde çeşitli mantık ve estetik malzemelerinin değişen oranlarda karıştırılabileceği, tepkimelerin en saf biçimleriyle gözleneceği ve en memnuniyet verici bileşimin seçileceği, bol sübvansiyonlu, devasa bir laboratuvardı. Corbusier tarzı mimari modernizmin varsayımlarının önerdiği gibi, insanın ölçülerine (ya da, daha doğrusu, insanda ölçülebilir olan her şeye) uygun olarak yapılmış ve dolayısıyla kaza ve sürprizin dışarı atıldığı ve geri dönüşünün engellendiği bir mekân Brasilia'da tasarlanabilirdi. Gelgelelim, sakinleri için Brasilia bir kâbus oldu. Çok geçmeden, ilk örneğini Brasilia'nın teşkil ettiği ve bugüne kadar en meşhur merkezi olarak kaldığı yeni bir patolojik sendrom ortaya çıktı ve bu sendromun çaresiz kurbanları ona "brasilitis" adını verdi. Brasilitis'in, tüm sakinlerin üzerinde hemfikir olduğu en bariz semptomları, kalabalığın ve kalabalıklığın olmayışı, boş sokak köşeleri, şahsiyetsiz yerler ve yüzü olmayan insan figürleri, şaşırtıcı, kafa karıştırıcı ya da heyecanlandırıcı hiçbir şeyi olmayan bir çevrenin usandırıcı tekdüzeliğiydi. Brasilia için çıkarılan ana plan, belli bir amaçla yapılan toplantılar için özel olarak tasarlanmış bir kaç yer dışında insanların tesadüfen karşılaşmalarına imkân verecek yerler içermiyordu. Planlanmış tek "forum"da, yani devasa "Üç Kuvvet Meydanı"nda

bir randevu vermek, halkın alaylı bir dille söylediği gibi, "Gobi çölünde bir buluşma ayarlama"ya benziyordu.

Brasilia, test tüplerinde doğmuş ve büyümüş küçük insanların; idari görevlerle yasal tanımların birbirine yamanmasıyla oluşturulmuş yaratıkların oturması için düzenlenmiş mükemmel bir mekândı belki. Yönetme görevini üstlenmiş kişiler ve böylesi görevlerin içeriğini belirleyen kişiler için tamamıyla şeffaf bir mekân olduğu kesindi (en azından amacı buydu). Hayattaki mutluluğu sorunların yokluğuyla özdeşleştiren ideal, hayali sakinler için bu şehir mükemmel bir biçimde yapılandırılmış bir yer olabilirdi; çünkü hiçbir ikircikli durum barındırmıyordu, orada tercihte bulunmaya gerek yoktu, ne bir tehlike riski ne de bir macera şansı vardı. Geriye kalanlar içinse şehir, gerçek anlamda insani olan her şeyden, hayata anlam kazandıran ve hayatı yaşanmaya değer kılan her şeyden yoksun bırakılmış bir mekândı.

Moderleşme tutkusu iliklerine işlemiş şehircilerden çok azı, Niemeyer'in hayal gücüne emanet edilen genişlikte bir hareket alanına sahip olmuştur. Çoğu, (hırslarını değilse de) hayallerini, şehir mekânı üzerindeki küçük ölçekli deneylerle sınırlamak zorunda kalmıştı: Şehir hayatının pervasız ve halinden memnun kaosunu bir düzene sokmak ya da ayrı bir yere kapatmak; tarihin şu ya da bu hatasını ya da ihmalini düzeltmek; birazcık iyi korunmuş bir düzen ortamını, mevcut tesadüfler evreninin içine tıkıştırmak zorunda kalmıştı; ama her zaman, kapsamlı olmaktan uzak, büyük oranda kestirilemez ve eşit derecede sınırlı sonuçlar üretmişti.

C. AGORAFOBİ VE YERELLİĞİN YENİDEN DOĞUŞU

Richard Sennett, eli kulağında bekleyen "kamusal insanın çöküşü"ne dikkat çeken ilk çağdaş şehir hayatı analistiydi. Sennett, kentsel kamusal mekânların yavaş yavaş, ama durmadan daralışını ve kent sakinlerinin, yıkımdan kurtulmuş agoraların solgun hayaletlerinden engellenemez çekilişini ve bunun sonucunda agoraların ortadan silinişini yıllar önce fark etmişti.

Richard Sennet daha sonra "düzensizliğin faydaları"[6] üzerine

6. Richard Sennett, *Uses of Disorder: Personal Identity and City Life*, Faber & Faber, Londra,

yaptığı parlak çalışmasında, farklı akımlardan gelmekle birlikte şehir hayatı deneyimine duyarlılık ve araştırmacılık anlayışı bakımından birbirine benzer araştırmacılar olan Charles Abrams, Jane Jacobs, Marc Fried ve Herbert Gans'ın bulgularına başvurarak, "soyut gelişim ve yenileme planını gerçekleştirmek uğruna, gerçek insanların hayatları"nın harap edilişini anlatan korkutucu bir tablo çizmiştir. Ne zaman böylesi planlar hayata geçirilmeye kalkışılsa, şehir mekânını "homojenleştirme" bu mekâmı "mantıksal"; "işlevsel" ya da "okunur" kılma girişimleri, insani bağlardan örülü koruma ağlarının parçalanmasıyla ve insanı ruhen harap eden bir terk edilmişlik ve yalnızlık deneyimiyle geri seker; ve bir de üzerine, bir iç boşluk, yaşamın getirebileceği zorluklar, sorumluluk isteyen bağımsız seçimler karşısında hesaplı bir umursamazlık eklenir.

Şeffaflık arayışının korkunç bir bedeli vardı. Mekânın anonimliğini ve işlevsel tahsisini sağlamak için planlanmış, yapay olarak oluşturulmuş bir çevrede kent sakinleri, neredeyse çözümsüz bir kimlik sorunuyla karşı karşıyaydı. Yapay olarak kurulmuş mekânın kimliksiz tekdüzeliği ve hastaneye yakışır sterilliği, kent sakinlerini, anlamı müzakere etme ve böylelikle o sorunu kavramak ve çözmek için gerekli olan bilgiyi edinme fırsatından mahrum bırakmıştı.

Plancıların, modern mimari tarihine el birliğiyle şekil veren yüce düşler ve büyük felaketlerden oluşan uzun listeden çıkarabileceği ders şudur: "İyi bir şehir"in esas sırrı, insanlara, eylemlerinin sorumluluğunu "hayali bir önceden belirlenmiş düzen ve ahenk dünyasında" değil, "tarihsel olarak kestirilemez bir toplumda" üstlenme şansı sunmasıdır. Kim ki yönünü yalnızca estetik ahenk ve aklın reçetelerine göre belirleyerek bir kent mekânı icat etmekle uğraşır, ona tavsiyemiz önce durup, "insanların, sadece başkasının iyi emirleri ya da iyi planını izleyerek iyi olamayacağı" üzerinde biraz kafa yorması olacaktır.

Şunu da ekleyebiliriz ki, mükemmel biçimde tasarlanmış mekân, insani ilişkilerinin ahlakiliğinin nihai ve vazgeçilmez koşulu olan insan sorumluluğu için doğrudan doğruya zehir saçan bir toprak olmasa bile, kısır bir toprak olacaktır. Sorumluluğun, sürprizlerden, müphemlik ve çatışmadan kurtulmuş steril bir mekânda bırakın gelişmeyi, kök bile salamayacağı kesindir. Farklılıktan ve çeşitlilikten doğan belirsizlik ve

---

1996, özellikle s. 39-43, 101-9, 194-5.

müphemlik durumlarında eylemde bulunmanın zor zanaatına vakıf olabilmiş insanlar, sorumluluklarıyla yüzleşebilirler. Ahlaki bakımdan olgun kişiler, "bilinmeyene ihtiyaç duyan, hayatlarında belli bir anarşi olmazsa kendilerini eksik hisseden"; "içlerindeki 'ötekiliği' sevmeyi" öğrenen insanlardır.

Sennett'in Amerikan kasabaları üzerine yaptığı inceleme, neredeyse evrensel bir kurala işaret eder: Irksal, etnik ve sınıfsal ayrımların çok olduğu homojen ve tek tip yerel topluluklarda, ötekilerden kuşku duymak, farklılığa tahammülsüzlük, yabancılara duyulan öfke, histerik ve paranoyakça bir "yasa ve düzen" kaygısı, yabancıları ayırma ve uzak tutma talepleri en yüksek seviyelere ulaşır.

Doğal olarak, böylesi yerelliklerde "biz duygusu"nun dayanağı genelde, göz önündeki herkesin tekdüze benzerliğiyle emniyet altına alınan eşitlik yanılsamasında aranır. Düşüncede, davranışlarda ve görünümde farklı komşuların bulunmayışı, kısmen, emniyetin teminatı olarak gösterilir. Tek biçimlilik uyumluluğu besler; uyumluluğun öteki yüzü ise hoşgörüsüzlüktür. Homojen bir yerellikte, insanlar arasındaki farklılıklarla ve belirsizlik durumlarıyla başa çıkmak için ihtiyaç duyulan becerileri ve karakter özelliklerini edinmek son derece güçtür; ve böylesi becerilerin ve niteliklerin yokluğunda ötekinden, sırf bir öteki olduğu için, –belki tuhaf ve farklı olduğu için; ama en başta, aşina olmadığımız, kolaylıkla kavranamaz, tam olarak anlaşılamaz, kestirilemez olduğu için– korkmak çok kolaydır.

Başlangıçta emniyet aşkına (şehir duvarları içindeki vatandaşları, her zaman dışarıdan gelen kötücül mütecavizlere karşı korumak için) kurulmuş olan şehir, zamanımızda "güvenlikten çok tehlikeyi çağrıştırır hale gelmiştir" der Nan Elin. Postmodern çağımızda, "medyanın yaydığı sonu gelmez tehlike haberlerinin yanı sıra, kilitlenen araba ve ev kapıları, güvenlik sistemleri, 'kapalı' ve 'emniyetli' cemaatlerin popülerliğinin bütün yaş ve gelir gruplarında artması ve kamusal mekânlarda artan kontrol gösteriyor ki, korku faktörü kesinlikle büyümüştür."[7]

7. Nan Elin, "Shelter from the Storm, or Form Follows Fear and Vice Versa", *Architecture of Fear*, der. Nan Elin, Princeton Architectural Press, New York, 1997, s. 13, 26. *Architecture of Fear* derlemesinin ilham kaynağı, titizlikle tasarlanmış Fransız "yeni şehir"i Jouy-le-Moutier'de yürüttüğü bir saha çalışması sırasında Nan Elin'in başından geçen olaylardır. Elin, "korku konusunun (l'insecurite), bölgenin son derece düşük düzeydeki suç oranına

Çağdaş korkular, umumiyetle "kentsel korkular" bir zamanlar şehirlerin kurulmasına neden olan korkuların aksine, "içerideki düşman"a odaklanır. Bu tür bir korku insanları, ***bir bütün olarak*** – bireysel güvenliğin kolektif bir teminatı ve bir kolektif mülk olarak– şehrin bütünlüğü ve sağlamlığından çok, şehrin içindeki kendi malikânelerinin yalıtılması ve sağlamlaştırılmasıyla ilgilenmeye sevk eder. Bir zamanlar şehrin etrafını kuşatan duvarlar artık şehri çok farklı yönlerde boydan boya içeriden bölmektedir. Mahallelilerin nöbet tuttuğu bölgeler, belli kişilerin girişine izin verilen sıkı koruma altındaki kamusal mekânlar, kapılarda baştan ayağa silahlı bekçiler ve elektronik olarak işleyen kapılar: Bütün bunlar, şehir kapılarının ardında pusuya yatmış yabancı ordular ya da yol çeteleri, çapulcular ve bilinmeyen öteki başlıca tehlikelere karşı değil, istenmeyen hemşerilere karşı alınmış önlemlerdir artık.

Birliktelik değil, sakınma ve ayrılma, çağımızın megapollerindeki başlıca hayatta kalma stratejisi haline gelmiştir. Komşuları sevmek ya da onlardan nefret etmek artık mesele değildir. Komşulardan uzak durmak bu ikilemin icabına bakacak ve seçim yapmayı gereksiz kılacaktır; sevme ve nefret etme arasında bir tercih yapılmasını gerektiren durumları bertaraf etmemizi sağlayacaktır.

D. PANOPTIKON'DAN SONRA HAYAT VAR MI?

Toplumsal düşünce alanında ikna gücü Panoptikon'unkine denk çok az alegorik imge vardır. Jeremy Bentham'ın sonuçsuz kalmış bu projesini Michel Foucault –modern dönüşümün, denetim güçlerinin modern yeniden konuşlandırılması ve yeniden dağıtılmasının bir metaforu olarak– çok etkili bir biçimde kullanmıştır. Bentham, çağdaşlarının çoğundan daha derin bir kavrayışla, denetim güçlerinin renk renk ambalajlarının altındaki ana ve ortak görevi görmüştü; bu görev, ceza tehdidini daima gerçek ve hissedilir kılarak disiplini sağlamaktı. Bentham, çeşitli isimler altında uygulanan gücün arkasında temel, basit bir stratejinin yattığını ve bu stratejinin, üstlerinin aynı anda her yerde mevcut bulunan gözlerinden bir an için bile olsa gizlenemeye-

---

rağmen gündeme geldiğini" şaşkınlıkla keşfetmişti (s. 7).

ceklerine ve böylelikle, ne kadar gizli olursa olsun, hiçbir kötü davranışın cezasız kalmayacağına yurttaşları inandırmak olduğunu görmüştü. "İdeal" Panoptikon'da özel mekâna yer yoktur; en azından, hiçbir *geçirimsiz* özel mekâna, hiçbir gözetimsiz ya da daha kötüsü, gözetim dışı kalabilecek özel mekâna yer yoktur. Zamyatin'in *Biz** adlı eserinde tarif edilen şehirde, herkesin kendi evi vardır; ama evlerin duvarları camdan yapılmıştır. Orwell'in *1984*'ünde ise herkesin kendi televizyonu vardır, ama hiç kimsenin televizyonu kapatmasına izin verilmez ve hiç kimse televizyon aletinin yukarıdakiler tarafından ne zaman bir kayıt kamerası olarak kullanılacağını bilemez...

Foucault'nun işaret ettiği gibi Panoptik teknikler, insan gözünün ve kulağının doğal kapasitelerine tam olarak uyan, yerel bazlı, özgözetimci ve özdüzenleyici bütünleşme mekanizmalarından, insanın doğal yetilerini çok aşan ve devlet yönetiminde gerçekleşen yerellik üstü bütünleşmeye geçişte hayati bir rol oynamıştır. Bu tür bir bütünleşme, gözetimde asimetriyi, profesyonel gözcüleri, mekânın, gözcülerin işlerini görebilecekleri ve gözlenenlerin de işin her an yapıldığının ve yapılabileceğinin ayrımında olabilecekleri bir biçimde yeniden örgütlenmesini gerektiriyordu. Tüm bu şartlar, "klasik" modernliğin disiplini amaçlayan başlıca kurumlarında –en başta, neredeyse dünya ölçüsünde havzalara sahip endüstri kuruluşlarında ve zorunlu askerlik yapılan ordularda– neredeyse eksiksiz yerine getirilir olmuştu.

Gücün ve kontrolün modernleşmesinin hayati öneme sahip veçhelerinin mükemmele yakın bir metaforu olan Panoptikon, sosyolojik tahayyül gücü üzerinde çok fazla durmuş, böylece de mevcut değişimin doğasını anlamamızı kolaylaştırmak yerine zorlaştırmıştır. Eski ve temel olarak değişmeyen panoptik tekniklerin yeni ve geliştirilmiş bir versiyonunu gücün çağdaş düzenlemelerinde arayıp bulmak yönünde –analizde ifade edilenlerin aksine– doğal bir eğilim gösteriyoruz. Nüfusun büyük kısmının bir zamanlar yapıldığı gibi askeri eğitim alanlarına sürüklenmeye artık ihtiyacı olmadığı gibi, buna imkân da olmadığı gerçeğini gözden kaçırma eğilimindeyiz. Ayrıca, panoptik stratejileri hem uygulanabilir hem de çekici hale getiren moderleşme sürecine özgü meydan okumaları da unutma eğilimin-

* *We*, Yevgeni Zamyatin [*Biz*, Çev. Füsun Tülek, Ayrıntı Yay., 3. Basım 2011]..

deyiz. Oysa ki günümüzün meydan okuyuşları farklıdır ve bunların birçoğuyla, belki de içlerinden en önemli olanıyla yüzleşme görevinde ortodoks panoptik stratejileri katı bir biçimde izlemek kesinlikle yersiz ya da doğrudan aksi tesirli olacaktır.

Panoptikon'un sibermekâna taşınmış güncel bir versiyonu olarak elektronik veritabanı üzerine yazdığı parlak denemede Mark Poster, "bedenlerimizin, şebekeler, veritabanları, enformasyon koridorları içine çekildiğini" ileri sürer; ve bu yüzden, bedenlerimizin deyim yerindeyse "enformatik olarak bağlandığı" bu enformasyon depolayan yerlerden hiçbiri "artık gözlenmekten kaçabileceğimiz ya da etrafına direniş hattı çekebileceğimiz bir sığınak sağlamamaktadır." Her bir kredi kartı kullanımı ve hemen her bir satın alma eylemiyle çoğalan muazzam miktarlardaki veri, Poster'e göre, bir "süper-panoptikon"la sonuçlanır. Süper-panoptikon'un Panoptikon'dan tek farkı, depoya veri sağlayan gözetim altındakilerin, gözetimin birincil –ve *gönüllü*– unsuru olmalarıdır. Haklarında depolanan enformasyon miktarının insanları endişelendirdiği doğrudur; *Time* dergisi 1991 yılında okurlarının % 70-80'inin, hükümetin, kredi ve sigorta şirketlerinin topladığı enformasyondan "çok/biraz endişeli" olduğunu; işverenlerin, bankaların ve pazarlama şirketlerinin depoladığı verilerle ilgili olarak daha az endişe duyduğunu tespit etmiştir. Bütün bunların ışığında Poster, "veritabanı kaygısının ulusal öneme haiz bir politik mesele haline henüz niçin gelmediğini" merak eder.[8]

Ama insan niçin endişe duyulsun ki diye de düşünüyor... Yakından ve dikkatle bakıldığında, Foucault'nun Panoptikon'u ile çağdaş veritabanları arasında göze çarpan benzerliklerin çoğu epeyce yüzeysel görünüyor. Panoptikon'un ana amacı disiplini sağlamak ve mahkûmların davranışlarını tek bir kalıba sokmaktı; Panoptikon her şeyden önce farklılık, çeşit ve çeşitlilik karşısında bir silahtı. Veritabanı ve onun potansiyel kullanım alanlarının önünde ise böyle bir hedef yoktur. Tam tersine, veritabanının oluşmasında en büyük etkisi olanlar, kredi ve pazarlama şirketleridir ve kayıtların, kayda geçirilen insanların "inanılırlık"larını, müşteri ve *seçen* olarak güvenilirliklerini doğruladığından ve seçmekten aciz olanların zararsız ziyansız ayık-

8. Mark Poster, "Database as discourse, or electronic interpellations", *Detraditionalization*, der. Paul Heelas, Scott Lash ve Paul Morris, Blackwell, Oxford, 1996, s. 291, 284.

landığından emin olmayı isterler; aslında, veritabanına ***dahil edilmiş olmak***, "kredi verilmeye değer olma"nın birinci koşulu, bu yüzden de "eğlenceye" giriş biletidir. Panoptikon, sakinlerini üreticiler ve/veya askerler olarak ağına düşürür, onlardan rutin ve tekdüze davranış sergilemesini bekler ve talep eder; veritabanı ise güvenilir ve güvene layık müşterileri kayda geçirir, hayatlarında peşinden koştukları kaydedilecek bir şey olmadığı gerçeği nedeniyle tüketim oyununu oynama yeteneğine güvenilmeyen diğer insanları eler. Panoptikon'un temel işlevi, sıkı korunan mekânın dışına hiç kimsenin *kaçamamasını* sağlamaktı; veritabanının temel işlevi ise uygun vasıfları taşımayanların sahtekârlık yoluyla o alana *girememesini* temin etmektir. Veritabanı hakkınızda ne kadar çok enformasyon içeriyorsa, o kadar çok hareket özgürlüğünüz vardır.

Veritabanı bir ayıklama, ayırma ve dışlama aracıdır. Küreselleri eleğin üzerinde tutar ve yerelleri temizler. Veritabanı, yurtsuz sibermekâna kabul ettiği belli insanların nereye giderlerse gitsinler kendilerini evlerinde hissetmelerini, vardıkları her yerde sıcak karşılanmalarını sağlar; diğerlerini ise pasaport ve transit vizelerden yoksun bırakır ve sibermekân sakinleri için ayrılan yerlerde gezinmelerini engeller. Fakat, bu ikinci etki, birincinin yan etkisi ve tamamlayıcısıdır. Panoptikon'un aksine veritabanı, insanları yerlerine çivileyen bir pranga değil, hareketlilik sağlayan bir araçtır.

Panoptikon'un tarihsel kaderine başka bir perspektiften de bakılabilir. Thomas Mathiesen'ın unutulmaz deyişiyle, panoptik gücün ortaya çıkması, *çok fazla kişinin pek az kişiyi gözlediği bir durumdan, pek azın çok fazlayı gözlediği bir duruma* köklü bir dönüşümü temsil etmektedir.[9] Gücün kullanımında, gösterinin yerini gözetim almıştır. Modern öncesi zamanlarda güç, haşmetini, zenginliğini ve görkemini sıradan insanların gıpta, korku ve hayranlıkla seyretmesine izin vererek, kendini *halkın* zihnine nakşederdi. Yeni modern güç ise uyrukları tarafından seyredilmektense, gölgede kalıp onları seyretmeyi tercih etmiştir. Mathiesen, Foucault'yu, paralel modern sürece gereken dikkati göstermediği için paylar: Mathiesen'in bahsettiği süreç, –eskisinin aksine– azın çok tarafından (tarihte görülmedik sayıda

9. Bkz. Thomas Mathiesen, "The viewer society: Michel Foucault's 'Panopticon' revisited", *Theoretical Criminology*, 1997, s. 215-34.

çok tarafından) seyredilmesine dayalı yeni güç tekniklerinin gelişimi sürecidir. Elbette, kastettiği, Panoptikon'un yanı sıra, yine yerinde deyimle *Synopticon* adını verdiği başka bir güç mekanizmasının yaratılmasına önayak olan kitlesel medyanın, –en çok da televizyonun– durmaksızın yükselişidir.

Ama bir de şöyle düşünün: Panoptikon, uygulamada evrenselken ve ilkelerine bağlı kurumlar nüfusun büyük çoğunluğunu kucaklarken bile, doğası gereği yerel bir oluşumdu: Panoptik kurumun şartı ve etkileri, uyruklarının *hareketsizleştirilme*siydi; gözetimin amacı kaçışı önlemek ya da en azından özerk, tesadüfi ve düzensiz hareketleri engellemekti. Synopticon ise doğası gereği küreseldir; seyretme eylemi seyredenleri yerelliklerinden koparır; onları, bedensel olarak yerlerinde kalsalar bile, en azından tinsel olarak, uzaklığın artık bir mesele olmadığı sibermekâna taşır. Synopticon'un *seyredilen*den *seyredene* dönüşmüş hedeflerinin yerinde mi durduğunun yoksa hareket halinde mi olduğunun artık önemi yoktur. Nerede olursa olsun ve nereye giderse gitsin bu hedefler, çoğun azı seyretmesini sağlayan yurtsuz ağa bağlanabileceklerdir ve bağlanırlar da. Panoptikon, insanları seyredilebilecekleri bir konuma *zorla* getirdi. Synopticon'un ise baskıya ihtiyacı yoktur; insanları, seyretsinler diye *ayartır*. Ve seyircilerin seyrettiği az sayıdakiler sıkı bir elemeden geçirilmiştir. Mathiesen'in sözcükleriyle,

> [G]örüşlerini açıklamak üzere dışarıdan medyaya girmesine izin verilenlerin kim olduğunu biliyoruz. Bir dizi uluslararası çalışma ve Norveç'te yapılan bir araştırma, bu kişilerin şaşmaz bir biçimde *kurumsal seçkinler* içinden çıktığını gösteriyor. Müsaadeye mazhar olanlar, şaşmaz bir biçimde, siyasi hayatta, özel sektörde ve devlet bürokrasisinde nüfuza sahip olan ve toplumun daha yüksek katmanlarından gelen (kadınlar değil) erkeklerdir.

Yeni medyanın yaygın olarak göklere çıkarılan "interaktifliği" tam bir mübalağadır; olsa olsa, "tek yönlü bir interaktif araç"tan söz edebiliriz. Kendileri de yeni küresel seçkinler kulübünün birer üyesi olan akademisyenlerin yatkın olduğu inanışın aksine, internet ve Web herkes için değildir ve muhtemelen hiçbir zaman evrensel kullanıma açık olmayacaktır. Arz cephesi, erişimi olanların bile bir tek

kendi çizdiği çerçeve içinde seçim yapmasına izin verir; onları, kendi "sunduğu sayısız paket arasında ve içinden seçim yaparak zamanlarını ve paralarını harcamaya" davet eder. Geriye kalanların, yani uydu ağları ya da kablolu televizyonlarıyla, ekranın iki tarafı arasında bir simetri talep etme hakkı iddiasında bile bulunmadan baş başa kalanların payına düşen ise salt ve su katılmamış bir seyirdir. Peki ama, seyrettikleri nedir?

Çok, azı seyrediyor. Seyredilen o bir avuç insan ünlülerdir. Ya politika, spor, bilim ve şov dünyasından gelirler ya da yalnızca meşhur enformasyon uzmanlarıdırlar. Ne var ki, her nereden gelmiş olurlarsa olsunlar, çok tarafından ve yerkürenin her köşesinden seyredilen, seyredilme kapasitesi açısından küresel olan ünlüler dünyasını –ki bu dünyanın ayırt edici özelliği tam olarak, seyredilir olma niteliğidir– vitrine koyarlar. Yayındayken, hangi konuda konuşurlarsa konuşsunlar, bütün bir hayat tarzı mesajı verirler. Bu, *kendi* hayatlarına, kendi *hayat tarzlarına* dair bir mesajdır. Bu mesajın seyredenler üzerindeki etkisinin ne olabileceğini sormak, "geleceğe ilişkin korku ve umutları sormaktan çok, Hıristiyanlığın bir insanın dünya görüşü üzerindeki 'etkiler'ini ya da –Çinlilerin sor*muş* olduğu gibi– Konfüçyüsçülüğün genel ahlak üzerindeki 'etki'lerini sormaya benzer."[10]

Panoptikon'da belli bazı seçilmiş yereller, öteki yerelleri seyrediyordu (Panoptikon'dan önce ise sıradan yerel halk, içlerinden seçilmiş olanları seyrediyordu). Synopticon'da, yereller küreselleri seyretmektedir. Küresellerin otoritesi, uzaklıkları sayesinde emniyet altındadır; küreseller, kelimenin tam anlamıyla "bu dünyanın dışında"dır, ama onların yerel dünyalar üzerinde fink atması, bir zamanlar Hıristiyan dünyası üzerinde fink atan meleklerden çok daha, gündelik ve bıktırırcasına, görünürdür. Küreseller, aynı anda hem erişilmez hem gözümüzün önünde, hem muhteşem hem aleladedir ve erişilmeyecek kadar yüksekte olsalar da aşağıdakilerin hepsinin de peşinden gidebileceği ya da gitmeyi düşleyeceği parlak bir örnek ortaya koyarlar; onlara hem hayranlık duyulur hem de gıpta edilir; bu, yöneten değil, yol gösteren bir hükümdarlıktır.

Yeryüzünde tecrit edilmiş ve birbirinden ayrılmış yereller, küre-

10. George Gerbner ve Larry Gross, "Living with television: the violence profile", *Journal of Communication, no:* 26, 1976, s. 173-98. Aktaran, Mathiesen, agy.

sellerle, göklerden gelen düzenli televizyon yayınları aracılığıyla buluşurlar. Bu karşılaşmanın yankıları tüm yerel sesleri boğup, küresel bir biçimde tekrar yankılanırken yerel duvarlar tarafından yansıtılır, böylelikle, yerel duvarların hapishaneye benzer geçit vermezliği göz önüne serilir ve pekişir.

3
Ulus Devletten Sonrası –Ama Ne?

Eski kuşaklarda sosyal politika, ulusların ve uluslar içinde de şehirlerin kendi kaderlerini tayin edebilecekleri inancına dayanıyordu; şimdi artık politikayla ekonomi arasında bir ayrışma görülüyor, diyor Richard Sennett.[1]

David Harvey'in işaret ettiği gibi, zaman/mekân "sıkışması"yla ivme kazanan hareketin toplam hızı nedeniyle bazı nesneler ötekilerden daha hızlı hareket ediyor. "Ekonomi" –şeyleri oldurmak için, ama aynı zamanda daha çok para kazanmak ve daha çok şey yapmak için ihtiyaç duyulan para ve öteki kaynaklar demek olan sermaye–

1. Richard Sennett, "Something in the city: the spectre of uselessness and the search for a place in the world", *Times Literary Supplement*, 22 Eylül 1995, s. 13.

hızlı hareket ediyor; hareketlerini sınırlandırmaya ve yeniden yönlendirmeye çalışabilecek herhangi bir (her zamanki gibi yurt temelli) yönetimin hep bir adım önünde olacak kadar hızlı hareket ediyor. Bu durumda, en azından seyahat zamanının sıfıra indirilmesi yeni bir keyfiyete yol açmaktadır: Bu, mekânsal kısıtlamaların tümden ortadan kaldırılması ya da daha iyisi, "yerçekiminin hepten alt edilmesi" keyfiyetidir. Elektronik sinyallerin hızına yakın bir hızla hareket eden her şey, içinden çıktığı, yöneldiği ya da transit geçtiği yurdun kısıtlamalarından bilfiil muaftır.

Martin Woollacott yakın tarihli bir çalışmasında bu özgürlüğün sonuçlarını gayet iyi kavrar:

> İsveç-İsviçre ortaklığı olan Asea Brown Boveri şirketi, Batı Avrupalı işgücünde 57.000 kişilik bir azaltmaya gideceğini, bu arada Asya'da yeni iş alanları yaratacağını duyurdu. Bu duyurunun ardından Electrolux, çoğu Avrupa ve Kuzey Amerika'da olmak üzere, küresel işgücünde %11'lik bir kesintiye gideceğini ilan etti. Pilkington Glass da işgücünde önemli ölçüde kesintiye gideceğini açıkladı. Üç Avrupa firmasının on gün içinde işten çıkardığı işçi sayısı, Fransa ve Britanya'daki yeni hükümetlerin istihdam yaratma planlarında sözü geçen rakamlarla kıyaslanabilecek kadar çoktu.
>
> Bilindiği gibi Almanya'da beş yılda 1 milyon kişi işini kaybetti. Alman şirketleri ise Doğu Avrupa, Asya ve Latin Amerika'da büyük işletmeler kurmakla meşgul. Eğer Batı Avrupa endüstrisi kitlesel olarak Batı Avrupa dışında bir yerde yeniden kuruluyorsa, o zaman işsizlik sorunu konusunda en iyi hükümet politikasının ne olacağına dair bütün tartışmaların anlamlılığının sınırlı olduğunu görmek zorundayız.[2]

Bir zamanlar bütün ekonomik düşüncenin vazgeçilmez zeminiymiş gibi görünen şeyin, –*Nationalökonomie*'nin [ulusal ekonomi] – muhasebesini yapmak, giderek daha fazla istatistiki bir kurgu haline geliyor. Yakın tarihli bir *Demos* broşüründe Vincent Cable'ın işaret ettiği gibi, "artık Midland Bank ya da ICL'e (ya da aynı şekilde British Petroleum, British Airways, British Gas ya da British Telecom'a) Britanyalı demenin ne anlam ifade ettiği açık değil... Sermayenin sabit bir meskeninin olmadığı ve finans akışının ulusal hükümetle-

2. Martin Woollacott, "Bosses must learn to behave better again", *The Guardian*, 14 Haziran 1997.

rin kontrolünü büyük ölçüde aştığı bir dünyada, ekonomik politika kaldıraçlarının çoğu artık işlememektedir."[3] Ve Alberto Melucci'nin iddiasına göre, uluslarüstü –yerküresel– örgütlerin nüfuzlarının hızla artması "sonucunda, hem zayıf alanların dışlanması hız kazanmış, hem de çeşitli ulus devletlerin kontrolünden en azından kısmen çıkarılmış kaynakların tahsisi için yeni kanallar yaratılmıştır."[4]

G. H. von Wright'ın deyişiyle, "görünen o ki, ulus devlet aşınıyor ya da belki 'sönümleniyor.' Aşındırıcı güçler *ulusaşırı*." Ulus devletler muhasebe için hâlâ tek çerçeve ve etkili politik inisiyatifin tek kaynağı olduğundan, aşındırıcı güçlerin "ulusaşırılığı" ulus devletleri kasıtlı, amaçlı ve potansiyel olarak rasyonel olan eylemler alanının dışına koyar. Böylesi eylemleri atlayan her şey gibi böylesi güçler, biçimleri ve eylemleri de bir giz bulutu içinde silinip gitmiştir; güvenilir bir analizin konusu değil, tahmin konusudurlar. Von Wright'ın ifadesiyle,

> Ulusaşırı karakteri şekillendiren güçler büyük ölçüde anonimdir ve bu yüzden kimliklerini saptamak zordur. Birleşik bir sistem ya da düzen oluşturmazlar. Bu güçler, büyük oranda "görünmez" aktörler tarafından güdümlenen bir sistemler yığınıdır... birlik halinde [değillerdir], bir amaca yönelik eşgüdümleri de [yoktur]..."[P]iyasa" rakip güçlerin bir pazarlık ilişkisi olmaktan çok, güdümlenmiş taleplerin, yapay olarak yaratılmış ihtiyaçların ve çabuk kâr elde etme arzusunun itiş çekişidir.[5]

Bütün bunlar, ulus devletlerin süregiden "sönümlenmesi" sürecini bir doğal felaket bulutuyla kuşatır. Sönümlenmenin nedenleri tam olarak bilinmez; nedenler bilinse bile sönümlenme önceden tam olarak tahmin edilemez; ve önceden tahmin edilse bile meydana gelmesi engellenemez. Aşikâr kontrol kaldıraçlarının bulunmaması durumunda beklenebilecek bir tepki olan huzursuzluk duygusu, Kenneth Jowitt'in kitabının başlığında sivri ve keskin bir şekilde tam olarak gözler önüne serilmiştir: *The New World Disorder* [Yeni Dünya Düzensizliği]. Tüm modern çağ boyunca, düzen, "kontrolün elimiz-

3.Vincent Cable, *The World's New Fissures: Identities in Crisis*, Demos, Londra, 1996, s. 20, 22.
4. Alberto Melucci, *Challenging Codes: Collective Action in the Information Age*, Cambridge, UP, 1966, s. 150
5. Georg Henrik von Wright, "The crisis of social science and the withering away of the nation state", *Associations*, no: 1, 1997, s. 49-52.

de olması"dır, fikrine alıştık. En çok özlediğimiz, –ister iyice temellendirilmiş isterse sırf yanılsama olsun– işte bu zan, yani "kontrolün elimizde olduğu" zannıdır.

Ne yapacağını bilmez ve donakalmış hissetmenin –yani, Büyük Bölünmenin [Great Schism] aniden sona erişinin ve güç bloklarının içinde olduğu politik rutinin birdenbire çöküşünün "ertesi sabahı"; "yeni düzensizlik"i tetikleyen bu çöküşün kendisi de olsa, yaşadığımız şaşkınlığın– en doğrudan ve açık nedeni olan koşulun açıklanmasıyla "yeni dünya düzensizliği" giderilemez. Küresel düzensizlik imgesi, daha çok, önceleri sıkıca kontrol ediliyor ya da "teknik olarak kontrol edilebilir" görünen şeylerin, esasen temel ve olumsal doğası ile ilgili (blok politikasının aniden göçmesiyle kolaylaşan, ama ille de onun sonucu olmayan) yeni farkındalığı yansıtır.

Komünist blokun çöküşünden önce de işlerin küresel gidişatının olumsal, aksi ve başına buyruk doğası namevcut değildi; sadece, dünya güçleri arasındaki dengenin büyük enerji ve düşünce kuvveti isteyen günlük yeniden üretimi bunu gözlerden saklıyordu. Güç politikası, dünyayı bölerek, zihinlerdeki bütünlük imgesini uyandırdı. Yerkürenin her köşesinin ve bucağının "şeylerin küresel düzeni" içindeki –yani, iki güç kampı arasındaki çatışma ve titizlikle korunan, ama daima nazik olan denge içindeki– anlamı tayin edilerek, ortak dünyamız bütün hale getirilmişti. Dünya, böylesi bir anlamdan kaçabilen hiçbir şey barındırmadığı derecede bir bütünlüktü; ve bu yüzden, dünyanın dikkate değer bir bölümünü kendine mal eden ve geri kalanını da bu kendine mal edişin gölgesi altında bırakan iki güç arasındaki denge açısından hiçbir şey önemsiz olamazdı. Dünyadaki her şeyin bir anlamı vardı ve bu anlam bir bölünmeden, ama tek merkezden (kıyasıya çekişme içinde birbirine kilitlenmiş, perçinlenmiş ve yapışmış iki devasa güç bloğundan) çıkıyordu. Büyük Bölünme'nin yoldan çekilmesiyle, dünya artık bir bütünlük arz etmiyor; dünya şimdi daha çok, kestirilmesi güç yerlerde peydah olan, kimsenin nasıl durdurulacağını gerçekten bilmediği ivmeler kazanan dağınık ve oransız güçlerin bir arenasına benziyor.

Özetleyecek olursak: *Kontrol artık hiç kimsenin elinde değilmiş gibi görünüyor.* Daha kötüsü, bu koşullarda "kontrolü elde tutma"nın neye benzeyeceği de açık değil. Eskiden olduğu gibi, bütün düzen

sağlama girişimleri ve eylemleri yerel ve tek tek konulara yönelik; ancak bir bütün olarak insanlık için sesini yükseltecek ya da sesini yükselttiğinde insanlık tarafından dinlenecek ve itaat edilecek kadar mağrur bir yerellik yok artık. Küresel meselelerin bütününü kavrayıp özetleyebilen ve herkesin üzerinde mutabık olduğu tek bir sorun da yok.

A. EVRENSELLEŞME Mİ, YOKSA KÜRESELLEŞME Mİ?

Son zamanların moda kavramı *küreselleşme*de (entelektüel netliğe çok az faydayla) ifade bulan şey, "şeylerin kontrolden çıkması" ile ilgili işte bu yeni ve rahatsız edici histir. Küreselleşme fikrinin taşıdığı en derin anlam, dünya meselelerinin belirsiz, ele avuca sığmaz ve kendi başına buyruk doğasıdır; bir merkezin, bir kontrol masasının, bir yönetim kurulunun, bir idari büronun yokluğudur. Küreselleşme, Jowitt'in "yeni dünya düzensizliği"nin başka bir adıdır.

Küreselleşme imgesinden ayrı düşünülemez olan bu özellik, küreselleşmeyi, görünüşte yerini aldığı başka bir fikirden, "evrenselleşme" fikrinden, köklü bir biçimde ayırır. Bir zamanlar küresel meselelere ilişkin söylemi oluşturan bu fikir, artık kullanılmaz hale gelmiş, hatta belki filozoflar dışında kimsenin aklına bile gelmez, ara sıra duyulur olmuştur.

Tıpkı "uygarlık" "gelişme" "yöndeşme" "konsensüs" ve erken dönem ve klasik modern düşüncenin diğer anahtar kavramları gibi "evrenselleşme" fikri de düzen kurma umudu, niyeti ve kararlılığını ifade ediyordu; bu fikir, aynı türden diğer terimlerin işaret ettiklerine ek olarak, *evrensel* bir düzen, yani, evrensel, gerçekten küresel bir ölçekte düzen *kurma* anlamına geliyordu. Öteki kavramlar gibi evrenselleşme fikri de modern güçlerin güçlükleri kolayca yenebilme becerisi ve modern zekânın hırslarının yükselen dalgası üzerinde ortaya atılmıştı. Bütün bir kavramlar ailesi bir ağız olmuş, dünyayı eskiden olduğundan daha farklı, daha iyi bir hale getirme ve değişimi ve iyileşmeyi küresel, türsel çapta yaygınlaştırma isteğini ilan ediyordu. Buna ilaveten, herkesin ve her yerin hayat koşullarını, böylelikle

herkesin hayat şansını benzer kılma, hatta belki de eşitleme niyetini de ilan ediyordu.

Günümüz söylemindeki biçimiyle küreselleşmenin anlamında bu özelliklerin hiçbiri kalmamıştır. Yeni terim, esas olarak, küresel *inisiyatifler* ve *girişimler*den çok, niyet edilmemiş ve beklenmedik oluşuyla ün salmış küresel *etkiler*e atıfta bulunmaktadır.

Bu terim diyor ki; evet, eylemlerimizin küresel etkileri olabilir, sıklıkla oluyor da; ama eylemleri küresel olarak planlamak ve yürütmek için araçlarımız olmadığı gibi, bu araçları nasıl edineceğimizi de pek bilmiyoruz. "Küreselleşme" hepimizin ya da en azından içimizden en becerikli ve girişken olanların *yapmayı* istediği ya da umut ettiği şeylerle ilgili değildir. *Hepimizin başına gelen şeyler*le ilgilidir. "Küreselleşme" fikri açık bir biçimde, von Wright'ın "anonim güçler"inden; geniş (puslu ve balçık içinde, geçit vermez ve iflah olmaz) "sahipsiz ülke"de işleyen, tek tek kişilerin tasarı ve eylem kapasitelerinin menzili dışına uzanan güçlerden söz etmektedir.

Nasıl oldu da bu devasa boyutlu insan ürünü yabanıllık (modernliğin zaptetmeye ve ıslah etmeye soyunduğu "doğal" yabanıllık değil, Anthony Giddens'ın şık ifadesiyle, bir "*mamul* vahşi orman" –yabanıllığın zaptından *sonra* ve onun bir sonucu olarak ortaya çıkan, evcilleştirme sonrası yabanıllık) birdenbire görünüre çıktı? Ve Durkheim'dan beri "katı gerçekliğin" tanımlayıcı işareti kabul edilen o müthiş inat gücünü ve elastikiyeti niçin elde etti?

Makul bir açıklamaya göre bunun nedeni, alışılmış, itirazsız kabul edilmiş düzenleyici faillerin zayıflığının –aslında acizliğinin– giderek daha fazla hissediliyor olmasıdır.

Düzenleyici failler arasında en yüksek mevki, bütün modern çağ boyunca, devletindi. (İnsanın *yurt temelli* devlet diyesi geliyor, ama devlet ve "yurt temelli egemenlik" modern pratikte ve teoride eşanlamlı hale gelmişti, bu yüzden de "yurt temelli devlet" ifadesi laf kalabalığından başka bir şey değildi.) "Devlet" tam olarak, belli bir toprak parçası üzerinde işlerin yürümesi sırasında bağlayıcı olan kuralları ve normları koymak ve hayata geçirmek için meşru hak talep eden ve yeterli kaynakları elinde bulunduran birim demekti. Kuralların ve normların, olumsallığı belirliliğe, müphemliği *Eindeutigkeit*'a, gelişigüzelliği düzenliliğe –kısacası, dünyanın ilk çağlarından kalma

ormanı, dikkatlice parsellenmiş bir bahçeye; kaosu düzene– dönüştürmesi umut edilmiş ve beklenmiştir.

Dünyanın belli bir kısmını düzene sokmak, sadece bunu yapmak için gereken egemenlikle donatılmış bir devlet kurmak anlamına geliyordu. Aynı zamanda, ister istemez, diğer rakip modeller pahasına tercih edilen belli bir modeli hayata geçirme arzusu anlamına da geliyordu. Bu ancak ve ancak, devlet aygıtını ele geçirmek ya da mevcut devlete yön veren mevkileri zaptetmek yoluyla hayata geçirilebilirdi.

Max Weber, devleti, baskı araçlarını ve bu araçların devletin hükmettiği topraklarda kullanımını tekelden yönetme hakkı talep eden birim olarak tanımlamıştır. Cornelius Castoriadis ise yaygın olarak rastlanan bir alışkanlığa, devleti toplumsal gücün kendisiyle karıştırma alışkanlığına karşı bir uyarıda bulunur: Israrla der ki, "devlet" özellikle zihnin "düzene sokma" yetisini artırmak suretiyle, toplumsal gücün dağıtılmasının ve yoğunlaştırılmasının özel bir biçimi demektir. Castoriadis'e göre "Devlet, kolektiviteden *ayrılmış* ve bu ayrılığın sürmesini sağlayacak şekilde kurumlaşmış bir varlıktır." "Devlet" ismi, "*Devlet Aygıtı* biçiminde kurulmuş örnekler için kullanılmalıdır. [Devlet Aygıtı,] gelişmemiş de olsa, sivil, ruhban sınıfına özgü ya da askeri, ayrı bir 'bürokrasi' demektir: Diğer bir deyişle, yetki alanı sınırlandırılmış, hiyerarşik bir örgütlenmedir."[6]

Ancak şunu da belirtelim ki "toplumsal gücün kolektiviteden ayrılması" hiçbir biçimde tesadüfi bir olay, tarihin tuhaflıklarından biri değildi. Düzen kurma görevi, toplumsal gücün kaymağının ayrılması, aktarılması ve yoğunlaştırılması yönünde muazzam ve sürekli çaba gerektirir; toplumsal güç de *sadece* hiyerarşik bir bürokratik aygıt biçimindeki devletin toplayabileceği, bir noktada birleştirebileceği ve tanzim edebileceği miktarda kaynak gerektirir. Modern devletin yasama ve yürütme egemenliği, zorunlu olarak, askeri, ekonomik ve kültürel egemenlikler "sac-ayağı" üzerine oturtulmuştu; başka bir ifadeyle, bir zamanlar devletin dağınık toplumsal güç odakları tarafından tanzim edilen kaynaklara hâkim olması üzerine oturtulmuşken, şimdi devlet idaresiyle sağlanan düzeni korumak ve kurumu idame ettirmek için gerekli olan kaynakların tümüne hâkim olması üzeri-

6. Cornelius Castoriadis, "Pouvoir, politique, autonomie", *Le monde morcelé*, Seuil, Paris, 1990, s. 124.

ne oturtulmuştu. Alanın hem dışından hem de içinden gelen öteki düzen modellerinin meydan okuyuşlarına karşı toprağı etkili bir biçimde savunma yetisi, *Nationalökonomie* hesaplarını dengeleme yetisi ve devletin, uyruklarının ayırt edici kimliği yoluyla kendi kimliğini ve ayrılığını sürdürmesine yetecek kadar kültürel kaynağı toplama yetisiyle desteklenmedikçe, etkili bir düzen kurma yetisi de düşünülemezdi.

Kendilerine has devlet egemenliği peşindeki gruplardan ancak birkaçı böylesine zorlu bir sınavı geçmeye yetecek ve dolayısıyla egemenliği ve devlet olmayı *gerçekçi* bir beklenti olarak görecek kadar büyük ve becerikliydi. İşte bu yüzden, düzenleme işinin esas olarak, belki de sadece egemen devlet aygıtı tarafından üstlenildiği ve yerine getirildiği devirler, görece çok az sayıda devletin olduğu devirlerdi. Aynı şekilde, herhangi bir egemen devlet kurmak için kural olarak, çok sayıda zayıf grubun devlet kurma arzusunun bastırılması, çok az da olsa sahip oldukları bölük pörçük askeri kapasitenin, ekonomik kendine yeterliliğin ve kültürel ayrılığın zayıflatılması ya da tümden ellerinden alınması gerekiyordu.

Bu koşullar altında "küresel sahne" en başta, her bir devletin yasama ve yürütme egemenliği kurduğu toprak parçasını ayıran ve kapatan sınırların –silahlı çatışmalar veya pazarlık, ya da hem çatışmalar hem de pazarlık yoluyla– çizilmesini ve korunmasını ("uluslararası garantiye alınmasını") amaçlayan *devletler-arası* politika tiyatrosuydu. "Küresel politika" egemen devletlerin dış politikaları küresel kapsam alanına benzer bir şeye sahip olduğu derecede, ağırlıklı olarak, dünya haritasında kalan az sayıdaki "boşluk"u silmek, egemenlik bölgelerinin yer yer örtüşmesinden ya da toprak taleplerinden kaynaklanan müphemlik tehlikesini bertaraf etmek ve her bir devletin kendi toprak parçası üzerindeki eksiksiz ve rakipsiz egemenliği ilkesini sürdürmekle ilgiliydi. Afrika Birliği Örgütü'nün kuruluş oturumunda oybirliğiyle alınan ilk temel karar, bu görüşe dolaylı, ama kesin bir övgü niteliğindeydi: Bu kararla, –sömürgecilik döneminden miras kalan, tamamen yapay ürünler olduğu konusunda herkesin hem fikir olduğu– tüm yeni devlet sınırlarının kutsallığı ve değiştirilemezliği ilan edilmişti. Kısaca, "küresel düzen" imgesi, her biri tek, ama yalnızca tek bir yurt temelli devlet tarafından etkili bir biçimde sürdü-

rülen ve denetlenen bir dizi yerel düzenler toplamına indirgenmişti. Bütün devletlerden beklenen, birbirlerinin sınırları koruma haklarını savunmak için seferber olmalarıydı.

Birkaç yıl öncesine kadar, neredeyse yarım yüzyıldır, egemen devletler tarafından parsellenmiş dünya üzerinde iki güç bloğunun egemenliği vardı. Her bir blok, her bir devletin askeri, ekonomik ve kültürel yetersizliği varsayımına dayanarak, kendi görece "üstegemenlik" alanı içindeki devlet idareli düzenler arasındaki koordinasyonun artmasını teşvik ediyordu. Yeni bir ilke, devletler *üstü* bütünleşme ilkesi –siyasi pratikte, siyasi teoriden daha hızlı bir şekilde– adım adım, ancak hiç duraksamadan yükseltilmişti. "Küresel sahne" gittikçe, devletlerin kendileri arasında değil, *devlet grupları* arasındaki birlikte barış içinde yaşama ve rekabet tiyatrosu olarak görülür olmuştu.

Kendi içinde çelişkili bir "bloksuzlar bloğu" kurmak üzere toplanan Bandung girişimi ve ardından gelen, bağlantısız devletlerin yürüttüğü bağlantı kurma yönündeki yinelenen girişimler, bu yeni ilkenin üstü kapalı bir kabulüydü. Ne var ki, Bandung girişimi, en azından bir noktada hemfikir olan iki süper güç tarafından mütemadiyen ve etkili bir biçimde güçten düşürüldü. Zira iki güç de dünyanın geri kalanına, XIX. yüzyıl devlet kurma ve devletlerin sınırlarını çizme yarışındaki "boşlukların" XX. yüzyıldaki muadili gözüyle bakıyordu. Bağlantısızlık, iki süper güçten birine ya da ötekine katılmayı reddetmek, modası geçmiş ve gittikçe anlamsızlaşmış olan, devletin kayıtsız şartsız egemenliği ilkesine inatla bağlı kalmak, kuruluş aşamasındaki modern devletlerin birbirleriyle rekabet ederek, ama birlik içinde dişe diş kavgasını verdikleri "sahipsiz ülke" müphemliğinin bloklar çağındaki karşılığı olarak görülüyordu.

Büyük Bölünme çağının politik üstyapısı, düzen kurma mekanizmasındaki daha derin, –şimdiki haliyle– daha çığır açıcı ve kalıcı değişimleri gözlerden gizledi. Değişim, her şeyden önce devletin rolünü etkiledi. "Egemenliğin sacayağı"nın üçü de onarılamayacak bir biçimde kırılmıştı. Devletin –herhangi bir devletin– askeri, ekonomik ve kültürel kendine yeterliliği, aslında varlığını idame ettirebilmesi, artık geçerli bir ihtimal olmaktan çıkmıştı. Devletler, yasa ve düzen sağlama yetilerini korumak için müttefikler aramak ve egemenlik-

lerinden giderek büyüyen bir parçayı gönüllü olarak teslim etmek zorundaydı. Ve nihayet perde parçalandığında, içinde tuhaf karakterlerin dolaştığı alışık olmadığımız bir sahne çıktı ortaya.

Şimdi artık karşımızda, –bırakın egemenlik haklarından zor yoluyla vazgeçirilmeyi– onları etkin bir şekilde ve canı gönülden teslim etme peşinde koşan ve egemenliklerinin ellerinden alınması ve devletler üstü oluşumlarda erimek için yalvaran devletler vardı. Ayrıca, adı sanı duyulmamış ya da unutulmuş yerel "etnik gruplar" vardı sahnede; bunlar, çoktan mevta olmuş, ama şimdi yeniden doğmuş, ya da daha önce sözü edilmeyen, ama şimdi her nedense keşfedilen gruplardı ve genelde, geleneksel egemenlik sınavlarından hiçbirini geçemeyecek kadar küçük, parasız ve toylardı; ama yine de kendi devletlerini, politik egemenliğe bütün koşullarıyla sahip devletlerini ve kendi toprakları üzerinde yasama ve düzen sağlama haklarını talep ediyorlardı. Sahnede bir de, şimdi artık yok olmuş komünist süper güç tarafından içine zorla hapsedildikleri federalist kafeslerinden kurtulmakta olan eski ya da yeni uluslar vardı; ama istedikleri tek şey, yeni elde ettikleri karar verme özgürlüğünü, politik, ekonomik ve askeri bağımsızlıklarını Avrupa Topluluğu ve NATO ittifakı içinde eritmek için kullanmaktı.[7] Başlangıçta bu kadar büyük sayıda "eşit"i barındırması beklenmeyen ve zaten aşırı kalabalık olan BM binasında bürolarını kurma telaşındaki düzinelerce "yeni ulus" için yeni bir şans doğmuştu. Ancak, devlet olmanın önündeki sert ve zorlu koşullar gözardı ediliyordu.

Paradoksal olarak, devlet olma fikrini böylesine inanılmaz ölçüde popüler kılan şey, devlet egemenliğinin zaferi değil, *ölüm*üydü. Eric Hobsbawm'ın yaptığı irkiltici tahmine göre, Seyşeller BM'de Japonya'yla eşit bir oya sahip olduğunda, "BM üyelerinin çoğunluğunu muhtemelen Saxe-Coburg-Gotha ve Schwarzburg-Sonderhausen'in XX. yüzyıl sonundaki (cumhuriyetçi) muadilleri oluşturuyor olacak."[8]

---

7. Bekleneceği gibi, uluslarüstü oluşumların bir araya getirme kudreti konusunda genellikle en açık şekilde hevesli olanlar, "devletler dünyası" çağının standartlarına göre bir devleti bağımsız olarak yönetmekten aciz "etnik azınlıklar" ya da daha genel olarak, küçük ve zayıf etnik gruplardır. İlan edilen ve daha çok da kuşku duyulan misyonu devleti sınırlamak ve sonuçta bütünüyle ortadan kaldırmak olan kurumlara bağlılık ile devlet olma iddialarının birbiriyle çeliştiği, bu nedenle savunulmaktadır.

8. Bkz. Eric Hobsbawm, "Some reflections on the 'break-up of Britain'", *New Left Review,*

B.YENİ MÜLKSÜZLEŞTİRİLME: BU KEZ, DEVLETİNKİ

Gerçekten de, mevcut hallerini uzun süredir muhafaza etmekte olan devletler gibi yeni devletlerin de, bir zamanlar ulus devlet bürokrasilerinin *raison d'être*'i [var olma nedeni] olarak görülen çoğu işlevi yerine getirmesi artık beklenmiyor. Ortodoks devletin elinden çekilip alınması ya da kendisi tarafından bırakılması en çok göze çarpan işlev, Castoriadis'in "tüketim ile verimliliğin artış ritimleri arasındaki yaklaşık eşitlik" olarak adlandırdığı "dinamik denge"nin korunmasıdır; bu, egemen devletleri zaman zaman, geçici ithalat ve ihracat yasakları, gümrük engelleri ya da yurtiçi talebe devlet öncülüğünde Keynes tarzı teşvikler uygulamaya sevk etmiş bir görevdir.[9] Böylesi bir "dinamik denge"nin herhangi bir şekilde kontrol edilmesi, başka türlü (sadece düzen sağlama anlamında) egemen olan devletlerin pek çoğunun elindeki araçlarla artık mümkün değildir ve aslında onların böyle tutkuları da kalmamıştır. İç pazar ile dünya pazarı ya da daha genel olarak devletin "içi" ve "dışı" arasındaki ayrımın sürdürülmesi, "yurdun ve nüfusun güvenliğini sağlama" gibi en dar anlam dışında başka bir anlamda son derece zordur.

Egemenlik sacayağının üçü de tuzla buz olmuştur. Bunlar arasında en büyük etkiyi yaratanın ekonomik ayağın parçalanması olduğu söylenebilir. Ulus devletler, sadece siyasal egemenlik sahaları içindeki nüfusun siyasi olarak dile getirilmiş çıkarları tarafından yönlendirildikleri için artık hesap yapamaz hale geldiklerinden, siyasal olarak hiçbir zaman kontrol edemeyecekleri kuvvetlerin icra kurumları ve tam yetkili temsilcilerine dönüşmektedirler. Radikal bir Latin-Amerikalı siyaset analistinin isabetli tespitine göre, küresel finans piyasalarının "kanunlarını ve kurallarını dünyaya dayatmaları"nı sağlayan, tüm sözde "ulusal" ekonomilerin yeni "geçirgenliği"; ve üzerinde işledikleri mekânın kısa ömürlü, ele geçmez ve yurt temelinden bağımsız oluşudur. "'Küreselleşme,' bu piyasaların mantığının hayatın bütün veçhelerindeki totaliter bir uzantısından başka bir şey değildir."

---

no: 105, 1977. Yazının yayımlandığı bu tarihe dikkat edin: 1977'den beri Hobsbawm'ın sezdiği süreç hızlandı ve söyledikleri de hızla gerçekleşiyor.

9. Bkz. Cornelius Castoriadis, "La crise des sociétés occidentales", *La montée de l'insignifiance*, Seuil, Paris, 1996, s. 14-15.

Devletlerin bu baskıya karşı koymaya yetecek kaynağı ya da manevra özgürlüğü yoktur; bunun nedeni basittir, zira "girişimlerin ve hatta devletlerin kendilerinin çökmesi için birkaç dakika yeterlidir":

> Küreselleşme sahnesine çıktığında devlet striptiz yapmaya başlar, gösterisinin sonunda üzerinde yalnızca çıplak acil ihtiyaçları, yani baskı güçleri kalır. Maddi temeli tahrip olmuş, egemenliği ve bağımsızlığı iptal edilmiş, politik sıfatı silinip kaybolmuş ulus devlet, mega şirketlerin basit bir güvenlik birimi haline gelir...
> Dünyanın yeni efendilerinin doğrudan yönetmeye ihtiyacı yoktur. Ulusal hükümetler onlar adına işleri yoluna koyma görevini üstlenmiştir.[10]

Serbest ticaret kurallarının koşulsuz ve önüne geçilmez bir biçimde yayılması ve hepsinden öte, sermaye ve finansın serbest hareketi yüzünden "ekonomi" tedrici bir biçimde politik kontrol dışına çıkmaktadır; aslında, "ekonomi" teriminin ilk akla getirdiği anlam "politik olmayan alan"dır. Politikadan arta kalanların, eski güzel günlerde olduğu gibi yine devlet tarafından yürütülmesi beklenmekte, ancak devletin ekonomik yaşamla ilgili hiçbir şeye dokunmasına izin verilmemektedir. Bu yöndeki herhangi bir girişim, anında karşısında dünya piyasalarının öfkeli cezai yaptırımlarını bulacaktır. Mevcut yönetici takımın korktuğu başına gelecek, devletin ekonomik iktidarsızlığı bir kez daha tüm çıplaklığıyla sergilenmiş olacaktır. René Passet'nin[11] yaptığı hesaplara göre, sırf spekülatif dövizler arası finans işlemlerinin günlük toplam hacmi 1.300 milyar dolara erişmiştir; bu miktar, ticari mübadele hacminin elli katıdır ve neredeyse tüm dünyadaki "merkez bankaları"nın rezervlerinin 1.500 milyar dolarlık toplam hacmine eşittir. Passet'nin vardığı sonuç şudur: "Bu yüzden, hiçbir devlet, 'piyasaların' spekülatif baskılarına birkaç günden daha fazla dayanamaz."

Devletin meşgul olmasına izin verilen ve meşgul olması beklenen tek ekonomik görev, iş dünyasının faaliyetlerine daha sert müdahalede bulunmak ve nüfusu piyasa anarşisinin feci sonuçlarından korumak için, yerel baskıları gözleyip kontrol altında tutarak, "denk-

---

10. Bkz. "Sept pièces du puzzle néolibéral: la quatrième guerre mondiale a commencé", *Le monde diplomatique*, Ağustos 1997, s. 4-5. Altında "Komutan Marcos" imzası taşıyan bu makale Meksika, Chiapas'taki kırsal kesim isyanı bölgesinden gönderilmiştir.
11. Bkz. René Passet, "Ces promesses des technologies de l'immatériel", *Le monde diplomatique*, Temmuz 1997, s. 26.

leştirilmiş bütçe"yi emniyete almaktır. Jean-Paul Fitoussi'nin yakın zamanda işaret ettiği gibi,

> Ne var ki, böylesi bir program, ekonomi şu ya da bu biçimde politika alanının dışına taşınmadıkça uygulanamaz. Bir maliye bakanı bir günah keçisi olarak elbette var olacaktır; ama ideal olarak ekonomik işler bakanı (yani, ekonominin yönetiminden sorumlu bakan) olmasa da olur. Başka bir ifadeyle, hükümet, makroekonomik politikadan sorumlu olmamalıdır.[12]

Sık sık tekrarlanan (bu yüzden de geçersizleşen) kanaatlerin aksine, sermayenin yeni yurtsuzluğu (bu yurtsuzluk finans örneğinde tam, ticaret örneğinde neredeyse tam ve endüstriyel üretim örneğinde bir hayli ilerlemiştir) ile çelimsiz ve aciz egemen devletlerin çoğalıyor olması arasında ne mantıksal ne de pragmatik bir çelişki vardır. Hep daha yeni ve hep daha zayıf ve yoksul, "politik olarak bağımsız" yurt temelli kendilikler oluşturmak için koşuşturmak, küreselleşen ekonomik eğilimlerin tabiatına aykırı değildir; politik parçalanma, ortaya çıkan "dünya toplumu"nun "tekerine sokulmuş" ve enformasyonun serbest dolaşımıyla raptedilmiş bir "çomak" değildir. Tam tersine, görüldüğü kadarıyla, ekonominin bütün veçhelerinin "küreselleşmesi" ile "yurt ilkesi"ne yeniden vurgu yapılması arasında yakın bir kanbağı, karşılıklı koşullama ve pekiştirme vardır.

Küresel finans, ticaret ve enformasyon endüstrisinin hareket özgürlüğü ve amaçlarının peşine kısıtlanmaksızın düşebilme özgürlüğü, dünya sahnesinin politik parçalanmışlığına –*morcellement*'ına*– bağlıdır. "Zayıf devletler"in –*zayıf* olan, ama yine de *devlet olarak kalan* devletlerin– varlığından hepsinin de çıkar sağladığı söylenebilir. Küresel sermayenin rızasıyla varlık kazanmış ve çalışmakta olan bu tür devletlerarası ve yerellik üstü kurumlar, bilerek ya da farkında olmadan, sermayenin serbest hareketini engelleyebilecek ya da yavaşlatabilecek ve piyasa serbestisini sınırlayabilecek her şeyi sistematik olarak

---

12. Bkz. Jean-Paul Fitoussi, "Europe: le commencement d'une aventure", *Le monde*, 29 Ağustos 1997.

* Morcellement: İki anlamı vardır. Birincisi, örneğin bir tümörün, parçalara ayrılıp daha sonra da bu parçaların çıkartılarak temizlenmesi; ikincisi, kafatasının cerrahi yöntemlerle küçük parçalara ayrılıp yerinde bırakılarak, gelişim sırasında kafatası ve beynin daha eşit ya da simetrik bir biçimde genişlemesinin sağlanması. (y.h.n.)

tahrip etsinler diye kendi üyelerine ya da bağımsız olan devletlere eşgüdümlü basınçlar uygularlar. Kapıları ardına kadar açmak ve özerk ekonomik politikaya dair her türlü düşünceyi terk etmek, dünya bankaları ve para fonlarının finans yardımına layık olmanın ön ve uysallıkla razı olunması gereken koşuludur. Zayıf devletler, çoğu zaman bir yeni dünya *düzensizliğine* benzeyen Yeni Dünya Düzeni'nin, kendini sürdürmek ve yeniden üretmek için ihtiyaç duyduğu şeyin ta kendisidir. Zayıf, sözde devletler, iş hayatının sürmesi için gerekli olan, ama küresel şirketlerin özgürlüğüne etkili kısıtlamalar getirebileceği korkusu yaratmayan, (faydalı) yerel polis karakolları rolüne kolaylıkla indirgenebilirler.

Ekonominin politikadan ayrılması ve politikanın düzenleyici müdahalesinden muaf tutulması, etkili bir araç olan politikanın güçten düşmesiyle sonuçlanmıştır ve toplumsal gücün dağılımında bir kaymadan çok daha fazlasına alamet etmektedir. Claus Offe'nin belirttiği gibi, politik failin kendisi –"kolektif olarak bağlayıcı tercihler yapma ve bunları hayata geçirme kapasitesi"– sorunlu hale gelmiştir. "Ne yapılması gerektiğini sormak yerine, yapılması gerekeni yapmaya yetkin birilerinin olup olmadığını soruşturmak daha faydalı olacaktır." "Sınırlar geçirgen hale geldiğinden" (elbette, bu son derece seçici bir geçirgenliktir), "egemenlikler kâğıt üzerinde kalmış, gücün kendisi anonim hale gelmiş, alanı da boşalmıştır." Varılacak noktanın hâlâ çok uzağındayız; süreç devam ediyor ve görünüşe bakılırsa durdurmak imkânsız. "Hâkim kalıp, 'frenlerin boşaltılması' olarak adlandırılabilir: katı kuralların kaldırılması, liberalleşme, esneklik, artan akışkanlık, finans ve gayrimenkul sektöründe ve emek piyasalarında işlemlerin kolaylaştırılması, vergi yükünün hafifletilmesi, vb."[13] Bu kalıp ne kadar tutarlı bir biçimde uygulanırsa, onu destekleyen birimin elinde o kadar az güç kalacak; ve giderek kaynakları tükenen birim o kalıbı uygulamayı bırakmak istese ya da uygulamama yönünde baskı görse de, bunu başarma şansı o oranda azalacaktır.

Yeni küresel hareket özgürlüğünün en kayda değer sonuçlarından biri, toplumsal meseleleri etkili kolektif eyleme dökmenin giderek güçleşmesi, belki de tümden imkânsız hale gelmesidir.

---

13. Bkz. Claus Offe, *Modernity and the State: East, West,* Polity Press, Cambridge, 1996, s. vii, ix, 37.

C. HAREKETLİLİĞİN KÜRESEL HİYERARŞİSİ

The Bureaucratic Phenomenon adlı çığır açan çalışmasında Michel Crozier'in yıllar önce değindiği konuları bir kere daha hatırlayalım: Her tahakküm esasen benzer bir strateji izlenerek kurulur; bu strateji, tahakküm altına alınan tarafın karar alma özgürlüğüne mümkün olan en katı sınırlamaları dayatırken, tahakküm kuran tarafa olabildiğince geniş bir hareket alanı ve büyük bir manevra özgürlüğü bırakmaktır.

Bu strateji bir zamanlar devletlerin hükümetleri tarafından başarıyla uygulanıyordu; ne var ki şimdi o devletler kendilerini, tahakküm altına alınanlar tarafında buldular. Artık şaşkınlığın ve belirsizliğin ana kaynağı, "piyasalar"ın, en başta da dünya finans piyasalarının hareketleridir. Bu yüzden, yurt temelli "zayıf devletler"in yerine bir tür küresel yasama ve denetleme gücünün geçmesinin "dünya piyasaları"nın zararına olacağını kestirmek zor değildir. Ve dolayısıyla, karşıt amaçlar yönünde hareket etmekten ve birbirleriyle savaşmaktan uzak olan politik parçalanma ile ekonomik küreselleşmenin yakın müttefikler ve dava arkadaşları olduğundan şüphelenmek doğaldır.

Bütünleşme ile parselleme, küreselleşme ile yurt temelli hale gelme, ***karşılıklı olarak birbirlerini tamamlayan süreçlerdir.*** Daha doğrusu, onlar aynı sürecin, yani hız teknolojisindeki köklü hamlenin (hiçbir şekilde belirlemese de) ateşlediği, egemenliğin, gücün ve eyleme özgürlüğünün dünya çapında yeniden dağıtılması sürecinin iki yüzüdür. Sentez ve dağılmanın, bütünleşme ve çözülmenin çakışması ve iç içe geçmesi kesinlikle bir rastlantı değildir; bunlar pek düzeltilebilir şeyler de değildir.

İşte, yeni hareket özgürlüğünün bölücü etkisiyle ivme kazanmış bu görünüşte zıt iki eğilimin çakışması ve iç içe geçmesi yüzündendir ki, adına "küreselleşme" denen süreçler, ayrıcalıkların ve mahrumiyetlerin, servetin ve yoksulluğun, becerilerin ve acizliğin, gücün ve güçsüzlüğün, özgürlüğün ve kısıtlamanın yeniden dağıtımında yankılanır. Bugün tanık olduğumuz şey, dünya çapında bir ***yeniden tabakalaşma*** sürecidir ve bu süreç boyunca yeni bir toplumsal-kültürel hiyerarşi, dünya çapında bir derecelendirme oluşturulmuştur.

Piyasaların ve enformasyonun küreselleşmesinin teşvik ettiği ve "bir zorunluluk" kıldığı sözde egemenlikler, toprak bölünmeleri ve

kimlikler arası ayrımların yansıttığı şey, eşit partnerlerin çeşitliliği değildir. Bazılarının özgür seçimi, ötekilerin üzerine kötü bir kader gibi çökmektedir. Geleceği olmayan bir var-oluştan kaynaklanan umutsuzluğun içine gittikçe daha fazla gömülen bu "ötekiler"in sayısı önüne geçilmez bir biçimde arttığına göre, "*küyerelleşme*"den (Küreyelleşme, Roland Robertson'un bulduğu, "küreselleşme" ve "yerelleşme" baskılarının bozulmaz birliğini gözler önüne seren, gayet yerinde bir terimdir; tek yanlı bir kavram olan küreselleşme, bu fenomenin üzerini örtmüştür) bahsetmek ve bu fenomeni, genel olarak, sermayenin, finansın ve tüm öteki seçim ve etkili eylem kaynaklarının yoğunlaşması süreci, ama aynı zamanda –ve belki hepsinden önemlisi– hareket etme ve eyleme *özgürlüğünün* (tüm pratik amaçlar bakımından eşanlamlı hale gelen iki özgürlüğün) *yoğunlaşması* süreci olarak tanımlamak akıllıca olacaktır.

BM'in en son *İnsani Gelişme Raporu*'nda yer alan bulgulara göre, en tepedeki 358 "küresel milyarder"in toplam serveti, en yoksul kesimden 2.3 milyar (dünya nüfusunun %45"i) insanın toplam gelirine eşittir. Bu bulguları yorumlayan Victor Keegan,[14] dünya kaynaklarının mevcut dağılımını "yeni bir haydutluk biçimi" olarak adlandırmıştır. Gerçekten de, küresel *servet*in yalnızca %22'si, sözde "gelişmekte olan ülkeler"e aittir. Oysaki bu ülkeler dünya nüfusunun %80'ini oluşturmaktadır. Ve ne yazık ki bu, mevcut kutuplaşmanın erişebileceği son nokta değildir; yoksullara ayrılan küresel *gelir* payı giderek küçülmektedir: 1991'de dünya nüfusunun %85'i dünya gelirlerinin sadece %15'ini almıştır. En yoksul ülkelerin %20'sinin bundan otuz yıl önce küresel servetten aldığı pay %2.3 idi. Zaten inanılmayacak kadar düşük olan bu %2.3'lük pay, bugün %1.4'e düşmüştür.

Yine, yeni ve işitilmedik bir özgürlüğün kapısı ve hepsinden önemlisi eli kulağındaki eşitliğin teknolojik temeli kabul edilen küresel iletişim ağı, kesinlikle, seçilmiş çok küçük bir grup tarafından kullanılmaktadır; bir kapıdan çok, kalın bir duvardaki ince bir çatlak gibi durmaktadır. Bu çatlaktan az (ve giderek daha az) sayıda insan geçiş hakkı elde ediyor. Günümüzde bilgisayarın Üçüncü Dünya için yaptığı tek şey, bu ülkelerin gerileyişinin kayıtlarını daha iyi tutmak-

14. Bkz. Victor Keegan, "Highway robbery by the super-rich", *The Guardian*, 22 Temmuz 1996.

tır" diye yazan Keegan şu sonuca varır: "Eğer, (Amerikalı bir araştırmacının tespit ettiği gibi,) bu 358 kişi gemilerini yüzdürmek için yaklaşık 5 milyon doları kendilerine ayırıp, geri kalanını dağıtmaya karar verselerdi, yeryüzündeki insanların neredeyse yarısının yıllık geliri neredeyse ikiye katlanmış olurdu. Ve o zaman balık kavağa çıkardı."

Washington Politika Araştırma Enstitüsü'nden John Kavanagh şöyle diyor,

> Küreselleşme, aşırı zenginlerin daha hızlı bir şekilde para kazanmasına daha çok fırsat vermiştir. Bu bireyler, büyük miktarlarda paraları küresel çapta hareket ettirmek ve her zamankinden daha etkili bir biçimde spekülasyon yapmak için en son teknolojiyi kullanmaktadır.
> Ne yazık ki, bu teknoloji dünyanın yoksul insanlarının hayatlarını etkilemiyor. Aslında, küreselleşme bir paradokstur: Çok az sayıda insana çok büyük faydalar sağlarken, dünya nüfusunun üçte ikisini dışarıda bırakır ya da kenara iter.[15]

Göçebe sermayenin yeni, cesur ve monetarist dünyasının karnında beslenen yeni kuşak "aydınlanmış sınıflar"ın masallarında anlatılana bakılırsa, savakların açılması ve devletler tarafından çekilen setlerin dinamitlenmesi dünyayı herkes için özgür bir yer yapacaktır. Bu tür masallara göre özgürlük (her şeyden önce, ticaret ve sermaye hareketi özgürlüğü), içinde servetin eşine rastlanmamış bir hızla büyüyeceği bir seradır; ve bir kere servet katlanmaya başladığında, herkesin payına daha fazlası düşecektir.

Dünyadaki yoksullar –yoksullukları ister eski ya da yeni, isterse ata yadigârı ya da bilgisayar ürünü olsun– bu masalların kurgusu içinde başlarına gelecek belanın pek farkına varmazlar. Medya mesajdır ve dünya çapındaki piyasa düzeninin sürmesini sağlayan medya, vaat edilen "aşağıya damlama*" etkisinin gerçekleşmesini kolaylaştırmak şöyle dursun, tam tersine, engeller. Yeni servetler, sanal gerçeklik içinde doğar, filizlenir ve serpilip gelişir; bu yeni gerçeklik, yoksulların eski moda, kaba ve ham gerçekliklerinden tamamen yalıtılmıştır.

15. Graham Balls ve Milly Jenkins, "Too much for them, not enough for us", *Independent on Sunday*, 21 Temmuz 1996'dan alıntılanmıştır.

* Aşağıya damlama (trickle down): Finansal piyasalar iyi çalıştığı zaman zenginleşme olacağı ve bu zenginliğin aşağı katmanlara da yansıyacağı düşünüşü. (y.h.n.)

Servetin yaratılması, bir şeyler yapma, malzemeleri işleme, iş alanları yaratma ve insanları yönetme ile arasındaki –kısıtlayıcı ve can sıkıcı– daimi bağlardan artık kendini kurtarma yolundadır. Eski zenginler zengin olmak ve zengin kalmak için yoksullara ihtiyaç duyuyordu. Bu bağımlılık her zaman, çıkar çatışmalarını yumuşatmış ve belli belirsiz de olsa fakirlere özen gösterme çabalarına neden olmuştu. Yeni zenginin artık yoksula ihtiyacı yoktur. Uzun süredir özlemi duyulan nihai özgürlük cennetine bir adımlık yol kaldı.

Serbest ticaret vaadi, kılıfı iyi uydurulmuş bir yalandır; "toprağa bağlanmış" çoğun artan sefaleti ve umutsuzluğu ile hareket halindeki azın yeni özgürlükleri arasındaki bağlantıyı, "küyerelleşme"ye maruz kalan topraklardan gelen raporlarda tespit etmek güçtür. Bu iki olgu farklı dünyalara aitmiş, sanki her birinin kendine özgü, kesin olarak ayrı nedenleri varmış gibi görünür. Hızla yoksullaşma ile hızla zenginleşmenin aynı kökten kaynaklandığını; sefillerin "toprağa bağlanması" kadar, başarılı olanların sınırsız özgürlüklerinin de "küyerelleşme" baskılarının meşru sonucu olduğunu bu raporlara bakarak kestirmek mümkün değildir (tıpkı, holocaust ve öteki soykırımların sosyolojik analizlerinden, ekonomik, teknolojik, bilimsel ve yaşam standardı gelişmeleri kadar bunların da modern toplumun "bağrında yuvalandığının" çıkarılamayacağı gibi).

Çağdaş yaşamın en büyük kronolojistlerinden Ryszard Kapuściński'nin yakın zamanda açıkladığı gibi, bu etkili örtbas harekâtı, "dünya yoksulları"nın kötü durumuna gösterilen kamuoyu ilgisini yöneten ve bu ilginin zaman zaman adeta bir karnaval havasında ortaya çıkıvermesini sağlayan medyanın tutarlı bir biçimde uyguladığı, birbiriyle bağlantılı üç yolla başarılı bir şekilde gerçekleştirilmiştir.[16]

İlk olarak, insanların günbegün artan duyarsızlığı karşısında bile etkili olabilecek tek şey'e, açlık haberlerine bakalım. Bu tür haberlerde, insanların "televizyonda görüldüğü gibi" açlıktan ve hastalıklardan kırıldığı uzak ülkeler ile işleri yoluna koymanın yeni, yaratıcı ve cesur yolunu örnek bir şekilde bulan "Asya kaplanları"nın doğum yerlerinin aynı topraklar olduğu üstüne basa basa hatırlatılarak verilir hep. Bütün o "kaplanların" Asya nüfusunun yalnızca %1'ini oluştu-

16. Bkz. Ryszard Kapuściński, *Lapidarium* III (Varşova, 1996).

ruyor olmasının önemi yoktur. Onlar, üretkenliğin ya da çözümün yokluğunun değil, tam tersine, varlığının kanıtları olarak gösterilir: Açlık ve işsizlik gibi üzücü felaketler, o insanların *sui generis* seçimleridir; halbuki alternatifler vardır ve erişilmez değildir. Altta yatan mesaj, yoksulların kendi kaderlerinden kendilerinin sorumlu olduğudur; "kaplanlar" gibi onlar da kolay av peşine düşebilirler, bunun kaplanların iştahıyla hiçbir alakası yoktur.

İkincisi, haberler öyle yazılırlar ve düzene sokulurlar ki, yoksulluk ve sefalet sadece bir açlık sorununa indirgenir. Bu manevrayla bir taşla iki kuş vurulur: Yoksulluğun gerçek boyutu gözlerden gizlenir (800 milyon insan sürekli bir yetersiz beslenme sorunu yaşamaktadır; ama yaklaşık 4 milyar insan, yani dünya nüfusunun üçte ikisi, yoksulluk içindedir) ve bizi bekleyen görev açlara yiyecek bulmakla sınırlanır. Ancak, Kapuściński'nin işaret ettiği gibi, yoksulluk sorunun bu şekilde sunulması (*The Economist* dergisinin dünyadaki yoksulluk sorununu "Dünyayı nasıl besleyeceğiz" başlığıyla analiz eden son sayıları buna örnek gösterilebilir) "sözüm ona yardım etmek istediğimiz insanları korkunç bir biçimde aşağılar, aslında onların insanlığını inkâr eder." "Yoksulluk=açlık" denklemi, yoksulluğun –"berbat yaşama ve barınma koşulları, hastalık, cehalet, saldırganlık, parçalanmış aileler, zayıflayan toplumsal bağlar, bir geleceğin olmaması ve verimsizlik gibi"– diğer pek çok karmaşık veçhesini; yüksek proteinli bisküviler ve süttozlarıyla tedavi edilemeyecek musibetleri gözlerden saklar. Kapuściński, Afrika'da köy ve kasabaları dolaşırken kendisinden "ekmek, su, çikolata ya da oyuncak değil; derslerini yapabilmek için kalem isteyen" çocuklarla karşılaştığından bahseder.

Hemen ekleyelim ki, medyada verildiği biçimiyle, korkutucu açlık görüntüleri ile işlerin ve işyerlerinin yok edilmesi arasındaki tüm bağlantılar (yani, yerel yoksulluğun küresel nedenleri) titizlikle saklanır. İnsanlar açlıklarıyla baş başa gösterilir; seyredenler gözlerini ve kulaklarını ne kadar açarlarsa açsınlar, ne görüntülerde tek bir iş aracı, ekilebilir toprak parçası ya da sığır görür ne de bunlardan söz edildiğini duyarlar. Dünyada –kaldı ki sadece ekranlarda görülen insanların açlık çektiği topraklarda– artık çalışmaya ihtiyaç duyulmazken, yoksullara verilen "kalk da bir şeyler yap" vaazının boşluğu ile bastırılmış ahlaki dürtüler yüzünden "yardım şenlikleri" gibi karnaval havasında

sunulan insan felaketleri arasında sanki hiçbir ilişki yoktur. Zenginlik küresel, sefalet ise yereldir; ama bu ikisi arasında nedensel bir ilişki yoktur; hele beslenenin düştüğü durumla besleyenin durumu arasında hiçbir ilişki yoktur.

Victor Hugo'nun karakterlerinden biri olan Enjolras, XIX, yüzyılda kazılan pek çok siperden birinde ölmeden kısa bir süre önce özlemle haykırır: "XX. yüzyıl mutlu olacak!" Oysa, René Passet'nin dediğine göre, "bu dileği canlı tutan maddilikten kurtuluş teknolojileri, bu dileğin inkârını da beraberinde getirmiş; "dünya çapında sermaye alışverişinin ve hareketlerinin serbest bırakılması gibi çılgın bir politikayla birleşmesi" de bunda özellikle etkili olmuştur. Zamanı ve mekânı fiilen ortadan kaldıran teknolojiler, mekânı çok kısa sürede soyup yoksullaştırırlar. Bu teknolojiler sermayeyi gerçek anlamda küreselleştirir; sermayenin yeni göçebe âdetlerini ne izleyebilen ne de engelleyebilen insanları, geçim kaynaklarının ellerinden kayıp gidişini ve yok oluşunu çaresiz seyretmeye ve belanın nereden gelmiş olabileceğini kara kara düşünmeye mahkûm eder. Finans kaynaklarının küresel yolculukları da maddilikten, üzerinde yolculuk ettikleri elektronik şebeke kadar kurtulmuştur belki; ama yolculuklarının yerel izleri –"niteliksel nüfus azaltımı" bir zamanlar insanlarını besleyebilen yerel ekonomilerin yıkımı, yeni küresel ekonomiye dahil olmaktan aciz milyonların dışlanması– acı verecek kadar somut ve gerçektir.

Üçüncü olarak, medyada gösterildiği biçimiyle felaket gösterileri, sıradan, gündelik etik duyarsızlığı, birikmiş ahlaki duygu yükünü boşaltmanın yanı sıra başka bir biçimde daha destekler ve pekiştirir. Bunların uzun dönemdeki etkisi, "dünyanın gelişmiş parçasının kendi etrafını bir sorumsuzluk kuşağıyla çevirmesi, küresel bir Berlin Duvarı dikmesidir; 'dışarıdan' gelen enformasyon, savaş, cinayet, uyuşturucu, talan, bulaşıcı hastalıklar, göç ve açlık, yani bizi tehdit eden bir şeylerin görüntülerinden ibarettir." Sadece arada bir, ama her zaman kısık bir sesle, iç savaş ve katliamlarda kullanılan öldürücü silahlardan bahsedildiğini duyarız, ama asla iç savaş ve katliam görüntüleri eşliğinde değil. Olmaz ya, hadi oldu diyelim, bize bildiğimiz ama kulaklarımızı tıkamayı tercih ettiğimiz şeyler hatırlatılır: Uzak yurtları ölüm tarlalarına dönüştürmekte kullanılan bütün o silahlar,

sipariş listeleri titizlikle saklanan, verimlilikleriyle ve küresel rekabet güçleriyle gurur duyulan, gözümüz gibi koruduğumuz refahımızın can damarı olan bizim kendi fabrikalarımızda üretilmektedir. Yapay bir *kendine yönelik* vahşet imgesi –bir "tehlikeli sokaklar" daha da genelinde, "girilmez yerler" imgesi; etik kurallarının işlemediği ve kurtuluşun imkânsız olduğu bir haydut yatağı, yabancı, insanlıktan nasibini almamış abartılı bir dünya tablosu– halkın bilincinde yer eder. Bu dünyayı kendi vahşetinin en kötü sonuçlarından kurtarma çabalarının etkileri, sadece gelip geçici olabilir ve uzun vadede başarısızlığa mahkûmdur; atılan tüm yardım halatları kolaylıkla dolaşıp boğazları sıkan düğümler haline gelebilir.

"Uzak yurtların sakinleri"nin cinayet, salgın hastalık ve vahşetle ilişkilendirilmesinin oynadığı önemli bir rol daha vardır: Canavarlıklarını düşünüp, onları oldukları şey, yani *uzak* yurtların sakinleri yaptığı için Tanrı'ya şükreder, öyle de kalsınlar diye dua ederiz.

Aç olanın, yiyeceğin bol olduğu yere gitme arzusu rasyonel insandan beklenen doğal bir şeydir; bu insanların arzuları yönünde hareket etmelerine izin vermek de, vicdanın haklı göreceği bir şey, alınacak ahlaki tutumdur. İnkâr edilemez rasyonelliği ve etik doğruluğu yüzündendir ki rasyonel ve etik değerlere sahip çıkan dünya, aç ve yoksulların kitleler halinde göç ihtimalleri karşısında parmağını oynatmadan çaresiz bekliyor: Aç ve yoksulun yiyeceğin bol olduğu yere gitme hakkını suçluluk duymadan elinden almak çok zor; göç etmeye karar vermelerinin, kendileri açısından mantıksız olduğunu kanıtlayan inandırıcı rasyonel argümanlar ortaya atmak ise hemen hemen imkânsız. Bu gerçekten tüyler ürpertici bir meydan okuyuştur: Hareket özgürlüğü hakkından, küreselleşen dünyanın en büyük başarısı ve artan refahının teminatı olarak övgüyle söz edenler, aynı hareket özgürlüğü hakkını başkalarından esirgemek ihtiyacı duymaktadır.

Geleceğin muhtemel göçmenlerinin oturduğu topraklarda hüküm süren insanlık dışı manzaralar bu yüzden işe yarar. Bu manzaralar, rasyonel ve etik argümanların desteğinden yoksun çözümleri güçlendirir; küresellerin gönül rahatlığıyla gezmesine izin verirken, yerellerin yerel olarak bırakılmasına yardım eder.

4
Turistler ve Aylaklar

Bugünlerde hepimiz hareket halindeyiz.

Çoğumuz yerini yurdunu değiştirir; taşınırız ya da yuvamız olmayan yerlere ve oradan da başka yerlere gideriz. Bazılarımız ise seyahat etmek için dışarı çıkmaya gerek duymaz: Web sayfalarında ışık hızıyla, bir oraya bir buraya koşturabilir, yerkürenin uzak köşelerinden gelen mesajları bilgisayar ekranında okuyup, mesajlar gönderebiliriz. Ama çoğumuz, fiziksel, bedensel olarak yerimizde dursak bile hareket halindeyizdir. Âdet olduğu üzere, koltuğumuza çakılmış TV ekranında kablolu yayın ya da uydu kanallarının birinden öbürüne zap yaparken, yabancı mekânlara süpersonik jetleri ve kozmik roketleri aşan bir hızla girer çıkarız; ama hiçbir yerde misafirliğin ötesine geçecek, kendimizi *chez soi* hissedecek kadar kalmayız.

Yaşadığımız dünyada, uzaklık çok da önemliymiş gibi görünmüyor. Bazen uzaklık sanki sadece iptal edilmek üzere varmış, mekân ise onu hor görmeye, çürütmeye ve inkâr etmeye çağrıdan başka bir şey değilmiş gibi görünüyor. Mekân artık bir engel değil; onu fethetmek için bir saniye yeterli.

Artık "doğal sınırlar" olmadığı gibi, işgal edilecek bariz bir yer de yok. Şu an nerede olursak olalım, başka yerde olabileceğimizi bilmekten başka bir çaremiz yok; bu yüzden de belirli bir yerde kalma nedenlerimiz giderek tükeniyor (ve dolayısıyla, bir neden bulmaya –ya da uydurmaya– muazzam ihtiyaç hissediyoruz). Pascal'ın zekice özdeyişi gerçekleşen bir kehanet haline geldi: Aslında, merkezi her yer ve çeperi hiçbir yer olan (ya da, kimbilir, tam tersi) tuhaf bir çember içinde yaşıyoruz.

Yani en azından tinsel olarak hepimiz gezginiz. Ya da, Michael Benedikt'in belirttiği gibi, "her ölçekteki coğrafi yerin anlamı sorgulanıyor artık. Göçebelere döndük; ama hep temas halindeyiz."[1] Ancak, yollara düşelim ya da düşmeyelim, kanaldan kanala geçelim ya da geçmeyelim, bunu sevelim ya da nefret edelim, başka, çok daha derin bir anlamda daha hareket halindeyiz.

"Durgunluk" ya da hareketsizlik fikrinin, ancak kımıldamadan duran ya da kımıldamadan duruyormuş gibi görülebilecek bir dünyada; sert duvarların, sabit yolların ve paslanacak kadar uzun süre yerinde duran tabelaların olduğu bir yerde anlamı vardır. Nasıl kayan kumların üzerinde kimse "kımıldamadan" duramazsa, bu bizim geçmodern ya da postmodern dünyamızda –referans noktaları kanat takmış uçan ve verdiği talimatı tam olarak okumaya, üzerinde düşünüp taşınmaya, bir şeyler yapmaya fırsat bırakmadan gözden kaybolmak gibi can sıkıcı bir alışkanlığı olan bir dünyada– da kımıldamadan durulamaz. Louvain Katolik Üniversitesi'nden Profesör Ricardo Petrella yakınlarda bunu çok güzel özetlemiştir: "Küreselleşme, (mal ve hizmetlerin ömrünü son derecede ve evrensel düzeyde kısaltarak) ekonomileri gelip geçici, uçucu ve (geçici, esnek ve parça başı işlerle) istikrarsız üretimin kucağına itmektedir."[2]

---

1. Michael Benedikt, "On cyberspace and virtual reality", *Man and Information Technology*, IVA, Stockholm, 1995, s. 42.
2. Ricardo Petrella, "Une machine infernale", *Le monde diplomatique*, Haziran 1997, s. 17.

Küresel rekabetin her yeri saran, "çığırından çıkmış" sık ve karanlık ormanında kendine ite kaka yol bulup kamunun dikkatini üzerinde toplamak için, mal, hizmet ve imajlar, arzu uyandırmalı ve bunu yapabilmek için de muhtemel tüketicilerini ayartıp, rakiplerini püskürtmelidir. Bu işi başarır başarmaz ise, ("ekonomik büyüme" adıyla yeniden vaftiz edilen) küresel kâr ve hep daha büyük kâr peşindeki sürek avı durmasın diye, öteki arzu nesnelerine çabucak yer açmalıdır. Günümüz endüstrisi cezbetme ve ayartma üretimine ayarlıdır. Ve cazip şeyler, doğaları gereği, ancak ve ancak uzaklardan, gelecekten göz kırpıp davet ediyorsa ayartıcı ve baştan çıkarıcıdır; nasıl arzu tatmininden sonra sürmezse, ayartma da ayartılanın teslimiyetinden sonra süremez.

Arzuları doyurma değil de yeni arzular peşinde koşmanın görünür bir bitiş çizgisi yoktur. Bizatihi "limit" nosyonunun zamansal/mekânsal boyutlarının olması gerekir. "İhtiyacı gidermek için bekleme"ye gerek kalmamasının sonucunda ihtiyaç da gitmiş, geriye sadece beklemek kalmıştır. Tüm vadeler, ilkede, anındalık düzlemine indirilebildiğinde ve böylece sonsuz çokluktaki zamansal olaylar bir insan ömrüne sığdırılabildiğinde, tüm mesafeler yan yana gelebilecek şekilde sıkıştırılmaya uygunmuş gibi göründüğünde ve böylece yeni heyecanlar arayanlar için hiçbir mekân ölçeği ilkede çok büyük olmadığında, "limit" fikri nasıl bir anlam taşıyabilir ki? Ve mantık yoksa, anlamlı bir anlam yoksa, ayartma ve arzunun durmaksızın dönen sihirli çarkını hareket ettiren kuvvetin tükenmesi de söz konusu değildir. Jeremy Seabrook'un ikna edici bir biçimde ifade ettiği gibi, bunun hem zenginler hem de fakirler açısından sonuçları son derece önemlidir:

> Yoksulluğa "çare" bulunamaz; çünkü o kapitalizm hastalığının bir semptomu değil, tam tersine, kapitalizmin sağlıklı ve gürbüz olduğunun, giderek daha büyük birikimi ve çabayı teşvik ettiğinin kanıtıdır... Dünyanın en zenginleri bile, her şeyden önce, feragat etmek durumunda kaldıkları şeylerden yakınırlar... En ayrıcalıklı olanlar bile daha fazlasını elde etmek için çabalama mecburiyeti duyarlar...[3]

3. Jeremy Seabrook, *The Race for Riches: The Human Cost of Wealth*, Marshall Pickering, Basingstoke, 1988, s. 15, 19.

A. BİR TÜKETİM TOPLUMUNDA TÜKETİCİ OLMAK

Toplumumuz bir tüketim toplumudur.

Ama bütün insanlar, dahası, bütün canlılar, ezelden beri "tüketmekte"dirler. O halde, bir tüketim toplumundan söz ettiğimizde aklımızda o toplumun bütün üyelerinin bir şeyler tükettikleri gibi sıradan bir tespitten öte şeyler vardır ki o da şudur: Nasıl atalarımızın toplumu, kuruluş aşamasındaki modern toplum, endüstriyel çağın toplumu, bir "üreticiler toplumu" idiyse, aynı derin ve temel anlamda bizim toplumumuz da bir "tüketim toplumu"dur. Eski tip modern toplum üyelerini en başta üretici ve asker olarak görürdü; onları üreticiler ve askerler olarak şekillendirirdi. Toplumun üyelerine dayattığı ve uymalarını istediği "norm" bu iki rolü oynama görevi vasıtasıyla zorla kabul ettirilirdi. Bu toplumun üyelerine dayattığı norm, bu rolleri oynama kabiliyeti ve istekliliğiydi. Ancak mevcut geçmodern (Giddens), ikincimodern (Beck), sürmodern (Balandier) ya da postmodern evrede, modern toplumun kitlesel endüstriyel işgücüne ve zorunlu askerliğe pek ihtiyacı kalmamıştır; toplum, üyelerini tüketiciler olarak değerlendirme ihtiyacındadır artık. Günümüz toplumu, üyelerini, en başta, tüketici rolünü oynama görevinin emrettiği şekilde biçimlendirmektedir. Toplumumuzun üyelerine dayattığı norm, bu rolü oynama kabiliyeti ve istekliliğidir.

Elbette, şimdiki toplumumuzda yaşamak ile yakın geçmişindeki toplumda yaşamak arasındaki fark, bir rolü terk edip, yerine başka bir rol üstlenmek kadar köklü bir fark değildir. Her iki evresinde de modern toplum, üyelerinin tüketilecek şeyleri üretmesine muhtaçtır; ve tabii ki iki toplumun üyeleri de tüketirler. Modernliğin iki evresi arasındaki fark "sadece" vurguları ve öncelikleri arasındadır; ancak bu vurgu değişikliği toplumun, kültürün ve bireysel hayatın hemen her veçhesinde muazzam bir fark yaratır.

Farklılıklar, toplumumuzdan ayrı ve farklı bir tür toplum, bir tüketim toplumu olarak söz etmeyi yerden göğe kadar haklı çıkaracak kadar derin ve çok yönlüdür. Bir tüketim toplumunun tüketicisi bu zamana kadar görülen herhangi bir başka toplumdaki tüketicilerden tamamen farklı bir yaratıktır. Nasıl atalarımız zamanındaki filozoflar, şairler ve ahlak hocaları insanın yaşamak için mi çalıştığı yoksa

çalışmak için mi yaşadığı sorusu üzerine kafa yormuşlarsa, bugünlerde üzerinde en çok kafa yorulduğunu duyduğumuz ikilem, insanın yaşamak için mi tükettiği yoksa tüketebilmek için mi yaşadığı; yani, yaşamak ve tüketmeyi birbirinden hâlâ ayırabiliyor ve ayırma ihtiyacı duyuyor olup olmadığımız sorusudur.

Baxter'ın ardından Max Weber'in de yinelediği gibi, etikle yoğrulmuş mesleki tutkular ve kazanç tutkusu bir Protestan azizinin omuzlarında nasıl "her an bir kenara atılmaya hazır, hafif bir pelerin gibi"[4] durmalı idiyse, edinilmiş tüm alışkanlıklar da, ideal olarak, bu yeni tür tüketicinin omuzları üzerinde öyle durmalıdır. Ve gerçekten de bu alışkanlıklar (bir üst–alışkanlık olan "alışkanlıkları değiştirme alışkanlığı" hariç), sürekli olarak, günbegün, ilk fırsatta bir kenara atılmış, sağlamlaşıp bir kafesin demir parmaklıklarına dönüşme şansına asla sahip olmamıştır. İdeal olarak, hiçbir şey bir tüketici tarafından sıkıca kucaklanmamalı, hiçbir dil ölüm bizi ayırana kadar taahhüdüne varmamalı, hiçbir ihtiyaç tamamen doyurulmuş olarak görülmemeli, hiçbir arzu nihai addedilmemelidir. Her bağlılık yeminine ve her taahhüde, "bir sonrakine kadar" şartı iliştirilmelidir. Gerçekten önemli olan tek şey, bütün uğraşların uçuculuğu, yapısal geçiciliğidir; bu, arzu nesnesinin tüketilmesi için gereken zamandan (ya da, daha doğrusu, o nesnenin arzulanırlığının yok olması için gereken zamandan) daha uzun soluklu olmasına hiçbir biçimde izin verilmeyen taahhüdün kendisinden daha önemlidir.

Her türlü tüketimin vakit istemesi aslında tüketim toplumunun başının belası ve tüketim malları satıcılarının başlıca kaygısıdır. "Şimdi"nin, zamanı sıkıştırma teknolojisi tarafından sağlanan göz kamaştırıcı başarısı ile tüketime endeksli ekonominin mantığı arasında doğal bir rezonans vardır. Tüketime dayalı ekonomi mantığı, tüketicinin doyumunun *anında* olması gerektiğini söyler. Bu iki anlama gelir: Birincisi açıktır; tüketilecek mallar, uzun hazırlık çalışmalarını, bir beceri öğrenmeyi gerektirmemeli, anında doyum sağlamalıdır; ama doyum da son bulmalıdır; hem de tüketim mallarının tüketilmesi için gereken zaman "dolar dolmaz." Ve bu zaman olabildiğince asgariye indirilmelidir.

4. Max Weber, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, çev.: Talcott Parsons, George Allen & Unwin, Londra, 1976, s. 181. [Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, çev.: Zeynep Gürata, Ayraç Yay., İstanbul, 1997.]

Eğer tüketiciler herhangi bir nesneye duydukları arzuyu uzun süre canlı tutamıyor ya da ona uzun süre odaklanamıyorlarsa, eğer sabırsız, fevri ve memnuniyetsizlerse ve hepsinden öte, kolaylıkla heyecanlanıp eşit derecede kolaylıkla ilgilerini kaybediyorlarsa, ihtiyaç duyulan zaman indirimi en iyi biçimde elde edilir. Tüketim toplumu kültürü, öğrenmeyle değil, ekseriyetle unutmayla ilgilidir. Gerçekten de, istemek ve beklemek birbirinden koparıldığında tüketicilerin tüketim kapasitesinin herhangi bir doğal ya da edinilmiş ihtiyacın koyduğu sınırların çok ötesine geçmesi sağlanabilir; bu noktada artık, arzu nesnelerinin fiziksel dayanıklılığına bakılmaz. İhtiyaçlar ve ihtiyaçların giderilmesi arasındaki geleneksel ilişki tersine çevrilmiştir: Tatmin vaadi ve umudu, tatmin edileceği vaat edilen ihtiyaçtan önce gelir ve her zaman, mevcut ihtiyaçtan daha yoğun ve çekici olacaktır. Aslında, söz konusu ihtiyaç ne kadar az bilindikse, vaat o kadar çekicidir; var olduğu bilinmeyen bir deneyimi yaşamak büyük eğlencedir ve iyi bir tüketici, eğlenceye düşkün bir serüvencidir. İyi tüketiciler için vaadi böylesine ayartıcı kılan şey, insanı yakıp kavuran ihtiyaçların giderilmesi değil, henüz hiç hissedilmemiş ya da bilinmeyen arzuların verdiği ıstıraptır.

Tüketiciler toplumunun bağrından çıkan ve beslenen tüketici türü, Nietzsche'nin iğneleyici, ama öngörülü "son adam" karikatüründen ilham alan John Carroll tarafından büyük bir ustalıkla tasvir edilmiştir (Bkz. Carroll'un yayına hazırlanan kitabı: *Ego and Soul: a Sociology of the Modern West in the Search of Meaning*)*:

> Bu toplumun şiarı şudur: Kendini kötü hissediyorsan, ye!... Tüketicinin tepkisi melankoliktir; sıkıntısının, kendini boş, soğuk, yavan –sıcak, zengin ve canlı şeylerle boğazına kadar dolmak ihtiyacında– hissetmek biçiminde ortaya çıktığını düşünür. Kurtuluşa giden yol gırtlaktan geçer; tüket ve kendini iyi hisset! Kuşkusuz, The Beatles'ın dediği gibi, "mutluluğu içinde hisset"melidir insan; ihtiyaç duyulan şey yiyecek değildir.
>
> Aynı şekilde, bir huzursuzluk, sürekli bir değişim, hareket ve farklılık manyaklığı vardır; yerinde durmak ölüm demektir... Tüketicilik, demek ki, takatsizlik ve uykusuzluk gibi birbiriyle çarpışan ikiz semptomlarıyla, depresyon psikopatolojisinin toplumsal benzeridir.

---

* John Carroll, *Ego and Soul: a Sociology of the Modern West in the Search of Meaning*, Harper Collins, Sydney, 1999.

Tüketiciler toplumundaki tüketiciler için hareket halinde olmak, aramak, bulamamak, daha doğrusu henüz bulmamış olmak, marazi bir durum değil, bir mutluluk vaadidir; belki de mutluluğun kendisidir. Onlarınki, varışı bir lanete dönüştüren umutlu bir yolculuktur. (Maurice Blanchot, yanıtın, sorunun kör talihi olduğunu söylemişti; biz de diyebiliriz ki, tatmin arzunun kör talihidir.) Tüketim oyunu, ele geçirme, mülk edinme hırsı ya da maddi, somut anlamda servet biriktirme değil, yeni bir şeyin ve önceden bilinmeyen bir duygunun verdiği heyecan aşkına oynanır. Tüketiciler, her şeyden önce, *heyecan* derleyicileridir; onlar, *şeylerin* ancak tali ve ikincil anlamda koleksiyoncularıdır.

Mark C. Taylor ve Esa Saarinen'in özlü bir biçimde söylediği gibi, "arzu, tatmini arzulamaz. Tam tersine, arzu arzuyu arzular."[5] En azından, ideal bir tüketicinin arzusu budur. Arzunun sönme ve tükenme ihtimali, görünürde onu canlandıracak hiçbir şeyin olmaması ya da içinde arzulanacak hiçbir şeyin kalmadığı bir dünya ihtimali ideal tüketicinin (ve kuşkusuz, tüketim malları satıcılarının) en uğursuz kâbusu olsa gerek.

Tüketme kapasitelerini artırmak için, tüketicilere hiçbir zaman soluklanma fırsatı tanınmamalıdır. Onların dur durak bilmeksizin uyanık ve teyakkuz halinde tutulmaları, daima yeni ayartmalara maruz bırakılmaları ve böylelikle asla yatışmayan bir heyecanlılık halinde ve de, aslında, sürekli bir kuşku ve memnuniyetsizlik halinde kalmaları gerekir. Dikkatlerini başka yöne çeken yemlerin, bir yandan bu memnuniyetsizlikten kurtulma yolu vaat ederken, kuşkuyu da onaylaması gerekir: "Her şeyi gördüğünü mü sandın? Daha hiçbir şey görmedin!"

Genelde, tüketici piyasasının tüketicileri baştan çıkardığı söylenir. Ancak, bunu yapabilmek için, piyasanın, (tıpkı, fabrika patronunun işçilerine hükmedebilmek için, disiplin ve emre itaat alışkanlıklarını iyice sindirmiş bir personele gerek duyması gibi) baştan çıkarılmayı *isteyen* tüketicilere ihtiyacı vardır. İyi işleyen bir tüketim toplumunda tüketiciler aktif olarak baştan çıkarılma peşindedir. Ataları olan üreticiler ömürlerini, üretim bandının birbirinin tıpkısı olan devirleri ara-

5. Mark C. Taylor ve Esa Saarinen, *Imagologies: Media Philosophy*, Routledge, Londra, 1994, Telerotics 11.

sında geçirdiler. Onlar ise sırf değişiklik olsun diye, çekici bir şeyden ötekine, bir ayartmadan diğerine, küçük bir yiyecek kırıntısından bir başkasına, bir yemi yutmaktan diğerini yutmaya koşturup duruyor; her bir ayartma, çekicilik, kırıntı ve yem, bir öncekinden daha yeni, farklı ve daha dikkat çekici oluyor.

Kıvamına gelmiş, olgun tüketiciler için böyle davranmak içten gelen bir zorlama, bir mecburiyettir; ne var ki, bu "mecburiyet, bu içselleştirilmiş baskı, kişinin hayatı başka türlü yaşamasının bu imkânsızlığı, kendini iradenin serbestçe kullanılması maskesiyle gösterir bu insanlara. Piyasa onları çoktan tüketiciler olarak seçmiş ve albenili mallarına gözlerini kapama özgürlüklerini ellerinden almıştır; ancak tüketici pazaryerini her ziyaret ettiğinde, hükmedenin kendisi –hatta sadece kendisi– olduğunu hissetmesi için her türlü neden vardır. Yargılayan da, eleştiren de, seçen de kendisidir. Nihayetinde, vitrinde sergilenen sonsuz tercihlerden herhangi birine yakın durmayı reddedebilir. Reddedemeyeceği tek şey, onlardan birini seçmeyi seçmektir; ama bu seçim de zaten bir seçim gibi görünmez.

Bireysel dünya haritalarından ve hayatta izlenecek yol haritalarından tüm sabit (çeliği, betonu ya da sadece yetkililerin belirlediği yerleri gösteren) işaretleri silip süpüren şey, işte bu cazip yeni şeyler için sürekli ağzı sulanan ve halihazırda sahip olduklarından çabucak sıkılan tüketiciler ile, tüketici piyasasının peşinden –ekonomik, politik ya da kişisel– tüm boyutlarıyla dönüşüme uğramış ve tıpkı piyasa gibi cazibelerini durmaksızın artan bir hızla değiştirme yükümlülüğü duyan ve buna hazır olan dünyanın birleşimidir. Gerçekten de, umut dolu yolculuk, varış çizgisine ulaşmaktan çok daha fazla zevk katar tüketicinin yaşamına. Tüketicinin, elbette ideal tüketicinin, yaparken yaşadığı ve yapmak için yaşadığı, yaşamın anlamı olarak gördüğü her şeyin sonu olacak tekdüzeliğin ve durgunluğun o acı tadı, yolun sonundaki o küf kokusu vardır varış noktasında. Bu dünyanın nimetlerinden en büyük zevki almak için her şeyi yapabilirsiniz, bir şey hariç: Goethe'nin Faust'u gibi, "Ah şu an, o kadar güzelsin ki, ebediyen öyle kal!" diyemezsiniz.

Tüketici, hareket halindeki insandır ve öyle kalmaya mecburdur.

B. HAREKET ETTİKÇE BÖLÜNÜYORUZ

Seçme sanatının en görmüş geçirmiş ve zevkiselim sahibi ustalarının bile seçmedikleri ve seçemeyecekleri tek şey, içine doğacakları toplumdur; dolayısıyla hepimiz, sevelim ya da sevmeyelim, seyahat halindeyiz. Bu konuda ne hissettiğimizi soran da yok zaten.

Henüz hiç haritası çizilmemiş ve bütün şamandıraları batmış ya da zar zor görünen uçsuz bucaksız bir denizin ortasına savrulmuşken, bize yalnızca iki seçenek kalıyor: Ya yeni keşfettiğimiz nefes kesen manzaraya bakıp zevk almak ya da boğulma korkusu içinde titremek. Emin bir limana sığınma talebinde bulunmak, hiç de gerçekçi olmayan bir seçenek; bugün huzurlu bir liman gibi görünen yerin çok geçmeden modernleştirileceğinden ve sakin kayıkhanelerin yerini Disneyland benzeri konulu bir eğlence merkezinin, gezi yerlerinin ve kalabalık bir marinanın alacağından emin olabilirsiniz. Demek ki, üçüncü bir seçenek yok. Geriye kalan iki seçenekten hangisinin seçileceği ya da denizcinin payına hangisinin düşeceği ise geminin kalitesine ve denizcilerin becerilerine bağlı. Gemi ne kadar sağlamsa, dalgalardan ve fırtınalardan korkmak için o kadar az neden olacaktır. Ne var ki, bütün gemiler dayanıklı değildir. Ve bu yüzden yelken açılacak umman ne kadar genişse, gemidekilerin kaderi de o kadar zıt kutuplara ayrılacak ve kutuplar arasındaki uçurum o kadar derinleşecektir. İyi donanımlı bir yat için zevkli bir macera olan yolculuk, döküntü bir kayık için tehlikeli bir tuzak haline gelebilir. Son tahlilde, ikisi arasındaki fark ölümle yaşam arasındaki fark kadardır.

Herkese bir tüketim tarzı *rol*ü biçilebilir; herkes bir tüketici olmayı *isteyebilir* ve o hayat tarzının sunduğu fırsatlardan faydalanabilir. Ancak herkes bir tüketici o*la*maz. Arzulamak yetmez; arzuyu gerçekten arzulanır kılmak ve böylece arzudan zevk almak için, kişinin arzulanan nesneye yakınlaşabileceğine dair makul bir umut taşıması gerekir. Bu, bazıları için beslenebilir, çoğu için nafile bir umuttur. Hepimiz bir seçenekler dünyasına mahkûmuz; ama seçici olmak için gerekli araçlar hepimizde yok.

Bilinen bütün öteki toplumlar gibi, postmodern tüketim toplumu da katmanlı bir toplumdur. Bir toplumun üyelerini ayırdığı katmanların kapsamına bakarak o toplumu bir diğerinden ayırmak müm-

kündür. Bir tüketiciler toplumunda "yukarı" ve "aşağı" katmanları belirleyen, tüketicilerin *hareketlilik dereceleri*, olmak istedikleri yeri seçme özgürlükleridir.

"Yukarı" ve "aşağı" katmanlar arasındaki farklardan biri, birincilerin ikincileri (kesinlikle ikincilerin birincileri değil) arkada bırakabilmeleridir. Çağdaş şehirler *apartheid à rebours** mekânlarıdır: Gücü yetenler, yetmeyenlerin çakılıp kaldıkları pis ve viran bölgeleri terk eder. Washington D. C.'de olan budur; Chicago, Cleveland ve Baltimore'da ise bunun olması yakındır. Washington'ın ev piyasasında herhangi bir ayrımcılık uygulanmamaktadır; ne var ki, batıda 16. Cadde ve kuzey-batıda Potomac Nehri boyunca uzanan görünmez bir sınır vardır ki, bu sınırın gerisinde kalanın aklı varsa sınırı geçmez. Görünmez, ama son derece somut sınırın arkasında kalan yeniyetmelerin çoğu, Washington şehir merkezinin görkemini, süslü dekorlarını ve ince zevklerini hiçbir zaman görmemiştir. Onların hayatında, şehir merkezi mevcut değildir. Kimse sınırdan bahsetmez; ama hayat deneyimleri çok keskin çizgilerle ayrılmıştır: Öyle ki, iki tarafın sakinleri şayet karşılaşmış ve iki çift laf edecek olsalardı, birbirlerine ne söyleyebilirlerdi bilinmez. Ludwig Wittgenstein'ın belirttiği gibi, "aslanlar konuşabilseydi de biz onları anlamayacaktık."

Gelelim diğer bir farklılığa. "Yukarı"dakiler hayatları boyunca gönüllerince gezmeye ve gidecekleri yerleri keyiflenince seçmeye doymuş insanlardır. "Aşağı"dakiler ise oturmayı tercih ettikleri yerlerden tekrar tekrar sökülüp atılmıştır. (1975 yılında, bunu önleme niyetiyle kurulan BM Yüksek Komiserliği'nin himayesi altında 2 milyon zoraki göçmen –mülteci– vardı. 1995 yılında ise bu rakam 27 milyona ulaşmıştır). Kendileri hareket etmiyorsa da ayaklarının altındaki toprak çekilmekte, böylece her halükârda hareket ediyorlarmış gibi görünmektedirler. Yola düştüklerinde ise gidecekleri yer genelde kendilerinin değil, başkalarının seçimidir; nadiren hoşlarına giden bir yer ya da birtakım hoşluklarla karşılaşsalar da bunlar kendi seçimleri olmayacaktır. Memnuniyetle terk edecekleri, son derece itici bir yere yerleşebilirler; çünkü, sıcak karşılanacakları ve bir çadır kurmalarına izin verilecek başka bir yer yoktur.

* Fr. Karşıtına uygulanan ırk ayrımcılığı. (ç.n.)

Giriş vizeleri bütün dünyada yavaş yavaş ortadan kalkıyor. Ama pasaport kontrolü devam ediyor. Vizelerin kaldırılmasının yaratabileceği karışıklığı bir düzene koymak için, pasaport kontrolüne, belki de eskisinden daha fazla ihtiyaç var; çünkü vizelerin kaldırılmasıyla rahat rahat seyahat edebilmesi amaçlanan insanlar ile yerli yerinde kalması gereken insanları birbirinden ayırmak, pasaport sayesinde mümkün olmaktadır. Günümüzde hem giriş vizesinin yürürlükten kaldırılması hem de göç denetimlerinin artırılmasının bir arada oluşunun son derece derin bir simgesel anlamı vardır. Bu, yeni uç veren katmanlaşmanın metaforu olarak görülebilir. Bu, katmanlaştırıcı faktörler içinde en üst rütbeye layık görülenin artık "küresel hareketlilik imkânı" olduğunu açıkça ortaya koyar. Aynı zamanda, ne kadar yerel de olsa, bütün ayrıcalık ve yoksulluğun küresel boyutunu gösterir. Bazılarımız yeni *sans papiers* [evraksız] hareket özgürlüğünden faydalanırken, bazıları da aynı nedenden dolayı yerlerinden olur.

Artık herkes gezgindir ya da gezgin olabilir, ama özgürlük ölçüm tablosunun en üstünde ve en altında ortaya çıkması kuvvetle muhtemel deneyimler arasında kapatılması çok zor bir uçurum vardır. Postmodern çağın tüm sakinleri için ayrım gözetmeksizin kullanılan moda terim "göçebe" son derece yanıltıcıdır, çünkü bu terim, iki tür deneyimi birbirinden ayıran derin farklılıkları gizlemekte ve aralarındaki bütün benzerlikleri biçimsel ve sıradan kılmaktadır.

Aslında, ortaya çıkmakta olan hareketlilik hiyerarşisinin en tepesinde ve en altında, yani iki kutupta toplaşmış dünyalar birbirinden son derece farklıdır ve aralarındaki iletişim de gittikçe kopmaktadır. Birinci dünyada, küresel çapta hareket edebilenlerin dünyasında mekânın kısıtlayıcı niteliği kalmamıştır ve hem "gerçek" hem de "sanal" haliyle kolaylıkla katedilmektedir. İkinci dünyada, yani "yerel olarak bağlı" olanların hareket etmesi yasaklanmış ve bu yüzden, bağlı oldukları yerelliğe dayatılacak her türlü değişimin yükünü pasif olarak çekmeye mecbur olanların dünyasında ise gerçek mekân hızla daralmaktadır. Bu, sanal olmayan gerçeklikte inatla aşılamaz kalan mesafelerin "*sanal* olarak katedilebilirliği"nin ve mekân fetihlerinin medya tarafından göze sokarcasına sergilenmesiyle daha da acı verici bir hale gelen türden bir yoksulluktur.

Mekânın küçülmesi zamanın akışını durdurur. Birinci dünyanın sakinleri, gelecekleri kadar geçmişlerinden de tamamen yalıtılmış olan ve birbiri ardına sıralanan anların içinden geçerek, daimi bir şimdide yaşarlar. Bu insanlar hep meşguldür, daima "zaman darlığı" çekerler; çünkü zamanın her bir anı, uzantısı olmayan bir parçadır; bu, "ağzına kadar dolu" zaman deneyimine özdeş bir deneyimdir. Karşı dünyanın kara kara düşünen umutsuz insanları ise bol, gereksiz, boş ve içini dolduracak hiçbir şeye sahip olmadıkları zamanın yükü altında ezilirler. Onların zamanında, "hiçbir şey olmaz." Onlar zamanı "kontrol" etmezler; ancak, fabrika zamanının suratsız ritmine tabi olan ve saatle girip saatle çıkan atalarının aksine, zamanın kontrolünde de değillerdir. Zaman onları yavaş yavaş öldürürken, yapabilecekleri tek şey zaman öldürmektir.

Birinci dünyanın sakinleri *zaman* içinde yaşarlar; mekân onlar için önemli değildir, çünkü her mesafe anlıktır. Jean Baudrillard'ın "hipergerçeklik" imgesinde özetlediği işte bu deneyimdir; burada artık sanal ve gerçek birbirinden ayrılamaz, çünkü Emile Durkheim'ın her tür gerçekliğin belirtisi olarak listelediği "nesnellik"; "dışsallık" ve "cezalandırma gücü"nü, her ikisi de eşit ölçüde paylaşır ya da ihmal eder. İkinci dünyanın sakinleri ise *mekân* içinde yaşarlar: Zamanı zapteden ve sakinlerinin kontrolü dışında tutan, ağır, daim, dokunulmaz mekân içinde. Onların zamanı boştur; onların zamanında "hiçbir şey olmaz." Yalnızca sanal zaman, yani TV zamanı bir yapıya, bir "zaman cetveli"ne sahiptir; geriye kalan zaman tekdüze tik taklardan ibarettir; gelir geçer, hiçbir talebi yoktur ve görünürde hiçbir iz bırakmaz. Tortuları aniden, habersiz ve davetsiz ortaya çıkar. İçini dolduracak hiçbir anlamın bulunmadığı ve bu yüzden çekim gücü olmayan, ele gelmez, maddi olmayan ve hafif, gelip geçici zamanın, ikinci dünya sakinlerinin içine kapatıldığı, her şeyiyle gerçek mekân üzerinde hiçbir gücü yoktur.

Birinci dünyanın –küresel işadamlarının, küresel kültür yöneticileri ya da küresel akademisyenlerin giderek daha fazla kozmopolit hale gelen yersiz yurtsuz dünyasının– sakinleri için, devlet sınırları yerle bir olmuştur; çünkü bu sınırlar dünya malları, sermayesi ve finansı için kaldırılmıştır. İkinci dünya sakinleri için ise göç kontrolü, oturma izni yasaları, "temiz sokaklar" ve "sıfır hoşgörü" politika-

larıyla örülmüş duvarlar giderek yükselmektedir; onları arzuladıkları yerlerden ve düşledikleri kurtuluştan ayıran hendekler giderek derinleşmekte, üzerinden geçmeye kalkıştıkları her köprünün aslında açılır-kapanır olduğu meydana çıkmaktadır. Birinciler canları istediğinde seyahat ederler, seyahatlerinden büyük zevk alırlar (hele birinci mevkide ya da özel uçaklarıyla seyahat ediyorlarsa), onlara seyahat etmeleri için yalvarılır, hatta rüşvet verilir ve kabul ettiklerinde de gülücükler ve açılmış kollarla sıcak bir karşılama onları bekler. İkinciler gizlice, çoğu kez yasadışı yollarla seyahat ederler ve bazen, tıkış tıkış içine doluştukları battı batacak pislik içindeki gemilere ötekilerin lüks içindeki birinci mevkiye ödediklerinden daha fazla para öderler; vardıkları yerde ise çatılmış kaşlar onları beklemektedir ve şansları yaver gitmezse, tutuklanıp hemen sınırdışı edilirler.

C. DÜNYAYI MI DOLAŞIYORUZ YOKSA DÜNYA MI GEÇİP GİDİYOR?

Kutuplaşmanın kültürel/psikolojik sonuçları muazzam.

Larry Elliott, 10 Kasım 1997 tarihli *The Guardian* gazetesinde; Diane Coyle'un elektronik bilgisayarlı, cesur ve esnek yeni yüksek hız ve hareketlilik dünyasının kendisine sunduğu zevkleri uzun uzun anlattığı *The Weightless World** adlı kitabından bir alıntı yapıyor: "Benim gibi belli bir girişimcilik ruhu taşıyan, iyi eğitim görmüş ve iyi para kazanan ekonomistler ve gazeteciler için Britanya emek piyasasının yeni esnekliği muhteşem fırsatlar sunmaktadır." Ancak birkaç paragraf sonra aynı yazar, "artan esnekliğin, uygun niteliklere, yeterli ailevi kaynaklara ya da yeterli birikime sahip olmayan insanların işverenler tarafından çok daha fazla sömürülmesi sonucunu doğurduğunu" kabul eder. Coyle, Lester Thurow ve Robert Reich'ın ABD'de "korunaklı ikametgâhlarına çekilmiş bir zengin seçkinler grubu" ile "işsiz yoksul çoğunluk" arasındaki derinleşen toplumsal uçurumun artan tehlikelerine ilişkin uyarılarının, Britanya'nın yeni emek esnekliği güneşinde keyif çatanlar tarafından hafife alınmamasını ister.

* Diane Coyle, *The Weightless World: Strategies for Managing the Digital Economy,* MIT Press, Qxford, 1997. (y.h.n.)

Agnes Heller, uzun bir uçak yolculuğu sırasında tanıştığı, uluslararası bir ticaret firmasında çalışan, orta yaşlı, beş dil konuşan ve üç farklı yerde evi olan bir kadını şöyle anlatıyor:

> Kadın, pek çok yer arasında oradan oraya göçüp duruyor. Bunu bir topluluğun üyesi olarak değil, tek başına yapıyor; oysa kendisi gibi hareket eden çok sayıda insan var... İçinde yer aldığı kültür belli bir yerin kültürü değil, bir zamanın kültürü: *Salt şimdiki zamanın* kültürü.
> Singapur'dan Hong Kong'a, oradan Londra, Stockholm, New Hampshire, Tokyo, Prag'a giderken ya da başka yerler arasında sürekli mekik dokurken ona eşlik edelim. Aynı Hilton otelinde kalıp, öğle yemeğinde aynı tonbalıklı sandviçi ya da canı isterse Paris'te Çin ve Hong Kong'ta Fransız yemeği yiyor. Aynı tür faks makinesi, telefon ve bilgisayarları kullanıyor, aynı filmleri izliyor ve aynı tür insanlarla aynı tür sorunları tartışıyor.

Çoğumuz gibi dünyayı turlayan bir akademisyen olan Agnes Heller, isimsiz kahramanının deneyimini vurgulamakta zorluk çekmiyor. Ve, *pro domo sua* ekliyor: "Yabancı üniversiteler bile yabancı değil artık. Singapur, Tokyo, Paris ya da Manchester'da bir konferans sonrası sizi aynı sorular bekliyor olabilir. Oralar yabancı yerler değil, ama ev de değil." Agnes Heller'ın kahramanının evi yok; ama kendini evsiz de hissetmiyor. O an neredeyse, orada rahat ediyor. "Örneğin, elektrik düğmesinin nerede olduğunu biliyor; mönüyü önceden biliyor; jestleri ve imaları çözüyor; ötekileri fazla bir açıklamaya gerek duymadan anlıyor."[6]

Jeremy Seabrook komşu blokta oturan bir kadını, Michelle'i hatırlıyor:

> On beşindeyken saçları bir gün kırmızı, ertesi gün sarı, sonra simsiyah, ardından Afrikalılar gibi kıvır kıvır, atkuyruğu, örgülü ve nihayet kafası parlayacak kadar kısa olurdu... Dudakları bir gün kırmızı, bir gün mor, sonra siyahtı. Yüzü hortlak gibi beyaz, sonra şeftali rengi, ardından sanki dökme metal gibi bronz oluyordu. Kaçma hayallerinin peşine düşüp, on altısında erkek arkadaşıyla evi terk etti; erkek arkadaşı o zamanlar yirmi altısındaydı...
> On sekizinde kucağında iki çocukla annesine döndü... Üç yıl önce terk ettiği yatak odasında oturuyor; dünün pop yıldızlarının soluk resimleri,

6. Agnes Heller, "Where are we at home?", *Thesis Eleven*, no: 41, 1995

hâlâ asılı durduğu duvarlardan ona bakıyor. Bana kendisini yüz yaşında hissettiğini söyledi. Hayatın sunabileceği her şeyi denemişti. Geriye hiçbir şey kalmamıştı.[7]

Heller'ın yol arkadaşı, ihtiyaç duymadığı ve bu yüzden de hayali olmasına aldırmadığı hayali bir evde yaşar. Seabrook'un tanıdığı kadın ise boğucu gerçekliği sinirine dokunan evinden hayali kaçışlar sahneler. Mekânın sanallığı ikisine de hizmet eder, ama her birine diğerinden son derece farklı sonuçlar üreten farklı hizmetler sunar. Heller'ın yol arkadaşı söz konusu olduğunda sanallık, gerçek bir evin dayatabileceği her türlü kısıtlamayı kaldırır, onu evsizliğin sıkıntıları ve kaygılarına maruz bırakmadan, mekânı maddilikten arındırmasına yardım eder. Seabrook'un komşusu söz konusu olduğunda ise, hapishaneye dönen bir evin dehşet verici ve iğrenç gücü karşısında rahatlık sağlar; zamanı çözüp anlamsızlaştırır. Birinci deneyim postmodern özgürlük olarak yaşanırken, ikincisi köleliğin postmodern versiyonu gibidir ve tekinsizlik hissi verir.

İlk deneyim, paradigmatik olarak, *turist*lere özgü bir deneyimdir (ve seyahatin amacının iş mi yoksa tatil mi olduğu önemli değildir). Turistler gezgin haline gelir ve acısıyla tatlısıyla ev özlemi rüyasını, evdeki rahatlığın önüne koyarlar; çünkü, ya "mevcut koşullarda" bunu en akla uygun hayat stratejisi olarak gördükleri için ya da heyecan derleyicilerin hayatının hakiki ya da hayali hazlarıyla baştan çıkmış durumda oldukları için, bunu yapmayı isterler.

Ne var ki, her gezgin, yerinde çakılıp kalmaktansa hareket halinde olmayı tercih ettiği ve gitmekte olduğu yere gitmeyi istediği için hareket halinde değildir. Birçoğu, kendisine kalsa belki de başka bir yere gitmeyi isteyecek ya da bir gezgin hayatı yaşamayı tümden reddedecektir, ama onlara fikrini soran yoktur. Hareket halinde olmalarının nedeni, turistlere göre biçilmiş bir dünyada "evde oturmanın" bir aşağılanma ve bir külfet hissi uyandırması ve uzun vadede hiçbir biçimde uygulanabilir bir öneri olarak görülmemesidir. Bunlar, direnilemeyecek kadar güçlü ve çoğu kez gizemli bir çekme ya da itme gücü tarafından, hiçbir vaatte bulunmayan yurttan tinsel olarak koparıldıkları ve sonra da arkadan itildikleri için hareket halindedir. Baş-

7. Jeremy Seabrook, *Landscapes of Poverty*, Blackwell, Oxford, 1985, s. 59.

larına geleni özgürlüğün tezahürü dışında her şey olarak görebilirler. Bunlara *aylaklar* denir; turist güneşlerinin parlak ışıltılarını yansıtan ve gezegenin yörüngesini daha sakin sessiz izleyen donuk birer aydır bu avareler; postmodern evrimin ucubeleri, şahane yeni türlerin kustuğu canavarlardır. Aylaklar, kendini turistin hizmetine adamış dünyanın artıklarıdır.

Turistler canları isterse hareket eder, isterse yerinde oturur. Yeni, denenmemiş fırsatlar başka bir yerden göz kırptığında, bulundukları yeri terk ederler. Aylaklar, ne kadar çok isterlerse istesinler, bir yerde uzun bir süre kalmayacaklarını bilirler; çünkü büyük bir ihtimalle konakladıkları hiçbir yerde sıcak karşılanmayacaklardır. Turistler hareket halindedir, çünkü elleri altındaki (küresel) dünyayı dayanılmaz ölçüde *çekici* bulurlar; aylaklar da hareket halindedir; ama elleri altındaki (yerel) mekânları tahammül edilemeyecek kadar *soğuk* buldukları için. Turist seyahat eder, çünkü *bunu ister*; aylaklar seyahat eder, çünkü *katlanılabilir başka bir seçenekleri yoktur.* Denebilir ki, aylaklar zoraki turistlerdir; ama "zoraki turist" nosyonu kendi içinde çelişkili bir terimdir. Yer değiştiren duvarların ve hareketli yolların bulunduğu bir dünyada turistin stratejisi ne kadar bir zorunluluk da olsa, seçme özgürlüğü turistin canı kanıdır. Seçme özgürlüğünü aldığınızda, turistin hayatının çekiciliği, şiirselliği ve aslında, yaşamaya değer oluşu tümden kaybolacaktır.

Bugün "küreselleşme" olarak pazarlanan şey, turistlerin düşleri ve arzularına göre ayarlanmıştır. Bunun ikinci etkisi –ki bu kaçınılmaz bir *yan* etkidir– birçok başka insanı aylaklara dönüştürmesidir. Aylaklar, turiste dönüşme hakkı tanınmayan gezginlerdir. Ne oldukları yerde kalmalarına (arzu edilmeyen hareketliliğe son verecek, kalıcılığı garanti edecek hiçbir yer yoktur) ne de daha iyi bir yer aramalarına izin verilir.

Mekândan kurtarılan sermayenin gezici emek gücüne artık ihtiyacı yoktur (sermayenin en serbest, en ileri yüksek teknolojiyi kullanan öncüleri, ister hareketli ister hareketsiz olsun, emek gücüne hemen *hiç* ihtiyaç duymaz). Ve böylece, paranın, para getiren malların ve enformasyonun özgür hareketi önündeki son engelleri de kaldırma baskısı, sonuç olarak, köklerinden madden ya da manen koparılmış olanların hareketini engelleyen ("göçmen" ya da "milliyet" yasaları

gibi çeşitli adlar altında) yeni hendekler kazma ve yeni duvarlar dikme baskısıyla el ele yürür.[8] *Turiste yeşil ışık, aylağa kırmızı ışık yakılır.* Zoraki yerelleşme, küreselleşmenin etkilerinin doğal ayıklayıcılığına muhafızlık eder. Dünyanın ve üzerinde yaşayan nüfusun çok sık söz edilen ve giderek daha fazla kaygı doğuran kutuplaşması, küreselleşme sürecinin "tekerine çomak sokan" dışsal, yabancı, rahatsız edici bir müdahale değildir; küreselleşme sürecinin sonucudur.

Aylaklar olmazsa turistler de olamaz ve aylakların elleri kolları bağlanmadan turistler serbest bırakılamaz...

D.ANCA BERABER KANCA BERABER

Aylak, turistin *alter ego*'sudur [diğer kişilik]. Aynı zamanda, turistin en ateşli hayranıdır; turist hayatının zorlukları hakkında yeterince konuşulmadığı için değil, daha çok, gerçek sorunları hakkında hiçbir fikir sahibi olmadığı için böyledir. Aylağa, eğer özgürce seçme şansı olsaydı ne tür bir hayat sürmek isterdi diye sorun, alacağınız yanıt, bir turist cennetinin "TV'de görüldüğü şekliyle" tam tasviri olacaktır. Aylakların başka bir iyi hayat imgesi, başka bir alternatif ütopyası, kendi politik gündemleri yoktur. Hepimiz gibi onların da istediği tek şey, turist olmalarına izin verilmesidir... Yerinde duramayan bir dünyada, turistlik tek kabul edilebilir insani yerinde duramazlık biçimidir.

Turist de, aylak da tüketicidir; ve geçmodern ya da postmodern tüketiciler heyecan peşinde koşan deneyim koleksiyoncularıdır; dünyayla ilişkileri asıl olarak *estetik*tir: Dünyayı, insanı heyecanlandıran bir yiyecek, muhtemel yaşantılardan (*Erfahrungen**, yani birinin başına gelen olaylar anlamında değil, *Erlebnisse***, yani insanın içinden geçtiği bir evre anlamında yaşantılardan; bu hayati ayrım Almanca'da vardır ama İngilizce'de maalesef yoktur) oluşan bir matris olarak algılarlar; ve dünya haritasını, bu yaşantılara göre çizerler. Turist de aylak da

8. ABD'nin Bosna'daki savaşa müdahil olması lehine en sağlam argümanın, zamanın dışişleri bakanının da itiraf ettiği gibi, Avrupa'nın zengin kısımlarını savaş mültecilerinin akınından korumak olduğunu hatırlayalım.

* Alm.: Deneyim. (y.h.n.)

** Alm.: Yaşantı. (y.h.n.)

vaat edilen duygulanımlardan etkilenir; onlar tarafından çekilir ya da itilirler. Onlar, emektar müze tutkunlarının *tête-à-tête* [baş başa] verip bir sanat yapıtının zevkine ermeleri gibi, dünyanın "tadını çıkarırlar." Dünyaya karşı bu tutumları onları birleştirir, birbirine benzetir. Aylakların turistlerle, kendi kafalarındaki turist imgesiyle öyle ya da böyle empati kurmasını, onların hayat tarzını paylaşma arzusu duymasını sağlayan işte bu türden bir benzerliktir; ne var ki bu, turistlerin unutmak için çok çaba harcadığı, ama onca çabaya rağmen tamamen ve gerçekten bastıramadığı bir benzerliktir.

Jeremy Seabrook'un okurlarına hatırlattığı gibi,[9] günümüz toplumunun esrarı, "yapay olarak yaratılmış, öznel bir yetmezlik duygusunun gelişmesi"nde yatar; zira günümüz toplumunun temel ilkeleri için "hiçbir şey, insanların sahip olduklarıyla tatmin olduklarını ilan etmeleri kadar tehlikeli olamaz." Bu yüzden, hali vakti yerinde olanların görkemli maceralarının tüm çıplaklığıyla göze sokulurcasına sergilenmesiyle, insanların sahip oldukları şeyler azımsanır, kötülenir ve hor görülür: "Zengin, evrensel tapınma nesnesi haline gelir."

İstisnasız herkesin tapacağı kişisel kahramanlar ve istinasız herkesin öyküneceği kalıplar olarak vitrine konan zenginler bir zamanlar, yaşamları çalışma etiğinin ve ona tamı tamına sadık aklın iyicil etkilerinin örnekleri olmuş, "kendi çabaları ve yetenekleriyle bir yere gelmiş insanlar"dı. Bu artık geçerli değil. Tapınma nesnesi artık servetin kendisidir; en lüks ve savurgan hayat tarzının teminatı olarak servettir. Önemli olan *kişinin ne yapabileceğidir, yapılması gerekenin ya da yapılıyor olanın* önemi kalmamıştır. Zengin kişilerde evrensel olarak hayranlık duyulan şey, o inanılmaz hayatlarının içeriğini, ara sıra yaşayacakları yerleri, bu yerleri paylaşacakları kişileri bulma ve seçme ve de canları isterse hiç çaba harcamadan hepsini değiştirme yetileridir; geri dönülmez bir noktaya hiçbir zaman varmayacak görünmeleri, yeniden doğuşlarının görünür bir son noktasının olmaması, geleceklerinin geçmişlerinden muhteva olarak hep daha zengin ve daha imrendirici görünmesi; ve son fakat eşit derecede önemli olarak, onlara önemli gelen tek şeyin, servetlerinin önlerine serdiği fırsatlar yelpazesiymiş gibi görünmesidir. Göründüğü kadarıyla, bu insanlara yol gösteren, aslında, tüketim estetiğidir; görünen büyüklüklerinin

9. Bkz. Seabrook, *The Race for Riches*, s. 163, 164, 168-9.

ve istisnasız herkesin onlara tapınması hakkına sahip olmalarının asıl nedeni, çalışma etiğine ya da aklın, uzmanlığın kuru, kısıtlı kurallarına bağlılıkları veya finansal başarıları değil; şaşaalı, hatta bayağı estetik zevklerinin sergilenmesidir.

Seabrook'un işaret ettiği gibi, "yoksullar zenginlerden farklı bir kültür içinde yaşamazlar" "onlar da paralıların yararına kurulu bu dünya düzeninde yaşamak zorundadırlar. Ve yoksullukları, gerileme ve durgunlukla pekişip, ekonomik büyümeyle artar." Aslında, gerileme daha çok yoksulluk ve daha az kaynak demektir, halbuki büyüme beraberinde daha da çılgın tüketim harikalarını vitrinlere çıkarır ve böylelikle arzulanan ile gerçekçi olan arasındaki uçurumu derinleştirir.

Hem turist hem de aylak tüketici olmak için yaratılmıştır, ama aylak *kusurlu* bir tüketicidir. Aylakların gücü, gerçekte, tüketicilerin seçmesi beklenen incelikli malları satın almaya yetmez; kaynakları kadar tüketim potansiyelleri de sınırlıdır. Bu kusur onları toplumda tehlikeli konumuna getirir. Aylaklar kuralı çiğner ve düzeni kemirirler, sırf ortalıkta dolaşmakla bile eğlencenin içine ederler; tüketim toplumunun çarklarını yağlamazlar; bir turist endüstrisine dönen ekonominin kalkınmasına hiçbir katkıda bulunmazlar. Bir tüketiciler ya da turistler toplumunda "işe yarar" olmanın düşünülebilecek tek bir anlamı vardır ve bu anlamda aylaklar işe yaramazdırlar. Ve işe yaramadıkları için istenmezler, istenmedikleri için de çamur atılacak basit nesneler ve günah keçileridirler. Suçları, turistler gibi canlarının istediğini yapma araçlarından yoksun oldukları halde, turistlere benzemeyi istemeleridir.

Eğer turistler aylakları tatsız, bayağı ve saldırgan görüyor ve onların davetsiz misafirliklerinden öfkeye kapılıyorlarsa, bunun nedeni aylakların geçimini sağlamanın o çok sözü edilen "kamusal maliyetleri"nden daha derindir. Turistlerin aylaklardan korkma nedeni, aylakların turistlere guruları ve idolleri olarak bakma nedenleriyle büyük oranda aynıdır: Bir seyyahlar toplumunda, seyyah toplumda, turistlik ve aylaklık aynı madalyonun iki yüzüdür. Tekrar edelim; aylak, turistin *alter ego*'sudur. Onları birbirinden ayıran hat çok incedir ve her zaman açıkça çizilmemiştir; fark edilemeyip geçilebilir... Portrenin hangi noktada karikatür haline geldiğini ve türün

uygun ve sağlıklı örneğinin hangi noktada bir ucubeye ve bir canavara dönüştüğünü tayin etmeyi böylesine zorlaştıran işte bu muazzam benzerliktir.

Turistler arasında bazı "düzenli gidiciler"; yani, her zaman hareket halinde olan ve her zaman doğru yönde gittiklerinden ve gitmenin yapılacak en doğru şey olduğundan emin olanlar vardır; bu mutlu turistler, serüvenlerinin aylaklığa varabileceği endişesine nadiren kapılırlar. Ve bazı umutsuz aylaklar vardır ki, onlar çok uzun zaman önce havlu atmış ve turist rütbesine yükselme umutlarını tümden terk etmişlerdir. Ancak bu iki aşırı uç arasında, tüketiciler/seyyahlar toplumunun büyük ve muhtemelen esas çoğunluğunu oluşturan; o an nerede durduklarından emin olmayan ve hele şimdiki durdukları yerin bir sonraki günün doğduğunu göreceğinden hiç emin olmayanlar bulunmaktadır. Yolda o kadar çok muz kabuğu ve insanı tökezletebilecek o kadar çok kaldırım taşı vardır ki... Nihayetinde, işlerin çoğu geçicidir, hisseler yükselebileceği gibi tepetaklak düşebilir de; beceriler sürekli olarak yeni ve gelişkin beceriler tarafından değersizleştirilip geçersiz kılınıyor, gurur duyulan, gözde nitelikler artık göz açıp kapayana kadar beş para etmez hale geliyor, seçkin mahalleler pespaye, bayağı yerlere dönüşüyor, ortaklıklar ancak bir süreliğine kuruluyor, peşinden gidilecek değerlerin ve yatırım yapılacak amaçların görünmesiyle kaybolması bir oluyordur... Tıpkı hiçbir hayat sigortasının poliçe sahibini ölümden korumadığı gibi, turistlerin hayat tarzlarını aylaklığa kaçmaktan koruyacak bir sigorta da yoktur.

İşte bu yüzden aylak, turistin kâbusudur; turistin "içindeki şeytandır"; bu şeytanın turistin ruhundan çıkarılması gerekir; hem de her gün. Aylağın görüntüsü turisti titretir; bunun nedeni, *aylağın hali* değil, *turistin ne hale gelebileceğini* göstermesidir. Dilencilere ve evsizlere sokakları yasaklayarak, onları uzak, "girilmez" gettolara hapsederek, sürülmelerini ya da hapsedilmelerini talep ederek, aylağı halının altına süpüren turist, umutsuz bir biçimde, son tahlilde boşuna olsa da, kendi korkularından kurtulmak derdindedir. Aylakların olmadığı bir dünya, Gregor Samsa'nın başkalaşım geçirip bir sabah kalktığında kendini bir böcek olarak bulmayacağı, turistlerin de aylak olarak uyanmayacakları bir dünyadır. *Aylakların olmadığı bir dünya turistler toplumunun ütopyasıdır.* Turistler toplumundaki –"yasa ve düzen" ta-

kıntısı, yoksulluğun suç kategorisine alınışı, mütemadiyen mikrop temizlemeye kalkışma, vb– politikaların çoğu, tüm olasılık hesaplarını altüst edip toplumsal gerçekliği bu ütopya düzeyine çıkarma yönünde sürekli ve *inatçı bir çaba* olarak açıklanabilir.

Buradaki çapanoğlu, etrafta o hayatın alternatifini, yani seyyahlar toplumunun gerçekçi kıldığı tek alternatifin ne olduğunu gösteren aylaklar olmasa, turistlerin hayatının şimdikinin yarısı kadar bile zevkli olmayacağıdır. Turist hayatı bir gül bahçesi değildir, var olan güllerin sapları da çok büyük bir ihtimalle epey dikenlidir. Turistin özgürlüklerine sahip olmak için katlanılması gereken bir sürü zorluk vardır: Yavaşlamanın imkânsızlığı, her seçeneği saran belirsizlik, her kararın en önemli karar olmasının getirdiği tehlikeler bu zorluklardan sadece birkaçıdır. Üstüne üstlük, seçim yapmanın *zorunlu* bir şey haline gelmesi, seçmekten alınan zevkin albenisinin büyük oranda kaybolmasına yol açar; ve insanın bütün hayatı bir serüvenler dizisi haline geldiğinde serüven cazibesini büyük oranda yitirir. Sonuçta turistin şikâyet edebileceği çok az şey vardır. Mutluluk için başka bir yol, turistik olmayan bir yol arama arzusu hiçbir zaman çok uzak değildir. Bu arzu asla söndürülemez, yalnızca bir kenara itilebilir, ama o da fazla uzun sürmez. Turistin hayatını katlanılır kılan, zorluklarını küçük aksiliklere dönüştüren ve değişme arzusunu gerilerdeki bir rafta tutan şey; turistin tüylerini diken diken eden şey; aylakla özdeş görüntüsüdür.

Ve böylece, aylağın varlığında somutlaşan ve hiç bitmeyen bir kâbusa benzeyen bu alternatifin aklından hiç çıkmaması turistin yaşamını paradoksal olarak daha da katlanır, hatta eğlenceli kılar. Eşit şekilde paradoksal olarak, turistlerin bu alternatifi mümkün olduğunca korkunç ve iğrenç göstermekte çıkarları vardır. Aylağın kaderi ne kadar karanlıksa, turistin yolculukları o kadar keyifli olacaktır. Aylakların durumu ne kadar kötüyse, turist olmak insana o kadar iyi hissettirir. Aylağın olmadığı yerlerde, turistlerin onları icat etmeleri gerekecektir... Seyyahlar dünyasının ikisine birden ihtiyacı vardır; birbirlerine öylesine bir kördüğümle bağlıdırlar ki, bu kördüğümü ne kimse çözebilir, ne kesecek bir kılıç vardır ne de aranmaktadır.

Ve işte bu yüzden hareket etmeye devam ediyoruz: Bu tüketiciler/seyyahlar toplumunda çoğumuz turist ve aylak, yarıturist/ya-

naylak yaşayıp gidiyoruz. Başımızdaki musibetler, turistlerin dertlerinden daha fazla birbirine geçmiş durumda ve kabul edelim ki öyle de kalacak.

Ancak, hepimizin başındaki ortak musibetin karnında beslenen iki kader ve iki hayat deneyimi, dünyayla, dünyadaki sorunlarla ve bunları giderme yollarıyla ilgili birbirinden tamamen farklı –farklı ama, başarısızlıkları ve hem bu ayrı kaderlerin ve hayat deneyimlerinin hem de birbirlerine zıtlıklarının temelini teşkil eden, karşılıklı bağımlılıklardan oluşan ağın üzerini yeni bir cilayla örtme eğilimleri açısından benzer– iki algılamaya yol açıyor.

Bir yanda, küresellerin sözcülerinin (Jonathan Friedman bunları şöyle listeler: "medyaya yakın entelektüeller, medya entelijansiyasının kendisi ve belli bir anlamda, kozmopolit kimlik edinmeye gücü yeten herkes")[10] anlatımında bir ideoloji, ya da daha doğrusu o ideolojiyi sorgulamayı reddederek güvenilir kılan örtük varsayımlar –Pierre Bourdieu'nün yakın dönemli bir çalışmasında *doxa* ("tartışılmamış ve tartışılamaz bir apaçıklık")[11] olarak tanımladığı türden varsayımlar– şekilleniyor.

Öte yanda ise, yerellerin ve zorla yerelleştirilmişlerin ya da daha doğrusu, *glebae adscripti* yörelerinden esen gazap rüzgârlarıyla siyaset yelkenlerini şişirmeye çalışan ve bunda giderek daha başarılı hale gelenlerin eylemleri var. Meydana gelen çarpışma, siyasi imgelemi her iki tarafın da –görünüşte karşıt nedenlerle de olsa– hayıflandığı musibetin gerçek nedeninden başka yönlere kaydırıyor ve bölünmeyi durdurmak şöyle dursun, daha da derinleştiriyor.

Friedman, –halihazırda demir alıp yelken açmış, "halihazırda azade" olanların deneyimini ifade etmekten fazlasını yaptığı iddi edilen "arada bir yerdelik" "ayrıksılık" "aşkınlık" gibi *en vogue* [çok moda] terimleri– henüz azat olmamışların –çirkin ve itici "bağlı olma" ve "özleştirme" eğilimlerini değilse de– deneyimini de ifade eden o tüm dünyaya yayılmış gevezelik dilini tiye alır. Bu dil, ayrıcalığı ve kendi-

10. Jonathan Friedman'dan yapılan bu ve sonraki alıntılar "Global crises, the struggle for cultural identity and intellectual porkbarrelling: cosmopolitans versus locals, ethnics and nationals in an era of de-hegemonisation", *Debating Cultural Hybridity* adlı kitaptandır; der. Pnina Werbner ve Tariq Modood, Zed Books, Londra, 1997, s. 70-89.

11. Bkz. Pierre Bourdieu, "L'Architecte de l'euro passe aux aveux", *Le monde diplomatique*, Eylül 1997, s. 19.

ne özgü güvensizliklerini ortak "insan doğası" ya da "hepimizin geleceği" olarak sunar. Gelgelelim, Friedman sorar,

> Böylesi bir kültürel göç kimin gerçekliğidir? Sömürgecilik sonrası çağın sınır tanımazlarının eserlerinde bu yer değiştirmeyi sürdüren ve onu basılı sözcüklerde somutlaştıran her zaman, şair, sanatçı ve entelektüellerdir. Ama şiirleri kim okur ve toplumsal gerçekliğin daha alt katmanlarında vuku bulan öteki özdeşleşme türleri nelerdir? ... Kısaca, melezler ve melezleşme teorisyenleri, kendini ve/veya dünyayı etnografik bir kavrayış sonucunda değil de kendini tanımlamak amacıyla bu tür terimlerle tanılayan bir grubun ürünlerinden başka bir şey değildir... Küresel, kültürel bakımdan melez olan seçkinler âlemi, uluslararası politika, akademi, medya ve sanatlarla bağlantılı olan ve çok farklı türden bir dünya deneyimini paylaşan bireylerin âlemidir.

Küresellerin kültürel melezleşmesi yaratıcı, özgürleştirici bir deneyim olabilir; ama yerellerin kültürel açıdan güçsüzleşmesi nadiren özgürleştirici bir deneyimdir; birincilerin bu ikinci grubun kafasını karıştırmaya ve böylelikle kendi "yanlış bilinç"lerini ikinci grubun zihinsel yetersizliğinin bir kanıtı olarak göstermeye eğilim duymaları, talihsiz de olsa, anlaşılır bir şeydir.

Ancak, –seçimleri sonucu değil alınlarına yazılmış olduğundan yerel kalmış olan– ikinciler için, komünal ağların özerkleştirilmesi, parçalanması ve kaderin zoraki bireyselleştirilmesi çok farklı bir musibetin habercisidir ve çok farklı stratejiler akla getirmektedir. Friedman'dan bir alıntı daha yapacak olursak:

> Yoksulların yaşadığı yörelerde gelişen mantığın doğasının, kültür endüstrilerinin son derece iyi eğitim görmüş seyyahları arasında gelişen mantıktan farklı olması muhtemeldir... Kentin yoksul, etnik bakımdan karışık gettosu, yeni olduğu açıkça ortada olan melez kimliklerin oluşturulması için gereken desteği doğrudan doğruya sağlayan bir arena değildir. Küresel istikrar ve/veya büyüme dönemlerinde, hayatta kalma sorunları yurtla ve emniyetli yaşam alanları yaratmakla çok daha yakından ilişkilidir. Sınıf kimliği, yerel getto kimliği, yaşamaya devam edecek görünüyor...

İki dünya, iki dünya algılaması, iki strateji.

Ve işte paradoks: Özerkleştirilmiş/özelleştirilmiş/tüketime özendiren dünyanın, küreselleşen/yerelleşen dünyanın bu *postmodern* gerçekliği, *postmodernist* anlatıda yalnızca soluk, tek yanlı ve bütünüyle çarpıtılmış bir yansıma bulur. "Küreselleşen" dünyaya övgüler düzen postmodern şakşakçıların ilan ettiği melezleşme ve özcülüğün yenilgisi, o dünyayı parçalara ayıran keskin çelişkileri ve karmaşıklığı ifade etmekten çok uzaktır. Postmodern gerçekliğin çok sayıdaki olası anlatımlarından biri olan postmodernizm, yalnızca, bir kasta bağlı küresellerin (şamatacı, seslerini çok iyi duyuran ve etkili olan, ama görece cılız bir kategori oluşturan yurtsuzlar ve gezginlerin) yaşantısını dile getirir. Postmodern sahnenin ayrılmaz bir parçasını oluşturan diğer yaşantılar hakkında ise tek söz etmez, onları açıklamaz.

Tanınmış Polonyalı antropolog Wojciech J. Burszta, bu felaketlere gebe iletişim kopukluğunun sonuçları üzerine kafa yorar:

> Eski kenar mahalleler, postmodernistlerin onlar hakkında anlattıklarına kulak asmadan devam ediyorlar yollarına. Ve onlar [postmodernistler-Z.B.] militan İslamın gerçeklikleri, Mexico City'nin teneke evlerinin çirkinliği ya da harap bir Güney Bronx evindeki siyah işgalciler karşısında çaresizler. Bunlar devasa sınırlar ve insan onlarla nasıl baş edeceğini bilemiyor.
> Küresel simgeler, etiketler ve hizmetlerin ince örtüsü altında, bilinmeyenin kazanı kaynıyor; kazanın içindekiler özel olarak ilgimizi çekmiyor ve aslında onlar hakkında söyleyecek sözümüz yok.[12]

Yukarıdaki alıntıda bahsedilen "kenar mahalleler"i en iyi anlamanın yolu, onu genel anlamda ele almaktır: Bu anlamda "kenar mahalleler" "küresel simgeler, etiketler ve hizmetler" tarafından –küresel şakşakçıların öngördüğü şekilde olmasa da– derinden etkilenmiş sonsuz sayıdaki mekânlardır. "Küreselleşmiş" seçkinlerin ruhsal bakımdan yersiz yurtsuz; ancak fiziksel olarak iyice kuvvetlendirilmiş olan küçük sığınakları bu mekânlar tarafından kıskaca alınmıştır.

Az önce sözü edilen paradoks, başka bir paradoks doğurur: "Zaman/mekân sıkışması" engelsiz enformasyon aktarımı ve anında iletişim çağı, aynı zamanda, okumuş seçkinler ile *populus* [halk] arasındaki iletişimin neredeyse tamamen koptuğu çağdır. Seçkinlerin

12. Wojciech J. Burszta, *Czytanie kultury*, Łódź, 1996, s. 74-5.

(Friedman'nın yerinde ifadesiyle, "modernizmleri olmayan modernistlerin" yani bir evrensellik projeleri olmayan modernistlerin) halka söyleyecek hiçbir şeyi yoktur, onların hayat deneyimleri ve hayattan beklentileri diğerlerinin zihinlerinde hiçbir yankı bulmaz.

5
Küresel Yasa, Yerel Düzenler

Pierre Bourdieu'nun, Fransız sosyolog Loïc Wacquant'ın bir çalışmasına atıfta bulunarak dediği gibi, Amerika Birleşik Devletleri'nde,

> yoksulluğu ahlakileştiren bir kavrayış üzerinde temellenen "Müşfik Devlet"; orta sınıflar için asgari emniyet garantileri veren bir Sosyal Devlet ve nüfusun geniş kesimlerinin, özellikle de siyahların durumunun her geçen gün artacak istikrarsızlaşması sonucu ortaya çıkan şiddete karşı örgütlenmiş, giderek daha baskıcı hale gelen bir devlet şeklinde iki kola ayrılma eğilimindedir.[1]

1. Bkz. Pierre Bourdieu, "L'Architecte de l'euro passe aux aveux", *Le monde diplomatique*, Eylül 1997, s. 19.

Bu, ulus devletin hızla zayıflayan elinde başlangıçtaki siyasi inisiyatiften geriye kalanları yasa ve düzen meselesiyle (ki bu mesele pratiğe, kaçınılmaz olarak, bazıları için düzenli –güvenli– bir varoluş meselesi, diğerleri içinse korkutucu ve tehditkâr bir yasa gücü olarak aktarılır) sınırlama yönündeki çok genel bir eğilimin –itiraf edildiği üzere, daha geniş ve aynı zamanda küresel olguların Amerikan versiyonlarının çoğu gibi özellikle rahatsız edici ve çarpıcı olmakla beraber– örneklerinden biridir sadece.

Ekim 1996'da Freiburg'da verdiği bir ders esnasında Bourdieu, bu alıntıyı uçakta okuduğu bir bildiriye bir tür "duygusal tepki" olarak kaleme aldığını söyler. Söz konusu bildiri, Alman Federal Bankası Başkanı Hans Tietmeyer tarafından açık ve sıradan gerçeklerden bahsediyormuşçasına tabii, neredeyse baştan savma ve dinleyici ya da okuyuculardan hiçbirinin kaşlarını kaldırmasına neden olmayacak bir şekilde kaleme alınmıştır. Tietmeyer'in yazdığına göre "günümüzün önemli meselesi, yatırımcıların güven duymasını sağlayacak koşulların yaratılmasıdır." Tietmeyer bu koşulların nasıl yaratılacağını yine kısaca ve pek bir argüman ileri sürmeksizin, sanki herkes için aynıyla vaki görülecek şeylerden söz edermişçesine, tek tek sayarak devam eder. Yatırımcıların güven duymasını sağlamak, onları yatırım yapmaya teşvik etmek için, kamu harcamalarını daha sıkı kontrol altına almak, vergi oranlarında indirime gitmek, sosyal güvenlik sisteminde reform yapmak ve "emek piyasasının katı kurallarını kaldırmak" gerektiğini söyler.

Emek piyasası aşırı katıdır; esnetilmesi gerekir. Bunun anlamı emeğin yumuşak ve uysal, hamur gibi kolayca yoğrulabilir, kesilebilir ve ezilebilir ve kendisine ne yapılırsa yapılsın hiçbir direniş gösteremez hale getirilmesidir. Başka bir deyişle, emek ancak yatırımcıların hesaba katmayabilecekleri türden bir ekonomik değişken haline geldiği oranda "esnek"tir; elbette, emeğin yönetimini belirleyecek olan, yatırımcıların, yalnızca yatırımcıların eylemleri olacaktır. Ne var ki, biraz düşünürsek, "esnek emek" fikri teoride iddia ettiği şeyi pratikte reddeder. Daha doğrusu, bir sav olarak ileri sürdüğü şeyi hayata geçirmek için, savının nesnesini [emeği], sahip olmasını şart koştuğu o hızlılık ve beceriklilik vasıflarından yoksun bırakmalıdır.

Önemli yere sahip çoğu değer gibi "esneklik" fikri de toplumsal ilişkilerin niteliklerine sahip olduğunu; yani gücün yeniden dağıtılmasını gerektirdiği gerçeğini ve "katılık"ları alt edilmek üzere olanların direnme güçlerini ellerinden alma niyeti taşıdığını gözlerden gizler. Aslına bakarsak, emek gücü "katı" olmaktan ancak yatırımcının hesaplarında bir bilinmez olma özelliğini kaybederse çıkacaktır. Başka bir deyişle, emek, sahiden "esnek" olma –yani bir kalıba girmeyi reddetme, şaşırtma ve bütün bunlarla birlikte yatırımcının manevra özgürlüğüne bir sınır koyma– gücünü fiilen yitirdiğinde "katı" olmaktan çıkar. "Esneklik" ekonomik açıdan sağlıklı olmanın –emek piyasasının hem talep hem de arz tarafları için eşit derecede geçerli– "evrensel ilke"siymiş pozu takınır. Her ikisi için de aynı terimin kullanılması, işin arz ve talep taraflarında bu terimin tamamen farklı esaslara sahip olduğunu gözlerden saklar.

Talep tarafının esnekliği demek, çöp ve artıkları, geride kalan yerellerin temizleyeceği son kamp yerinde bırakıp, göz kırpan daha yeşil otlaklara gitme özgürlüğü demektir. Dahası, "ekonomik açıdan mantıklı" olmayan tüm düşünceleri göz ardı etme özgürlüğü demektir. Ne var ki talep tarafında esneklik gibi görünen şey, arz tarafındakiler için katı, zalim, değiştirilemez ve zaptedilemez kaderdir: İşler bir gelir bir gider, göründüğü gibi kaybolur ve işe alma/işten atma oyununun kuralları hiçbir uyarı yapılmaksızın değişirken işler parçalara ayrılır, geri çekilir; ve ne iş arayanlar ne de bir işe sahip olanlar bu tahtırevalliyi durduracak bir şeyler yapabilir. Dolayısıyla, kuralları koyan ve kaldıranlar tarafından belirlenen esneklik standartlarını karşılamak için, yani yatırımcıların gözünde "esnek" olmak için, "emek arz edenlerin" durumu "esnek" olmakla taban tabana zıt, mümkün olduğu kadar katı ve *esnemesiz* olmalıdır: Bırakın oyuna kendi kurallarını dayatmalarını; seçme, kabul ya da reddetme özgürlükleri bile kökünden kazınmalıdır.

Koşullardaki bu asimetri, kendini, karşılıklı kestirilebilirlik derecelerinde dışa vurur. Davranış tarzı seçeneği bol olan taraf, belirsizlik öğesini öteki tarafın durumu hanesine katarken, daha dar bir seçim ufku olanlar ya da hiç seçim şansı olmayanlar buna karşılık veremezler. Yatırımcıların seçeneklerinin *küresel* boyutu, "emek arz edenler"in seçeneklerinin tam manasıyla *yerel* sınırlarıyla karşılaştırıldığında, ya-

tırımcıların emek arz edenler üzerindeki tahakkümünün temelinde yatan bu asimetriyi üretir. Hareket kabiliyetinin varlığı ve yokluğu, toplumsal koşulların yeni, geçmodern ya da postmodern kutuplaşmasına işaret eder. Bu yeni hiyerarşinin tepesinde yersiz yurtsuzlar oturur; aşağı katlarda değişen oranda mekân sınırlamaları, en dipte de, bilfiil, *glebae adscripti* oturur.

A. HAREKETSİZLİK FABRİKALARI

Bourdieu, Avrupalı bazı sosyologlar tarafından yeni özgürlük cenneti olarak selamlanan California eyaletinde, bütçeden yükseköğrenim kurumlarına ayrılan devlet fonlarının toplamından çok daha fazlasının, hapishanelerin inşa ve işletmesi için harcandığına işaret ediyor. Hapse atmak mekânsal sınırlamanın en radikal biçimi ve ulaşacağı son noktadır. Ve aynı zamanda öyle görünüyor ki, çağdaş "zaman/mekân sıkışması"nın ön saflarındaki politik seçkinlerin yönettiği hükümetlerin ana kaygısı ve ilgi odağıdır.

Mekânsal sınırlama, farklı ölçülerde sertlik ve katılık içeren hapis uygulamaları her çağda, nüfusun massedilemeyen, kontrol edilmesi güç ve aksi halde sıkıntı doğurmaya yatkın kesimleriyle baş etmenin birincil yöntemi olmuştur. Köleler, cüzamlılar, akıl hastaları, etnik ya da dinsel yabancılar da aynı şekilde kendilerine ayrılan bölgelere kapatılmıştır. Kendilerine ayrılan bölgelerin dışında dolaşmalarına izin verildiğinde ise bu insanlar, başka bir mekâna ait olduklarını herkes fark edebilsin diye, onlara tahsis edilmiş mekânın amblemini üzerlerinde taşımak zorundaydılar. Önce mekânsal ayırma sonra da zoraki hapsetme yüzyıllar boyunca her tür farklılığa ve özellikle de alışılmış toplumsal ilişkiler ağı içinde barındırılamaz ya da barınsın istenmeyen farklılıklara verilen neredeyse duygusal, içgüdüsel bir tepki olagelmiştir. Mekânsal ayırmanın en derin anlamı, iletişimin yasaklanması ya da askıya alınması ve böylelikle yabancılaşmanın zorla sürdürülmesidir.

Yabancılaştırma, mekânsal ayırmanın ana işlevidir. Ötekinin görüşünü indirger, zayıflatır ve bastırır: Edinilen günlük ilişkiler deneyimi sayesinde canlı bir biçimde gün ışığına çıkabilen bireysel nite-

likler ve koşullar, ilişki zayıflatıldığında ya da toptan yasaklandığında nadiren görülür. Bu durumda kişisel tanışıklığın yerini tipleştirme alır ve çeşitliliği azaltarak, çeşitliliğin göz ardı edilmesini sağlamayı amaçlayan yasal kategoriler, kişilerin ve olayların biricikliğini önemsizleştirir.

Nils Christie'nin işaret ettiği gibi,[2] gündelik hayatta kişisel tanışıklıklar hüküm sürdüğünde, verilen zararın telafi edilmesi kaygısı, zararı verenin bunun bedelini ödemesi ve cezalandırılması talebinin önüne geçer. Zarardan sorumlu kişiye ne kadar öfke duyarsak duyalım, söz konusu olaya ceza yasası kategorilerini uygulamayız (belki de, kişisellikten arınmış olan suç ve ceza kategorilerinin yasadaki ilgili paragrafının bu olayda uygulanabileceğini düşünmeyiz bile) "çünkü çok fazla şey biliyoruzdur... Bu kadar çok bilgi karşısında yasal kategori her zaman çok dar kalacaktır." Ne var ki, hakkında bir şey bilmediğimiz ve çoğu hakkında hiçbir zaman bir şey bilemeyeceğimiz insanlar arasında yaşıyoruz artık. Bizi öfkelendiren eylemin niçin yapıldığını –"aynı kategorideki" diğer eylemlere aslında benzemediğini– anladığımızda, yasanın soğuk maddelerine başvurmaktan imtina etmek doğaldı. "Ancak bu, sokağın karşısındaki eve yeni taşınan şu tuhaf çocuk için geçerli değildir." Ve bu yüzden, der Christie, içinde yaşadığımız modern toplumda, "istenmeyen ya da en azından şüpheli olarak görülen eylemleri giderek daha çok" "suç kapsamı"na alma konusundaki tutarlı eğilim ve "bu suçlardan giderek daha fazlasının hapis cezasıyla karşılanması" (kaçınılmaz olmasa da) bütünüyle beklenmedik de değildir.

Denebilir ki, yasal olarak tanımlanmış kategoriler yardımıyla çeşitliliği azaltma eğilimi ve akabinde farklılığı mekânsal ayrıma tabi tutmak; modern koşulların ağırlık kazanmasıyla beraber nüfusun fiziksel yoğunluğu, ahlaki yoğunluğundan dikkate değer ölçüde fazla olma eğilimine girdiğinde ve insani yakınlığın massetme kapasitesini aşıp kişisel ilişkiler ağının menzili dışına taştığında, kesinlikle daha çok talep edilir hale gelecek ve büyük bir ihtimalle bir gerekliliğe dönüşecektir. Ancak bu bağlantı tersine de çevrilebilir ve bu indirgemeye kuvvet katan mekânsal ayırmanın, indirgemeci işlemleri ve de ceza hukukunun indirgemeci etkisini bir gerekliliğe dönüştüren o

2. Nils Christie, "Civility and State" (yayımlanmamış notlar).

karşılıklı yabancılaşmayı sürdürmek ve sürekli kılmak için kullanılan ana bir kaynak olduğu sonucuna varılabilir. Sıkı denetim altındaki mekân sınırlarının koruyup beslediği zoraki bir yabancılık durumuna sokularak uzakta tutulan ve düzenli ya da düzensiz iletişim imkânı verilmeyen öteki de, aynı sebeple, klişeleştirilmeyi engelleyebilecek ve böylelikle hukukun (ve de ceza hukukunun) indirgemeci etkisine ağır basabilecek ya da onu hafifletebilecek tek şey olan bireysel, kişisel biricikten yoksun bırakılıp yabancı formunda tutulur.

(Şimdiye kadar) uzak bir ideal olan tam yalıtım; yani ötekini, yasanın cezalandırma kuvvetinin tam bir kişileştirmesine indirgeyecek bir yalıtım şimdi uzaktan göz kırpmaktadır. Nils Christie'nin özlü tasvirinden alıntılarsak, "büyüme ve hareketlilik taraftarı"[3] olan ve bu yüzden planlarını yüz yılın sonunda eyalette yaşayan her yüz bin kişiden sekizinin hapis mahkûmu olacağı hesabına göre yapan California'daki Pelican Bay gibi Amerikan "sanat harikası" hapishaneler bu ideale yaklaşmış bulunuyor. 1 Mayıs 1990 tarihli *Los Angeles Times* gazetesinde coşkuyla aktarılan bir habere göre Pelican Bay hapishanesi, "baştan sona otomatiktir ve mahkûmları ne gardiyanlarla ne de öteki mahkûmlarla neredeyse hiç yüz yüze getirmeyecek şekilde planlanmıştır." Mahkûmlar zamanlarının çoğunu "kalın beton bloklar ve çelikten yapılmış penceresiz hücrelerde geçiriyor... Hapishane atölyelerinde çalışmıyorlar; havalandırma yok, ve öteki mahkûmların arasına karışmıyorlar." Gardiyanlar bile "camla kaplı ve kilitli kontrol noktalarında duruyor ve mahkûmlarla bir konuşma sistemi yoluyla iletişim kuruyorlar"; mahkûmlar tarafından ya hiç görülmüyor ya da nadiren görülüyorlar. Gardiyanlara kalan tek görev, mahkûmların hücrelerinde kilitli kalmalarını, yani ne görülen ne de gören olmalarını, iletişimsiz bir halde kalmalarını sağlamaktır. Mahkûmların hâlâ yediklerini ve sıçtıklarını bilmesek, hücrelerini tabut sanırdık.

İlk bakışta Pelican Bay projesi, Panoptikon'un günümüze uyarlanmış, sanat harikası, süper yüksek teknoloji versiyonu; Bentham'ın tam gözetim yoluyla tam kontrol düşünün sonunda vücut bulmuş hali gibidir. Ancak, ikinci bir bakış, ilk izlenimin yüzeyselliğini açığa çıkarır.

---

3. Nils Christie, *Crime Control as Industry: towards Gulag*, Western Style? Routledge, Londra, 1993, s. 86-7. Başlığın sonundaki soru işareti ikinci baskıda kaldırılmıştır.

Panoptik kontrolün yerine getirmesi gereken önemli bir işlev vardı: Panoptik kurumlar her şeyden önce *ıslah evleri* olarak düşünülmüştü. Islahın görünür amacı, mahkûmları, kendi girdikleri ya da doğrudan kendi hataları olmaksızın içine itildikleri ahlaki yozlaşma yolundan çevirmek, "normal toplum"un kollarına eninde sonunda geri dönmelerine imkân verecek alışkanlıklar geliştirmelerini sağlamak; "ahlaki çürümeyi durdurmak" tembellik ve becerisizlikle mücadele edip bunların üstesinden gelmek, onları toplumsal normlara saygısızlık ya da umursamazlık batağından çekip çıkarmak; bir araya geldiğinde mahkûmları "normal bir hayat" yaşamaktan aciz kılan bütün bu kötülükleri yenmekti. O devirler çalışma etiği devri; yani çalışmanın, sıkı ve sürekli çalışmanın, hem Tanrı yolundaki erdemli hayatın reçetesi hem de toplumsal düzenin temel kuralı olarak görüldüğü zamanlardı. O devirler aynı zamanda, iki yakasını bir araya getiremeyen küçük çiftçi ve zanaatkârların sayısı önü kesilemez şekilde artarken, onları ekmeğinden eden makinelerin, kendilerine hizmet edecek itaatkâr ve uysal elleri beyhude beklediği devirlerdi. Ve bu yüzden, mahkûmlara iş –faydalı ve kârlı bir iş– vermek, ıslah fikrinin pratikteki esas öğesi haline geldi. Panoptikon vizyonunda Bentham, modern endüstriyel çalışmanın rutin, tekdüze, mekanik ritmiyle ilk tanışanların karşılaştığı sıkıntı ve endişe doğuran sahici sorunları çözmek için gösterilen dağınık, ama ortak çabaların kapsamını genişletti.

Panoptikon projesi kaleme alındığı zamanlarda, istekli emek gücünün eksikliği, genelde toplumsal ilerleme önündeki ana engel olarak görülüyordu. İlk girişimciler, muhtemel emekçilerin fabrikada çalışmanın ritmine boyun eğmekteki gönülsüzlüğünden yakınıyordu; "ıslah" bu koşullarda, direnişi kırmak ve boyun eğmeyi daha akla yatkın hale getirmek anlamına geliyordu.

Özetleyecek olursak, öteki doğrudan hedefleri ne olursa olsun, panoptik tarzdaki cezaevleri her şeyden önce, *disipline sokulmuş emek gücü fabrikalarıydı*. Aynı zamanda, çoğu kez, bu esas görevin derhal yerine getirilmesini sağlayan çözümlerdi; bu mekânlarda mahkûmlar doğrudan işe koşuluyorlardı; özellikle de "özgür emekçilerin" en az talip oldukları ve vaat edilen karşılığı ne kadar cazip ve cömert olursa olsun özgür iradeleriyle en az yapmak isteyecekleri işlere. İlan edilen

uzun vadeli amacı ne olursa olsun, çoğu panoptik kurum düpedüz bir *çalışma kampı*ydı.

XVII. yüzyıl başlarında Amsterdam'da kurulan ıslah evini tasarlayanların ve destekleyenlerin hayallerinde, "sağlıklı, az yiyen, çalışmaya alışmış, iyi bir iş kapmaya arzulu, kendi ayakları üzerinde durabilen ve Tanrı'dan korkan insanlar" yetiştirmek vardı. Muhtemel mahkûmların bu nitelikleri kazanmasını sağlayacak işlerin uzun bir listesini yaptılar; bunlar arasında ayakkabı yapımı, kitap ciltleme, eldiven ve çanta imalatı, yaka ve pelerinler için dantel örme, pamuklu kadife ve yünlü kumaş dokuma, ipekli kumaş ve halı dokuma, ilik açma, ağaç oyma, marangozluk, cam işleme, sepet yapma gibi el işleri vardı. Pratikte, ıslah evlerindeki üretim faaliyeti çok geçmeden, başlangıçtaki hedefleri izleme yönündeki birkaç yarı gönüllü çabanın ardından, Brezilya'da yetişen sert bakkam ağacı kerestesi biçmekle sınırlı kaldı; iş o kadar kaba ve yorucuydu ki, ıslah evinin baskıcı rejimi olmasa büyük bir ihtimalle kimse gönüllü olarak çıkıp böyle bir işe girmeyecekti.[4]

Hangi biçimiyle olursa olsun ıslah evlerinin, ilan ettikleri "rehabilitasyon" "ahlaki reform" "mahkûmlara toplumsal ehliyet kazandırma" gibi amaçlarını gerçekleştirip gerçekleştirmedikleri başından beri hayli tartışma yaratmıştır ve bugün bile tartışmalı bir konu olarak durmaktadır. Araştırmacıların yaygın kanısı, sıkı denetime tabi ıslah evlerindeki koşulların, niyet ne kadar iyi olursa olsun, "rehabilitasyon" *aleyhine* işlediği yönündedir. Çalışma etiğinin riyasız kuralları, hapishanelerin baskıcı rejimiyle uyuşmaz; hapishaneye ne ad verirseniz verin, bu böyledir.

Tanınmış Norveçli hukuk sosyoloğu Thomas Mathiesen, etraflıca tartıştığı ve kapsamlı bir araştırmayla desteklediği bu kanıyı şöyle dile getiriyor: "Tarihi boyunca hapishane aslında insanları pratikte hiçbir zaman rehabilite etmemiştir. Hiçbir zaman insanlara 'toplumsal ehliyet' kazandırmamıştır."[5] Yaptığı şey, içine aldığı insanları "ehil" değil, (Donald Clemmer'in tabiriyle)[6] *mahpus haline getirmek*, yani in-

4. Bkz. Thorsten Sellin, *Pioneering in Penology: the Amsterdam Houses of Correction in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Philadelphia UP, 1944, s. 27-9, 58-9.
5. Thomas Mathiesen, *Prison on Trial: a Critical Assessment*, Sage, Londra, 1990, s. 40.
6. Bkz. Donald Clemmer, *The Prison Community*, Holt, Reinhart & Winston, New York, 1940.

sanların cezaevine, ama yalnızca cezaevine özgü âdet ve alışkanlıklar edinmesini ve benimsemesini sağlamak ve böylece onları duvarların dışındaki dünyada geçerli kültürel normların desteklediği davranış kalıplarından son derece farklı davranışlara mahkûm etmek olmuştur; "mahpuslaştırmak" "rehabilitasyon"la taban tabana zıttır ve "ehliyet kazanma" önündeki başlıca engeldir.

Ancak burada önemli olan, Islah Evi'nin Amsterdam'da aydın kamuoyunun beğenisine sunulduğu devirlerin aksine, günümüzde "rehabilitasyon" sorununun tartışmalı olmasıyla değil, daha çok gündem dışı olmasıyla göze çarpıyor olmasıdır. Birçok ceza hukukçusu, ceza ideolojisi konusunda süregiden eski ama hâlâ bir sonuca bağlanmamış *querelles*'le [tartışmalar] bir süre daha oyalanacak gibi görünüyor; fakat o zamandan beri en dikkat çekici gelişme, ceza sistemi pratisyenlerinin "rehabilite etme amacı beyanları"ndan –bu beyan ister samimi ister yalan olsun– kesinlikle vazgeçmiş olmalarıdır.

Mahkûmları çalışma hayatına kazandırma çabaları sonuç verebilir de vermeyebilir de; ama bu çabalar sadece, mahkûmları dışarıda bekleyen işler varsa ve amaç bu bekleyen işleri doldurmaksa anlamlıdır. Günümüzde bu ilk koşulun mevcut olduğunu söylemek zordur; ikincisi ise gayet belli ki yoktur. Bir zamanlar emek gücündeki artışı özümsemeye can atan sermaye şimdi, işsizliğin azalması haberlerine sinir oluyor; işçi çıkaran ve çalıştırdığı personel sayısını azaltmak için önlemler alan firmaları, borsadaki tam yetkili simsarları aracılığıyla mükâfatlandırıyor. Bu koşullar altında, hapishane ne meslek eğitimi veren bir okuldur ne de bildik ve tercih edilen "gönüllü toplama" yöntemleri başarısızlığı uğradığında üretici emek gücü boşluğunu doldurmanın –özellikle gönülsüz ve dik başlı, "bir becerisi olmayan insanlar"ı endüstri yörüngesine oturtmanın– ikinci en iyi, etkili yöntemidir. Tersine, mevcut koşullarda cezaevleri, *istihdamın bir alternatifi*dir; üretici olarak ihtiyaç duyulmayan ve "geri alınacakları" bir işleri olmayan yığınla insandan kurtulmanın ya da onları etkisiz hale getirmenin bir yoludur.

Günümüzdeki basınç, sürekli, saate ayarlı, kalıcı ve düzenli çalışma alışkanlıklarının *ortadan kaldırılması* yönündedir; "esnek emek gücü" sloganının başka ne anlamı olabilir ki? Artık izlenen strateji, emekçilerin modern endüstrinin şaşaalı günlerinde çalışma etiğin-

den öğrenmeleri istenen şeyleri *öğretmek* değil, *unutturmak*tır. Emek gücü belki de ancak, şimdiki ve gelecekteki işçiler edinmiş oldukları her gün çalışma, günlük vardiyalar, kalıcı bir işyeri ve süregiden iş arkadaşlıkları gibi alışkanlıklarını kaybettiklerinde; hiçbir işe alışmadıklarında, ve hiç kuşkusuz, halihazırda yaptıkları herhangi bir işe dair mesleki bir tutum geliştirmekten imtina ettiklerinde (ya da bu engellendiğinde) ve iş sahibi olma hakları ve sorumlulukları hakkında hülyalara dalmak gibi ölümcül huylardan vazgeçtiklerinde gerçek anlamda "esnek" olabilir.

Uluslararası Para Fonu ve Dünya Bankası yöneticileri Hong Kong'da yaptıkları Eylül 1997 tarihli son yıllık toplantıda Alman ve Fransızların daha çok insanı iş sahibi yapma yöntemlerini sert bir üslupla eleştirdiler. Onlara göre, böylesi çabalar "emek piyasasının esnekliği"nin ruhuna ters düşüyordu. Esneklik için, "aşırı yanlı" iş ve ücret koruma yasalarının kaldırılması, katıksız rekabetin yoluna dikilen "çarpıklıklar"ın temizlenmesi ve mevcut emek gücünün edinmiş olduğu "ayrıcalıklar"ın[7] –yani, işlerindeki istikrar, iş ve gelirlerinin korunmasıyla ilgili ne varsa hepsinin– geri alınmasına gösterdiği direncini kırılması gerekiyordu. Başka bir deyişle, onlara göre, ihtiyaç duyulan şey çalışma etiğinin vazettikleriyle ve bu etiği hayata geçirmesi beklenen Panoptik kurumların savunduklarıyla taban tabana zıt âdet ve alışkanlıklardan yana yeni koşullar oluşturmaktı. Emek gücü, zorlu uğraşlar sonunda öğrendiği kendini işe vermeyi de, refahıyla kişisel olarak ilgilenmeyi de, işyerine duygusal bağlılığı da unutmalıdır.

Bu bağlamda, Panoptikon projesinin yansıttığı deneyim, amaçlar ve çözülmemiş sorunlarıyla erken dönem endüstriyel ıslah evlerinin devamı niteliğinde olan Pelican Bay hapishanesi fikri, çok daha az inandırıcı görünmektedir. Nitekim, Pelican Bay hapishanesinin beton duvarları gerisinde hiçbir üretken çalışma yoktur. İş eğitimine de niyet edilmemiştir: Hapishanede böyle bir faaliyete ortam sağlayabilecek hiçbir düzenlemeye gidilmemiştir. Gerçekten de, hükümlüler için Pelican Bay hiçbir şeyin, salt resmi disiplinin bile okulu değildir. Panoptikon'un bütün anlamı, sürekli gözetimin başlıca amacı, mahkûmların belli hareketlerde bulunduğundan, belli rutinleri izle-

---

7. Bkz. Serge Marti'nin Hong Kong toplantısı üzerine haberi, "Le FMI critique les méthodes anti-chômage de Bonn and Paris", *Le monde*, 19 Eylül 1997.

diğinden, belli şeyleri yaptığından emin olmaktı. Ancak, Pelican Bay hapishanesindeki mahkûmların tek başlarına kapatıldıkları hücrelerinde ne *yaptığı önemli değildir. Önemli olan, orada kalmalarıdır.* Pelican Bay hapishanesi bir disiplin ya da disiplin altına sokulmuş emek gücü fabrikası olarak değil, bir *dışlama* ve *dışlanmışlık* statüsüne alıştırılmış insan fabrikası olarak tasarlanmıştı. Zaman/mekân sıkışması çağında dışlanmışlığın göstergesi *hareketsizliktir.* Pelican Bay hapishanesinin mükemmellik düzeyine yaklaştırdığı da *hareketsizleştirme* tekniğidir.

Eğer toplama kampları, totaliter bir toplumun insanların boyun eğme ve kölelik sınırlarını ölçtüğü laboratuvarlar görevi görmüşse; ve eğer Panoptikon tarzı ıslahevleri, endüstri toplumunun insan eyleminin tekdüzeleştirilmesinin sınırları üzerine deneylerin yapıldığı laboratuvarları olmuşsa; Pelican Bay hapishanesi de, "küreselleşmiş" (ya da Alberto Melucci'nin deyimiyle "yerküresel") toplumun, küreselleşmenin ıskartaya çıkardıkları ve atıkları üzerinde mekân sınırlaması tekniklerini sınadığı ve sınırlarını ölçtüğü laboratuvarıdır.

B. ISLAH SONRASI ÇAĞDA HAPİSHANELER

Prison on Trial adlı kitabında Thomas Mathiesen, ciddi ve tehlikeli toplumsal sorunları çözmenin bir yöntemi olarak hapse atmayı haklı göstermek için yaygın olarak ortaya atılan iddiaları –hapishanelerin (hem evrensel hem de bireysel anlamda) önleyici rolü, yasal haktan mahrum etme ve caydırma, sadece cezalandırma gibi teorileri– rehabilitasyon işleviyle ilgili iddiaları dışarıda tutarak, titizlikle incelemiş ve istisnasız hepsinin mantıksal olarak kusurlu ve ampirik olarak savunulamaz olduğunu görmüştür. Hapishanelerin, kendilerine teoride atfedilen rolleri oynadıklarında ve bu rolleri oynamaya çalıştıklarında şu ya da bu ölçüde başarılı oldukları varsayımlarını bırakın kanıtlamayı, destekleyecek tek bir kanıt bile bugüne kadar toplanamamıştır; bu arada, söz konusu teorilerin ileri sürdüğü ya da ima ettiği en özgün tedbirler bile en basit etik sağlamlık ve uygunluk sınavını geçememiştir. (Örneğin, "alâkasız başka insanlar benzer bir cürüm işlemesinler diye birisini, belki de ağır bir biçimde cezalandırmanın ahlaki temeli nedir?" Bu soru, "en çok cezalandırdıklarımız[ın], cezadan çok yardıma ihtiyacı olan yoksul ve mimlenmiş insanlar" ol-

duğu gerçeği karşısında, etik olarak çok daha kaygı verici bir hale geliyor.)[8]

Hapishanelerdeki insan sayısı ya da hapis cezası bekleyenlerin sayısı hemen her ülkede hızla artıyor. Hemen her yerde bir hapishane inşaatı patlaması yaşanıyor. "Yasa ve düzen kuvvetleri"ne, esas itibariyle aktif polis gücüne ve hapishane hizmetlerine devlet bütçesinden ayrılan pay bütün dünyada artıyor. En önemlisi, yasalarla doğrudan çatışma halinde olan ve hapis cezasına çarptırılan nüfusun oranı, salt nicel bir değişikliğinin işaretlerini vermeyi aşan bir tempoda yükseliyor, ki bu da akla "ceza politikasının bir unsuru olarak kurumsal çözümün öneminin büyük oranda arttığı"nı getiriyor; ve dahası, pek çok hükümetin geniş kamuoyu desteği alan varsayımının, yani "nüfusun önemli kesimlerinin ve gruplarının disipline sokulması gereğinin arttığı"[9] varsayımının işaretini veriyor.

Başka bir ifadeyle, hapse atmak yoluyla cezalandırmaya hız verilmesi, şu ya da bu nedenle toplumsal düzeni tehdit eden bazı yeni ve geniş nüfus kesimlerinin bulunduğunu ve bunları hapsedip toplumsal ilişkiler ağının zorla dışına atmanın, tehdidin etkisini kırmada ve tehdidin yarattığı kamusal kaygıları gidermede etkili bir yöntem olarak görüldüğünü düşündürüyor.

Hapis cezası çeken nüfusun oranı, kültürel geleneklerin özelliklerini ve ceza düşüncesinin ve uygulamasının tarihini yansıtırcasına, ülkelere göre farklılık gösterir; ancak hızlı artış, dünyanın "en gelişmiş" ülkelerinin tümü için genel bir olgu gibi görünmektedir. Nils Christie tarafından titizlikle derlenmiş en yeni verilere göre, ABD'nin bu konuda bütün dünyanın en önde gideni olmak gibi kötü bir şöhreti var (gerçi yeni Rusya Federasyonu ABD'nin rekorlarına hızla yaklaşıyor): Toplam ABD nüfusunun %2'den fazlası ceza hukuku sisteminin kontrolü altında. En ilginci de ilerleme hızı. 1979'da her 100.000 kişiden 230'u hapishanelerdeyken, bu rakam 1 Ocak 1997'de 649'a çıkmıştır. (Elbette, bazı bölgelerde bu oran çok daha yüksek: Washington'ın en yoksul nüfusunun yoğunlaştığı Anacostia semtinde, 16-35 yaş arası erkek nüfusun yarısı halihazırda ya mahkeme bekliyor ya zaten hapiste ya da gözetim altında.)[10]

8. Mathiesen, *Prison on Trial*, s. 70.
9. Mathiesen, *Prison on Trial*, s. 13.
10. Bkz. Laurent Zucchini, "Ségregation ordinaire à Washington", *Le monde*, 25 Eylül 1997.

ABD rakipsiz duruyor, ama ilerleme hızındaki artış hemen her yerde görülüyor. Hapis cezasına başvurmaktan özellikle imtina etmesiyle bilinen Norveç'te 1960'larda her 100.000 kişiden 40'ı hapishanelerde iken bugün orada bile bu rakam 64'e çıkmıştır. Aynı dönemde Hollanda'da bu oran 100.000'de 30'dan 86'ya fırlamıştır. İngiltere ve Galler'de oran bugün 100.000'de 114'tür ve ülkenin "hiç de kesilecekmiş gibi görünmeyen artışı karşılamak için her hafta yeni bir cezaevi açması gerekmektedir."[11]

Bu artış belli bir grup ülkeyle sınırlı olmayıp hemen her yerdeki eğilimi yansıttığından, yanıtı devlet temelli politikalarda ya da şu veya bu siyasi partinin ideoloji ve pratiklerinde aramak, bütünüyle nafile olmasa da muhtemelen yanıltıcı olacaktır (Bu tür politikaların artışı hızlandırma ya da yavaşlatma yönünde değişen etkileri olabileceğini inkâr etmek de aynı derecede hatalıdır). Üstelik, can sıkıcı ve endişe verici sorunlar olarak tanımlanan şeyleri çözmenin başlıca aracı olarak hapishanelere güvenmenin, seçim tartışmalarının ciddi bir konusu haline geldiğine dair ortada bir kanıt da yoktur; öteki sıcak tartışma konularında birbirlerinden fersah fersah uzak olsalar bile rakip güçler bu konuda tam bir fikir birliği sergileyebilirler; ve her birinin kamuoyu önünde sergilediği tek tutum, suçluların hapse atılmasında siyasi muhaliflerinden daha kararlı ve acımasız olacaklarına seçmenleri inandırmaktır. Bu yüzden, söz konusu artışın nedenlerinin, doğası gereği, partiler ve devletler üstü olduğu sonucuna pekâlâ varılabilir; artışın nedenleri aslında (ülkesel ya da kültürel anlamda) yerel değil, küresel niteliktedir. Her ne olursa olsun, bu nedenlerin küreselleşme adı altında sınıflandırılan dönüşümler yelpazesiyle ilişkisi tesadüfi olmaktan ötedir.

Söz konusu bu artışın apaçık bir nedeni, kamuyu ilgilendiren sorunlar geçidinde "yasa ve düzen" flamasıyla yer alan sorunların çok büyük bir artış göstermesi ve bilhassa, bu gibi yaygın sorunların, onları gidermeyi vaat eden siyaset programlarına ve okumuşların ve yetkililerin toplumsal rahatsızlıklarla ilgili yorumlarına da yansıyor olmasıdır. *Postmodernity and its Discontents* [Postmodernlik ve Hoşnutsuzlukları]* adlı kitabımda, modern uygarlığın "klasik" dönemindeki ruhsal acıların ve ıstırapların ana nedeninin, emniyeti kolektif olarak

11. Bkz. Nils Christie, "Penal Geography" (yayımlanmamış notlar).
* Zygmunt Bauman, *Postmodernlik ve Hoşnutsuzlukları*, çev.: İsmail Türkmen, Ayrıntı Yay., 2000.

teminat altına almak için kişisel özgürlüklerin büyük bir bölümünden vazgeçilmesi olduğu iddiasında Sigmund Freud'un haklı olup olmadığını tartışmıştım. Bugün, yani modernliğin geç ya da postmodern evresinde bunun tersi bir eğilim vardır: Meyil, emniyetten büyük ölçüde vazgeçerek, özgürce seçim yapmayı engelleyen ve yaygın bir korku ve kaygı hissi üreten sınırlamalardan giderek daha fazlasını ortadan kaldırmak yönündedir. Boşalımı yasa ve düzenle ilgili endişelerde arayan (ya da bu yola kanalize edilen), işte bu korku ve kaygı hisleridir.

Bu dikkate değer "kaygı aktarımı"nı bütünüyle kavrayabilmek için, dilin bölme ve sınırlama konusunda bazen aşırıya kaçan bir hevesle ayırmış olduğu şeyi yeniden birleştirmemiz gerekir. Dilsel açıdan ayrı durduğu için ayrı olduğu iddia edilen güvenlik, emniyet ve kesinlik deneyimlerinin temelini oluşturan duygusal/durumsal birlik, İngilizce konuşanlar için fark edilmesi zor bir şeydir; ama Almanca konuşanlar, genelde ekonomikliği ile tanınan dilleri sayesinde, bunu daha iyi kavrayabilirler: Almanca *Sicherheit* sözcüğü üç deneyimi (yani güvenlik, emniyet ve kesinlik deneyimlerinin üçünü) de kapsar ve böylelikle, bu sözcüklerin, İngilizce'nin kullanıcılarını eğiterek hiç tartışmasız kabul etmelerini sağladığı karşılıklı özerkliğini kabul etmeyi reddeder.

Freiheit [özgürlük] ilk modern evrede, düzende güvenlik, emniyet ve kesinlik sağlama arayışıyla zayıflatılmış, *Sicherheit* ise geçmodern bireysel özgürlük davasının asil kurbanı olmuştur. Ve üç semantik nesne ileri süren üç sözcük olmadıkça bu üç türlü sıkıntıyı birbirinden ayırt etmek pek mümkün olmadığına göre, oyun kurallarının hamleleri *tahmin edilemez* kılan, hatta hamlelerin sonuçlarını daha da tahmin edilemez kılan muğlaklığının artmasının ve risk taşımayan, yani *emniyetli* seçeneklerin kıtlığının, *güvenliğe* –önce bedene, sonra mülke; yani, beden–mekân uzantısına– yönelik tehditler olarak algılanarak geri sekme eğiliminde olduğuna hiç şüphe yok. Giderek daha emniyetsiz ve belirsiz hale gelen bir dünyada, yurt toprağına bağlılığın huzurlu kucağına çekilmenin cazibesi büyüktür; ve bu yüzden, yurdu ("güvenli yuva"yı) savunmak, manevi ve maddi rahatı tehdit eden üçlü tehlikeyi savmak için kilitlenmesi gerektiği düşünülen tüm kapıların anahtarı haline gelir.

Güvenlik arayışı etrafında büyük bir gerilim birikir. Ve gerilimin olduğu yerdeki siyasi sermayeyi parlak yatırımcılar ve çıkarcı borsacılar elbette ki fark edecektir. Güvenlikle ilişkili korkulara seslenmek gerçekten de, korkuların kendileri gibi, sınıflar üstü ve partiler arasıdır. Sahici emniyetsizlik ve belirsizlik sorunlarının güvenlik kaygısına dönüşmüş olması, siyaseti sahneye koyanlar ve iyimserler için mutlu bir rastlantıdır belki; güvenlik kaygısı konusunda pek bir gürültü çıkarıp pek bir gayretli görünen politikacıların, sırf böyle göründükleri için, emniyetsizlik ve belirsizlik sorunlarıyla ilgili olarak da birşeyler yapmaları beklenebilir.

Bu gerçekten de mutlu bir rastlantıdır, çünkü ilk iki endişenin giderilmesi aslında çok zordur. Hükümetler, daha çok "emek esnekliği" –yani, son tahlilde, daha da çok acı veren ve mecalsiz bırakan daha çok emniyetsizlik– dışında ciddi bir şey vaat edemezler. Ciddi hükümetler kesinlik de vaat edemezler; hükümetlerin, yurtla bağlarını koparmış olduğu için "yerel" hükümetlerin yapabileceği hiçbir şeyin ulaşamayacağı bir uzaklıkta duran ve sağının solunun belli olmaması ve rotasızlığıyla ün salmış "piyasa güçleri"ni özgür bırakma zorunluluğu, neredeyse herkesin beklediği bir sonuçtur. Kişisel güvenliği tehdit eden suçla mücadele etmek için bir şeyler yapmak, ya da yapıyor görünmek, yine de gerçekçi bir seçenek, büyük oy potansiyeli taşıyan bir seçenektir. *Sicherheit* sonuçta pek bir şey kazanmayacak, ama ona oy verenlerin sayısı kabaracaktır.

C. GÜVENLİK: ELE GELMEZ BİR AMAÇ İÇİN ELLE TUTULUR BİR ARAÇ

Karmaşık *Sicherheit* meselesini bir kişisel güvenlik meselesine indirgemenin başka politik avantajları da vardır. Güvenlik konusunda yapılabilecek her şey, rahatsızlığın daha derinlerdeki katmanlarına inmeyi hedefleyen herhangi bir hamleyle kıyaslanamayacak kadar gösterişli, seyretmesi keyifli ve "televizyona uygun"dur, ama yine aynı sebepten, onlardan daha az fark edilir ve daha soyuttur. Suçla ve özellikle de bedenleri ve özel mülkiyeti hedef alan suçla savaşmak, suçun kendisi gibi mükemmel, heyecan verici ve gayet seyirlik bir

gösteridir. Medya yapımcıları ve metin yazarları bunun pekâlâ ayrımındadır. Toplumun temsilen canlandırılan durumunu değerlendirdiğimizde (ki bunu kabul etmeye ve başkalarına kabul ettirmeye hazır olsak da olmasak da çoğumuz yapıyoruz), suçluların "sıradan halk"a oranı, halihazırda hapishanelerde tutulanların oranından çok daha fazla görünmekle kalmaz, bütün dünya suçlular ve düzen koruyucuları arasında bölünmüş, insan hayatı da fiziksel saldırı ve muhtemel saldırganlarla mücadele arasındaki dar bir boğazdan geçmeye çalışmaktan ibaretmiş gibi görünür.

Korku, korkuyla beslenir. Varoluşsal güvensizlik ve psikolojik belirsizliğin de katılmasıyla kapasitesinin üzerinde anlamlar alarak şişen ve kabaran kişisel güvenlik belası, diğer tüm endişe nedenlerini gölgede bırakarak, bütün benzer korkuların önüne geçer. Hükümetler kendilerini rahatlamış hissedebilirler: Yönetimleri hiç kimse, ama hiç kimse, altından kalkamayacakları bir şeyler yapmaya zorlayamaz. Yeni ve gelişkin polis silahları, yüksek teknoloji ürünü hapishane kilitleri, hırsız ve araba alarmları, suçlulara uygulanan ani, keskin şoklar ve bizler yataklarımızda rahat uyuyalım diye hayatlarını tehlikeye atan cesur emniyet görevlileri ve detektifler hakkında hikâyeler anlatan ve her gün yayımlanan belgeselleri, dramaları, belgesel dramaları ve titizlikle hazırlanmış belgesel kılıklı oyunları seyrettikten sonra, kimse artık hükümetleri insanların kaygılarına kayıtsız kalmakla ve bu konularda hiçbir şey yapmamakla suçlayamaz.

Yeni hapishaneler inşa etmek, hapisle cezalandırılması gereken yasa ihlallerinin sayısını arttıran yeni yasa maddeleri kaleme almak ve hapis cezalarını arttırmak gibi önlemler, hükümetlerin popülerliğini arttırır; bu önlemler hükümetleri güçlü, verimli ve kararlı, ama bunların da ötesinde, yalnızca vatandaşlarının kişisel güvenliği için değil, emniyetin teminatı ve kesinliği için de "bir şeyler yapıyor" hem de bunları son derece çarpıcı, somut, gözle görülür, dolayısıyla, inandırıcı bir biçimde yapıyormuş gibi gösterir.

Cezalandırma işlemlerinin gösterişli (ustaca, sert ve anında) olması, etkili olmasından daha önemlidir. Kamuoyunun dikkatinin sürekli bir şeyden ötekine kayması ve kamusal hafızanın kısa ömürlülüğü hesaba katıldığında, bu etkililik pek test edilmez zaten. Gösterişli bir cezalandırma, tespit edilen ve kayda geçen suçların gerçek hacmin-

den bile daha önemlidir. Ve elbette faydalıdır da: Yeni bir suç türü kamuoyunun dikkatine defalarca sunulur, bilhassa iğrenç ve itici olduğu kadar yaygın da olduğu gösterilir ve yeni bir yakalama/cezalandırma kampanyası başlatılır, böylelikle halkın zihni, suçta ve suçlularda yatan tehlikelerle meşgul olmaya devam eder ve insanların, hasreti çekilen *Sicherheit*'ı gerçekleştireceği vaadiyle alınan bütün o polisiye tedbirlere rağmen neden hâlâ kendilerini eskisi gibi güvensiz, kayıp ve korkmuş hissettiği üzerine düşünmeleri engellenir.

Geçmodern/postmodern insanın her zamanki emniyetsizlik ve belirsizlik sorunlarını, kişisel güvenlikle ilgili tek ve ezici bir meselede birleştirme eğilimi ile ulus devlet politikalarının ve özellikle devlet egemenliğinin "küreselleşme" çağına özgü kısıtlanmış versiyonunun yeni gerçeklikleri arasında mutlu bir rastlantının ötesinde bir ilişki vardır.

"Güvenli çevre" ve bu çevrenin gerekli kıldığı sahici ya da farazi her şey üzerine yerel olarak yoğunlaşmak tam da, artık küresel ve dolayısıyla yurtsuz olan "piyasa güçleri"nin ulus devlet yönetimlerinden (başka bir şey yapmasını etkili bir biçimde önleyerek) beklediği şeydir. Küresel finans dünyasında devlet yönetimlerine büyücek birer polis karakolu olmaktan başka fazla bir rol biçilmemiştir; "yatırımcıların güven duyması"nı sağlayan ve dolayısıyla yatırım yapma ve yatırımı geri çekme kararları verilirken hesaba katılan etmenler arasında, sokakları dilencilerden, serserilerden ve yankesicilerden temizleyen devriye polislerinin niceliği, niteliği ve hapishane duvarlarının kalınlığı önemli bir yer tutar. Göçebe sermayeyi vatandaşlarının refahına yatırım yapmaya ikna etmek için devlet yönetiminin yapabileceği en iyi (belki de tek) şey, karakol polisinin işini daha iyi yapmasını sağlamaktır; ve dolayısıyla ülkenin ekonomik zenginliğine ve öyle umulur ki, seçmenlerin kendilerini "iyi hissetmelerine" giden en kısa yol, polislik becerisinin ve devletin yetkinliğinin kamuoyu önünde sergilenmesinden geçer.

Bir zamanlar devletin geniş ve çok yönlü egemenliğini ve çoklu amaçlarını yansıtan karmaşık ve dolambaçlı bir görev olan "düzenli devlet" yönetimi, sonuçta, suçla mücadele gibi dar bir alana sıkıştırılmıştır. Ne var ki, bu görevde hapsetme politikasına giderek daha ayrıcalıklı hatta başı çeker hale gelen bir rol biçilmiştir. Suçla

mücadelenin merkeziyeti, hapishane sayısındaki patlamayı tek başına açıklamaz; nihayetinde, yurttaşların kişisel güvenliğine yönelik gerçek ya da farazi tehditleri savuşturmanın başka yolları da vardır. Dahası, daha çok insanı daha uzun süre hapiste tutmanın bu yolların en etkilisi olduğu şimdiye kadar kanıtlanmamıştır. Bu yüzden, denebilir ki, gerçekten "bir şeylerin yapılmakta olduğu"nun, verilen sözlerin tutulduğunun en inandırıcı kanıtı olarak görülen hapishane tercihinden yana başka bazı unsurlar vardır. Yurttaşların güvenliğini sağlama mücadelesinde hapsetmeyi en önemli strateji yapmak demek, meseleden, çağa uygun, önceden bilinen ve herkesin aşina olduğu deneyimi uyandıran bir dille bahsetmek demektir.

Günümüzde varoluş, küresel-yerel hiyerarşisi içine çekilmiştir; küresel hareket özgürlüğü toplumsal gelişme, ilerleme ve başarıya işaret ederken, hareketsizlik yenilginin, başarısız hayatın ve geride bırakılmışlığın iğrenç kokusunu saçmaktadır. Küresellik ve yerellik, giderek artan bir biçimde, karşıt (ve de üstün) değerler niteliği kazanmaktadır. Bunlar, en çok imrenilen ya da hınç dululan; yaşamla ilgili düşlerinin, kâbuslarının ve mücadelelerinin merkezine yerleştirilen değerlerdir. Hayattan beklenenler genellikle, hareketlilik, özgürce yer seçmek, seyahat etmek, dünyayı görmek şeklinde ifade edilmektedir. Korkulanlar ise hapsedilmek, değişmeden kalmak, ötekilerin kolaylıkla arşınladıkları, keşfettikleri ve zevkini çıkardıkları yerlere gitmekten men edilmektir. "İyi hayat" hareket halindeki hayattır; daha doğrusu, yerinde kalmanın artık tatmin edici olmadığı durumlarda başka yerlere gidebilme imkânlarına sahip olmanın verdiği güven ve huzur ortamıdır. Özgürlük, en başta, seçme özgürlüğü anlamına gelir olmuş ve seçim de bariz şekilde mekânsal bir boyut kazanmıştır.

Zaman/mekân sıkışması çağında, uzaktan o kadar şahane ve yaşanmamış duygular göz kırpar ki, her zaman çekici olan "ev"in keyfine, acı tatlı bir "ev hasreti"yle daha iyi varılır. Katı, tuğla ve çimentoda cisimleşmiş haliyle "ev" öfke ve isyan duygularını besler. Eğer dışarıya kapalıysa, eğer dışarıya çıkmak uzak bir ihtimalse ya da bir ihtimal bile değilse, ev zindana dönüşür. Zoraki hareketsizlik, bir yere bağlı bırakılma hali ve başka yere gitme imkânından yoksun olmak en çekilmez, acımasız ve iğrenç durum olarak görünür gözümüze; bu durumu özellikle kırıcı yapan, bilfiil hissedilen hareket isteğinin hayal

kırıklığıyla karşılaşmasından çok, hareketin yasaklanmasıdır. Hareket etmekten men edilmiş olmak, yetersizliğin, acizliğin –ve acının– en güçlü simgesidir.

Bu yüzden, hem zarar vermesi muhtemel insanları güçten düşürmenin en etkili yolu hem de işlenen suçların en acı veren kefareti olan hapis cezasına çarptırma fikrinin insanlara "anlamlı" ve bütünüyle "makul" gelmesi hiç şaşırtıcı değildir. Hareketsizlik, kendilerinin de hareketsiz kalacağı korkusundan bir an için bile kurtulamayanların doğal olarak korktukları ve acımasız, sert cezayı hak ettiğine inandıkları insanların başına bela kesilsin istedikleri kaderdir. Öteki caydırma ve kefaret ödetme biçimleri, buna kıyasla, acınacak kadar çelimsiz, yetersiz ve etkisiz (acısız) görünür.

Ne var ki, hapishane yalnızca hareketsiz kılmak değil, aynı zamanda yaşamdan tahliye etmek anlamına gelir. Bu özelliği, "tehlikeyi kökünden kazıma"nın gözde aracı olarak hapishanenin halkın gözündeki çekiciliğini daha da arttırır. Hapsetmek, uzun süre için, belki de daimi olarak dışlamak demektir; bu da insanların bam teline basmaktadır. (Hele öteki cezaların uzunluğuyla kıyaslandığında ölüm cezası ideal çözümdür). Slogan, "sokaklarımızı yeniden güvenli kılmak"tır; ve bu sloganın gerçekleşmesini, tehlike taşıyıcılarını gözümüzün gördüğü ve elimizin erdiği mekânlardan temizleyip kaçamayacakları mekânlara kovmaktan daha iyi ne sağlayabilir ki?

Ortamın emniyetsizliği, kişisel güvenlik korkusuna odaklanır; ve bu korku, müphem ve kestirilemez olan yabancı figürünü daha da sivriltir. Sokaktaki yabancı, evin etrafında dolaşan sinsi yaratıktır... Hırsız alarmları, mahalleli tarafından gözetlenen ve devriye polisleri tarafından denetlenen semtler, bekçili bina kapıları; bunların hepsi aynı amaca, yabancıyı uzak tutma amacına hizmet eder. Birçok önlem arasında en radikal olanı hapishanedir; diğerlerinden tür olarak değil, varsayılan etkililik oranı bakımından farklıdır. Hırsız alamları ve hırsızlığa karşı tasarlanmış aletler arasında yetişmiş insanlar, hapis cezalarının ve daha uzun süreli hapis cezalarının doğal olarak en ateşli savunucularıdır. Bütün bunlar incelikle birbirine bağlanmış; mantık, varoluşun kaosuna göre yeniden tanzim edilmiştir.

D. DÜZEN DIŞI OLMAK

Thomas Mathiesen, "bugün biliyoruz ki, ceza sistemi toplumun 'tepesi'ne değil 'tabanı'na darbe indirir"[12] diye yazmaktadır. Neden böyle olması gerektiği, ceza hukuku ve uygulamaları üstüne çalışan sosyologlar tarafından etraflıca açıklanmış ve nedenlerden birkaçı tekrar tekrar tartışılmıştır.

Bunlardan birincisi, belli bir türdeki bir düzeni korumakla ilgilenen yasa koyucuların bir bakıma ayıklama niyetidir. Ceza yasasında yer alması en muhtemel şeyler, düzende yeri olmayan, mazlum, ezilmiş insanların yapması en muhtemel şeylerdir. Tüm ulusu, ulusun tüm kaynaklarını soyup soğana çevirmenin adı "serbest ticareti desteklemek"tir; bütün ailelerin, bütün cemaatlerin geçim kaynaklarını ellerinden almanın adı ise "küçültme" ya da sadece "rasyonelleştirme"dir. Bunların hiçbiri cezalandırılmaz ve cezalandırılabilir suçlar arasında yer almaz.

Dahası, "ağır suçlar"la ilgilenen her polis biriminin fark etmiş olacağı gibi, "tepe"de yürütülen yasadışı işleri günlük "sıradan" şirket işlerinin sıkı örülmüş ağı içinden çekip ayırmak son derece güçtür. Sıra başkaları zararına kişisel kazanç sağlamak için açıktan açığa yürütülen faaliyetlere geldiğinde, meşru ve meşru olmayan arasındaki sınır çizgisi illa ki belirsiz ve her zaman tartışmalıdır; bir kilidi kırarak içeriye girme eyleminin insanı rahatlatan su götürmezliğiyle kıyaslama dahi kabul etmez. Mathiesen'in de tespit ettiği gibi, hapishanelerin, "işçi sınıfının alt tabakalarından gelen ve hırsızlık yapmış ve diğer "geleneksel" suçlar işlemiş insanlarla ağzına kadar dolu" olmasına şaşmamak gerekir.

"Tepedeki" suçlar üstünkörü tanımlanmış olmakla kalmazlar, bu suçları tespit etmek de inanılmaz ölçüde zordur. Bu suçlar, insanların örgüte ve *espirit de corps*'a [takım ruhu] sadakat ve suç ortaklığıyla birbirine bağlandığı dar bir çevre içinde ve genellikle, muhtemel ispiyoncuları bulmak, susturmak ve ortadan kaldırmak için etkili önlemler alan insanlar tarafından işlenir. Bu insanların hukuk ve finans bilgisi, yabancıların, özellikle sıradan ve eğitilmemiş yabancıların anlamasının neredeyse mümkün olmadığı bir düzeydedir. Ve onların "bedenleri" fiziksel cisimleri yoktur; Eter'de [ethereal]; tamamen

12. Bkz. Mathiesen, *Prison on Trial*, s. 70–2.

soyut hayali uzamda "var"dırlar: Kelimenin tam anlamıyla *görünmez*dirler; ele gelmez bir formun içinden bir muhtevayı bulup çıkarmak, suçu işleyenlerinkine denk bir hayal gücü gerektirir. Sezgileriyle ve sağduyusuyla hareket eden halk, servet edinme hikâyelerinde hırsızlığın payından pekâlâ kuşku duyabilir; ancak bunu parmakla göstermek hâlâ yürek isteyen bir iştir.

Nadir ve uç örneklerde "şirket suçları"nın adaletin ve halkın önüne çıktığı olur. Ama vergi kaçakçıları ve zimmetine para geçirenler için mahkeme dışı uzlaşma, yankesicilere ya da hırsızlara kıyasla sonsuz büyüklükte bir ihtimaldir. Her şey bir yana, yerel düzenlerin aktörleri küresel güçlerin üstünlüğünün öylesine farkındadırlar ki, bu noktaya varmayı bir başarı olarak değerlendirirler.

Bundan başka, "tepedekiler"in suçları söz konusu olduğunda kamuoyunun uyanıklığı en iyi halde dağınık ve anlık, en kötüsünde ise hiç yoktur. Kamuoyunun dikkatini çekmek ve bu dikkati bir ya da iki günden daha uzun canlı tutmak için gerçekten çarpıcı bir dolandırıcılık, kurbanların (emeklilerin ya da küçük tasarruf sahiplerinin) isim isim bilindiği, "insana dokunan" bir dolandırıcılık olmalıdır (ve o zaman bile yaratıcı ve inandırıcı nitelikler taşıyan küçük bir popüler gazeteciler ordusu gerekir). Yüksek düzeydeki dolandırıcılık davalarında cereyan edenler, sıradan gazete okurlarının entelektüel kapasitelerini aşar; ayrıca, basit hırsızların ve katillerin davalarını böylesine ilginç bir seyirlik olaya dönüştüren feci dramları da içermezler.

En önemlisi, "tepede" (özellikle yersiz yurtsuz bir "tepede") işlenen suç, son tahlilde, varoluşsal güvensizliğin ana ya da tali bir nedeni ve dolayısıyla geçmodern toplumun sakinlerinin yakasını bırakmayan ve akıllarını kişisel güvenlikle böylesine bozmalarına neden olan o çıldırtıcı kaygıyla doğrudan ilişkili, olabilirse de hiçbir tahayyül gücü onu kendi başına güvenliğe bir tehdit olarak görebilecek kadar geniş değildir. "Tepedeki" suçla ilgili hissedilebilecek ya da beklenebilecek tehlike tamamen başka bir düzene yöneliktir. Tepedeki suçluları adalete teslim etmenin, insanın kendi şehrinin aşağı mahallelerinde ve ara sokaklarında pusuya yatmış daha somut tehlikelerin neden olduğu gündelik sıkıntıları nasıl hafifletebileceğini kestirebilmek son derece zordur. Bu yüzden, "tepedeki" suça ilişkin "bir şeyler yapar görünmek"ten elde edilebilecek pek fazla siyasi sermaye yoktur. Ve

düzenin yasa koyucuları ve koruyucularının üzerinde de, kafalarını ve kaslarını çalıştırıp bu tür suçlarla daha etkili bir biçimde savaşmaları yönünde çok az bir siyasi baskı vardır; oysa araba hırsızları, gaspçılar ya da tecavüzcüler ve yasa ve düzenden sorumlu olup da bunları ait oldukları yere, yani hapishaneye tıkmakta çok gevşek ya da merhametli davrananlar söz konusu olduğunda kamuoyundan öfke çığlıkları yükselir.

Son fakat eşit derecede önemli bir diğer husus ise yeni küresel seçkin kesimin düzen koruyucular karşısında muazzam bir avantaja sahip olmasıdır: Düzenler yereldir, ama seçkin kesim ve boyun eğdiği serbest piyasa yasaları yerelaşırıdır. Eğer bir yerel düzenin koruyucuları kendilerini fazlasıyla hissettirmeye ve sevimsizleşmeye başlarlarsa, [küresellerin] düzenin yerel kavramlarını ve oyunun yerel kurallarını değiştirmek üzere küresel hukuka başvurma imkânı her zaman vardır. Ve elbette, yerel gelişmeler huzuru kaçıracak bir noktaya gelirse tası tarağı toplayıp gitme imkânı da vardır; seçkin kesimin "küreselliği" hareket imkânı demektir ve hareket imkânı da kaçma ve sakınma yetisi anlamına gelir. Bir çatışma olduğunda, düzenin yerel koruyucularının başını çevirmeye memnuniyetle razı olacağı başka taraflar her zaman vardır.

Bütün bu unsurlar bir araya getirildiğinde ortak bir etki yaratırlar: Suçun (her zaman yerel olan) "alt sınıflar"la özdeşleştirilmesi; ya da yoksulluğun suçlu sandalyesine oturtulması, ki bu da aynı kapıya çıkar. Kamuoyunun gözünde en bildik suçlu tipleri neredeyse istisnasız bir şekilde toplumun "en alt" tabakasından olanlardır. Kentlerin gettoları ve girilmez alanları, suçun ve suçluların beslendiği topraklar olarak görülür. Tersinden söyleyecek olursak, suç kaynakları (gerçekten önem arz eden, kişisel güvenliği tehdit eden suç kaynakları) gayet açık olarak yerel ve yerelleşmiş görünmektedir.

Hapsetmenin, teorisyenler ve destekçileri tarafından hapis cezasına atfedilen "yeniden eğitme" ve "rehabilite etme" etkisinden çok farklı olan gerçek etkilerini belirtmek amacıyla Donald Clemmer 1940 yılında "mahpuslaştırma" [prisonization] terimini türetmiştir. Clemmer'in tespitlerine göre, cezaevlerinde yatanlar, onları öncesine kıyasla hapishane duvarları dışındaki hayata daha az uygun ve "gündelik hayat"ın kural ve gereklerini izlemeyi daha az becerebi-

len insanlar haline getiren son derece özgün bir "hapishane kültürü" edinirler. Bütün kültürler gibi hapishane kültürü de kendini idame ettirme yeteneğine sahiptir. Hapishane, Clemmer'in kanaatine göre, bir suç okuludur.

Lloyd W. McCorkle ve Richard R. Korn, Clemmer'den on dört yıl sonra, hapishaneleri böylesi suç okullarına çeviren mekanizmayı gün ışığına çıkaran bir dizi bulgu yayımladılar.[13] Hapse atılmayla son bulan bütün polis/yargı süreci, bir anlamda, kuralları sıkı sıkıya belirlenmiş uzun bir simgesel ret ve fiziksel dışlama ritüelidir. Ret ve dışlama aşağılayıcıdır ve amacı da budur zaten; reddedilenin/dışlananın, toplumsal bakımdan kusurlu ve aşağılık olduğunu kabul etmesiyle sonuçlanmalıdır. Elbette kurbanlar da bir savunma geliştirirler. Reddedilmeyi uysallıkla kabul edip resmi reddi içselleştirmekten ziyade, retçilerini reddetmeyi tercih ederler.

Bunu yapmak için, reddedilen/dışlananlar ellerindeki tek yola, biraz şiddet içeren bir yola başvururlar; şiddet, redçi/dışlayıcıların ezici kudreti karşısında kullanabilecekleri tek güç olan "tedirgin etme gücü"nü artırabilecek tek kaynaktır. Suç imgesine bir de suçluların yeniden suç işlemeye doğal yatkınlığı niteliği eklenir ve "retçileri reddetme" stratejisi hızla, bir reddedilen klişesine dönüşür. Özetle hapishaneler, kendi kendini doğrulayan kehanetlerin birincil araçlardır.

Bu demek değildir ki suçun başka nedenleri ve hakiki suçlular yoktur; ancak yine de hapishane sistemi vasıtasıyla uygulanan reddetme/dışlama, suçun toplumsal üretiminin ayrılmaz bir parçasıdır ve etkisi de suç oranı istatistiklerinin içinden temizce sıyrılıp çekilemez. Hapishaneler, genellikle alt sınıf ya da "en alt sınıf"tan unsurların kapısı olarak tanımlandığında, doğal olarak, kendini doğrulayan ve kendini idame ettiren sonuçların toplumun "en alt" tabakalarında en belirgin ve dolayısıyla suçun "en aşikâr" hallerinde olması beklenir.

Clemmer de McCorkle ve Korn da araştırmalarını hapishanelerde yatan insanlar arasında yürütmüş ve hapse konmanın etkileri konusundaki bulgularını sunmuşlardır. Ne var ki, aradıkları ve buldukları şeyin hapishanenin kendi etkilerinden çok, daha genel olan *kapa-*

13. Bkz. Lloyd W. McCorkle ve Richard R. Korn, "Resocialization within walls" *Annals of the American Academy of Political and Social Science,* 1954, s. 88-98.

tılma, reddedilme ve *dışlanma* olgularının etkileri olduğu söylenebilir. Başka bir deyişle, hapishanelerin, "normal" hayatta her zaman her yerde (ama bir bakıma daha sulandırılmış bir biçimde) mevcut olan eğilimlerin en yoğun ve saf haliyle gözlendiği laboratuvarlar vazifesi gördüğü söylenebilir (Dick Hebdidge'in *Hiding in the Light** adlı çığır açan çalışması da bu tahmini desteklemektedir). Eğer bu iddia doğruysa, "mahpuslaştırma"nın etkisinin ve "retçileri reddetme" stratejisi yönündeki yaygın tercihin, günümüz yasa ve düzen takıntısının gizemli mantığını çözmeye ve meydan okuyan birikmiş varoluşsal güvensizlikle yüzleşmek için ciddi bir girişimde bulunmak yerine onu bu takıntıyla ikâme etmek gibi bir savaş hilesinin görünür başarısını açıklamaya katkısı büyüktür.

Bu, ayrıca, küresel özgürlüklerden muaf tutulmanın neden yerelliklerin güçlenmesine sebep olduğunu anlamaya da yardımcı olabilir. Reddetme, yerellikleri toplama kamplarını andıran bir şekilde çevreleme çabasını kışkırtır. Retçilerin reddedilmesi, yerelliği bir kaleye dönüştürme çabalarını kışkırtır. Her iki çaba da birbirinin etkilerini güçlendirir ve kafa kafaya verip, parçalanma ve yabancılaşmanın, "tepedeki" küreselleşmenin "en alt"taki ikiz çocukları olarak kalmasını sağlarlar.

---

* Dick Hebdidge, *Hiding in the Light: On Images and Things,* Routledge, Londra, 1988. (y.h.n.)

Dizin

Tabloda her şeyin bulanık göründüğü zamanlarda, hayatlarını kesinlik ve berraklığa adamış sosyal bilimciler genellikle susar ve taşların yerine oturmasını bekler. Zygmunt Bauman gibi kalburüstü düşünürler ise cesaretle belirsizliğe dalar ve bulduklarını, gördüklerini, hissettiklerini ortaya döker. İşte *Küreselleşme* böyle bir cüretin ürünü. XX. yüzyılın sonlarında, artık ne süper güçler ne de bu güçlerin, dünyayı bölüp her köşesine bir anlam vererek yarattıkları bütünsellik kalmamışken ve pusulaların gösterebileceği bir kuzey yokken yazılmış; ancak doğru yöne işaret ettiği her geçen gün daha açık hale gelen bir eser.

Bauman'a göre, küreselleşen güçler saltanat günlerini yaşıyor, bunun bedelini de yerelliğe çakılıp kalmış zavallılar ödüyor. Hayat toprağa, yerele bağlı olmayı sürdürüyor; oysa güç artık yurtsuz ve ne emekçilere, gençlere, muhtaçlara ne de gelecek nesillere karşı sorumluluk duyuyor. Küreselleşme bu dengesizlik üzerinde duruyor. Yereller dağarlarında ırk, millet, etnik köken, sınıf gibi ne varsa kullanarak yeni bir "biz" duygusu yaratmaya çalışırken, artık yoksullara ihtiyaç duymayan küreseller onların içlerine kapanmalarını körüklüyor. Batı, bir zamanlar dünyayı aydınlatmak ve kendisine benzetmek için harcadığı çabayı şimdi herkesin olduğu yerde ve olduğu gibi kalması için harcıyor.

Küreselleşme kitabında Bauman, küreselleşmenin getirdiği ahlâki ikilemlere çarpıcı örnekler vererek değiniyor. Yiyeceğin bol olduğu yere gitmek isteyen açlar, büyük paralar ödeyerek sonunda kendilerini "çatık kaşlar"ın beklediği yolculuklarına çürük teknelerle, kimliksiz çıkarken; zenginler uçakların birinci mevkilerinde şampanyalarını yudumlayarak küreselliğin tadını çıkarıyor, üstelik daha ucuza.

Suç ve ceza anlayışındaki değişim üzerinde de duruyor yazar; artık hapishanenin istihdamın bir alternatifi haline geldiğini, ihtiyaç duyulmayan yığınla insandan kurtulmanın ve yatırımcıların güven duyacakları bir ortam yaratmanın yeni bir yolu olduğunu söylüyor.

Gelecek hakkında ilginç olduğu kadar korkutucu öngörülerde bulunan Bauman'a göre yereller yerellikleri etrafına kalın duvarlar örerken, küreseller yerellikleri toplama kamplarına dönüştürme peşinde. Küreselleşme ve onun ikiz kardeşi yerelleşme, aynı amaca hizmet ediyor: parçalanma ve yabancılaşma. *Küreselleşme*, yerelleşmenin de küreselleşmenin de ağırlıklarını fazlasıyla hissettirdiği günümüz Türkiyesi'ni anlamak için vazgeçilmez bir kaynak niteliği taşıyor.

AYRINTI • İNCELEME
ISBN: 978-975-539-254-7
9 789755 392547

12 TL